

Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları

2020

*Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) tarafından
Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) desteği ve
Kıbrıs Türk Ticaret Odası (KTTO) iş birliği ile hazırlanmıştır.*

tepav

Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları

Ocak 2020
Ankara, Türkiye

*TEPAV tarafından hazırlanmıştır
Mayıs 2020'de, veriler güncellenmiştir*

2

Adres : Söğütözü Cad. No: 43 Söğütözü/ANKARA
Telefon : +90 312. 292 5500
Faks : +90 312. 292 5555
Web : www.tepav.org.tr
E-mail : tepav@tepav.org.tr

İçindekiler Tablosu

İçindekiler Tablosu.....	3
Şekiller Dizini	4
Tablolar Dizini	6
Kısaltmalar	8
Önsöz.....	11
Giriş.....	12
A. Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi	13
A.1. Genel ekonomik performans.....	13
A.2. Kamu maliyesi.....	20
A.3. Nüfus ve iş gücü.....	25
A.4. Küresel rekabet gücü ve iş yapma kolaylığı	34
A.5. Altyapı ve bağlantı düzeyi.....	49
B. Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi.....	61
B.1. Ticaret ve imalat.....	61
B.2. Tarım	82
B.3. Turizm	88
B.4. Yükseköğretim, bilim ve teknoloji.....	104
C. İkili İş Birliği Fırsatlarının ve İş Birliğinin Geliştirilmesi için Politika Eylemleri ve Önerileri.....	114
C.1. İş birliğinin geliştirilmesine yönelik tespitler ve mevcut iş birliği fırsatları	114
C.2. İkili iş birliği fırsatlarının ve iş birliğinin geliştirilmesi için öncelikli stratejik tercihler	118
Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Hakkında	121
Görüşülen Kurum ve Kuruluşların Listesi	122
Kaynakça ve Veri Setleri.....	124
Notlar	150

Şekiller Dizini

Şekil 1 - KKTC'nin ekonomik ve sosyoekonomik performansını kıyaslamak üzere temel alınan emsal ülkelere ilişkin seçim kriterleri	13
Şekil 2 - KKTC'nin GSYH değeri (1977-2018), emsal ülkelerin kişi başı GSYH değerleri (1960-2018), Türkiye ve KKTC'nin kişi başı GSYH değerleri (1960-2018), GKRY ve Yunanistan'ın GSYH'sindeki değişim (1976-2018) ve emsal ülkelerin gelir düzeyleri (1987-2018).....	16
Şekil 3 - Emsal ülkelerin geceleri uzaya yaydığı ışık düzeyleri, 2016	18
Şekil 4 - Gece ışıklarıyla Kıbrıs adası, 2016.....	19
Şekil 5 - Emsal ülkelerde GSYH'nin sektörlere göre dağılımı, %, 1977 ve 2018.....	20
Şekil 6 - Emsal ülkelerde kamunun gelir ve giderlerinin GSYH'deki oranları, % (2018), emsal ülkelerin toplam kamu gelirinin kaynaklarına göre dağılımı, % GSYH (2018).....	21
Şekil 7 - KKTC bütçesi ve Türkiye tarafından yapılan yardımlar, milyon TL, 2008-2018.....	22
Şekil 8 - Emsal ülkelerde cari işlemler dengesi, % GSYH (2018), KKTC'nin cari işlemler dengesinin dış ticaret ve görünmeyen işlemlere göre dağılımı, % GSYH (2018)	23
Şekil 9 - Emsal ülkelerde genel yönetim brüt borç stoku, % GSYH, 1995-2017	24
Şekil 10 - Emsal ülkelerde istihdamın kurumsal sektörler göre dağılımı, 2019*	25
Şekil 11 - Emsal ülkelerin nüfus yoğunluğu, km ² başına kişi sayısı, 2018	25
Şekil 12 - KKTC'nin nüfus değeri ve emsal ülkelerde nüfusun değişim hızı, 1977-2018	26
Şekil 13 - KKTC'nin toplam doğurganlık hızı*, 1977-2017	27
Şekil 14 - KKTC'de vatandaşlıklarına göre yükseköğretimdeki öğrenci sayıları (2008-2019), KKTC'deki aktif sigortalıların uyruklarına göre dağılımı, bin kişi (2008 ve 2017).....	27
Şekil 15 - Emsal ülkelerde beklenen yaşam süresi yıl (2018*), emsal ülkelerin nüfus piramidi (2018), KKTC nüfus piramidi (1978-2006-2011-2013-2018), emsal ülkelerde çalışma çağındaki nüfusun oranı (15-64 yaş grubu), % (1978 ve 2018)	28
Şekil 16 - Emsal ülkelerde iş gücüne katılım oranı, kadın ve toplam, %, 15+ yaş grubu (2019), KKTC'de iş gücüne dâhil olmayan nüfusun dağılımı, % (2019)	30
Şekil 17 - Emsal ülkelerde istihdamın sektörler göre dağılımı (1991 ve 2019), emsal ülkelerde kentsel nüfus oranı (1996-2006-2011-2018).....	31
Şekil 18 - Emsal ülkelerde işsizlik oranı, toplam (2000-2019), emsal ülkelerde genç işsizlik oranı (2000-2019).....	32
Şekil 19 - Yıllara göre Türkiye ve KKTC'deki üniversite öğrencisi sayısı, bin, yıllara göre Türkiye ve KKTC'deki üniversite sayısı, 2010-2018	33
Şekil 20 - KKTC'de alanlarına göre mesleki ve teknik lise öğrenci sayısı, 2018-2019	34
Şekil 21 - KKTC ve Türkiye arasındaki deniz yolculuğu rotaları, 2019	50
Şekil 22 - Türkiye, KKTC ve GKRY'nin otoyol haritası	51
Şekil 23 - KKTC havalimanları (Ercan) gelen ve giden yolcu sayılarının tarifeli ve charter uçuşlara göre dağılımı, bin kişi, 2019.....	53
Şekil 24 - Seçili destinasyonlarda gidiş - dönüş ortalama hava yolu ücretleri, \$	54
Şekil 25 - KKTC'ye kara kapılarından girişlerin milliyetlerine göre dağılımı, milyon kişi, 2014-2019	56
Şekil 26 - Emsal ülkelerdeki cep telefonu abone sayısı, 100 kişi başına, 2015 ve 2018	57
Şekil 27 - Seçili ülkelerde sabit genişbant bağlantısı ile internet kullanım oranı, 100 kişi başına, 2015 ve 2018.....	58
Şekil 28 - Türkiye ve KKTC cep telefonu tarifeleri, 5 GB'lık paketlerin aylık abonelik ücretleri, 5 Aralık 2019.....	59
Şekil 29 - Emsal ülkelerin ihracat ve ithalat hacmi, milyar dolar (2018), KKTC'nin ihracat ve ithalatı, milyon dolar (2013-2018)	62

Şekil 30 - Emsal ülkelerde dış ticaret (mal) dengesi, % GSYH, 2018.....	62
Şekil 31 - Emsal ülkelerin ihracatının ve ithalatının partner bölgelere göre dağılımı, 2018.....	63
Şekil 32 - KKTC'nin ihracatında ve ithalatında ilk 10 pazar, 2018.....	64
Şekil 33 - Türkiye - KKTC dış ticareti, 2013-2018.....	64
Şekil 34 - Yeşil Hat Tüzüğü kapsamında, KKTC'den GKRY'ye gerçekleştirilen satışlar, milyon euro, 2004-2019.....	66
Şekil 35 - KKTC ile Türkiye'nin iller bazında dış ticaret ağı (2019), KKTC ile ihracat ve ithalat yapan iller, ilk 10 il (2019)	67
Şekil 36 - Emsal ülkelerin sektörlere göre ihracatlarının dağılımı, 2018	68
Şekil 37 - Seçili ülkelerin ihracatındaki ilk 5 ürünün ve pazarın payı, 2018.....	71
Şekil 38 - Hellim ve diğer peynirlerin ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)	73
Şekil 39 - Portakal ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)	74
Şekil 40 - Rakı ve benzeri diğer alkollü içkilerin ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)	75
Şekil 41 - KKTC'nin tamamının turuncu bahçesi olması duruma dair simülasyon, 2018	76
Şekil 42 - KKTC'deki sanayi bölgesindeki işletme sayılarının sektörel ve bölgesel dağılımı, 2017	77
Şekil 43 - KKTC'deki ilk 100 vergi rekortmeninin faaliyet alanlarına göre dağılımı, 2018	78
Şekil 44 - Emsal ülkelerde sanayi ve imalat sanayi sektörlerinin GSYH'deki payı, % (2018), emsal ülkelerin küresel sanayi üretimindeki payı (1980-2018)	79
Şekil 45 - Emsal ülkelerin ihracatlarının teknoloji dağılımı, 1990-2018	80
Şekil 46 - Ülkelerin ekonomik yapısı, ECI ve COI skorları, 2018.....	81
Şekil 47 - Tarımsal ürünlerdeki en büyük ithalatçı ve ihracatçılar ve emsal ülkelerin dünya tarımsal ürünler ticaretindeki pozisyonu, 2018.....	83
Şekil 48 - Tarımsal ürün ihracatının ürünlere göre dağılımı, KKTC ve emsal ülkeler, 2018.....	84
Şekil 49 - KKTC'de ürün gruplarına göre tarımsal üretim, 2018	86
Şekil 50 - Emsal ülkeleri ziyaret eden turist sayıları, milyon, 2013-2019	90
Şekil 51 - KKTC'de net turizm geliri, turist sayısı ve turist başına gelir, 2009-2018	91
Şekil 52 - Emsal ülkelerde turizm sektöründe istihdam edilen kişi sayısı, bin, 2019.....	92
Şekil 53 - KKTC'de turizmin GSYH'deki payının yıllara göre dağılımı, %, 1977-2018.....	92
Şekil 54 - Emsal ülkelerde turizmin GSYH'deki payı, %, 2018*	92
Şekil 55 - KKTC'de net turizm geliri ve dış ticaret açığını karşılama oranı, 2009-2018.....	93
Şekil 56 - KKTC'ye deniz/hava yolu ve kara kapıları yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi, 2019.....	94
Şekil 57 - KKTC'ye kara kapıları yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi ve %, 2018-2019	94
Şekil 58 - KKTC'ye hava ve deniz yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi ve %, 2018-2019	95
Şekil 59 - KKTC'de konaklayan kişi sayısı ve T.C. vatandaşlarının payı, 2012-2019.....	96
Şekil 60 - GKRY'yi ziyaret eden turistlerin milliyetlerine göre dağılımı, %, 1980-2018	97
Şekil 61 - Emsal ülkelerin turistik konaklama yatak kapasiteleri, bin, 2014-2019	97
Şekil 62 - KKTC'deki turistik konaklama yatak kapasitesinin yıllara ve sınıflara göre dağılımı, bin, 2009-2019.....	98
Şekil 63 - KKTC'deki turistik konaklama tesis sayılarının yıllara ve sınıflara göre dağılımı, 2009-2019....	98

Şekil 64 - Emsal ülkelerin yıldız sayılarına göre TripAdvisor'da listelenen otel sayıları ve yıldızlarına göre dağılımı, 2019*.....	99
Şekil 65 - Emsal ülkelerdeki konaklama tesislerinin doluluk oranı, %, 2012-2019.....	99
Şekil 66 - KKTC'de casino istihdamı ve toplam turizm istihdamına oranı,1998-2018.....	100
Şekil 67 - Emsal ülkelerde turistlerin ortalama kalış süreleri, 2012-2018.....	101
Şekil 68 - Emsal ülkelerde seçili illerde kategorilerine göre TripAdvisor'da listelenen restoran sayıları, 2019*.....	102
Şekil 69 - Emsal ülkelerde kıyı uzunlukları ve marina yat kapasiteleri, 2018.....	102
Şekil 70 - KKTC'deki üniversite ve inovasyon merkezlerinin mekânsal dağılımı, 2019.....	106
Şekil 71 - KKTC'deki yabancı öğrencilerin milliyetlerine göre dağılımı, bin, 2018-2019.....	107
Şekil 72 - Emsal ülkelerin dünya genelindeki ilk 500 ve ilk 1000'deki üniversite listelerinde yer alan üniversite sayıları, 2019.....	108
Şekil 73 - Emsal ülkelerde bilimsel yayın sayıları, bin kişi başına, 1996-2017.....	110
Şekil 74 - Emsal ülkelerdeki startup sayıları, 10 milyon kişi başına, 2019.....	112
Şekil 75 - Emsal ülkelerde patent başvurularının teknoloji alanlarına göre dağılımı, kümülatif, %, 1980-2017.....	112
Şekil 76 - Yeni teknoloji firmalarının dağılımı, 2019.....	112

Tablolar Dizini

Tablo 1 - Emsal ülkelerin genel ekonomik performansı ve coğrafi konumları, 2018.....	14
Tablo 2 - Emsal ülkelerin belirli dönemlerdeki kişi başı GSYH değerlerinin bir önceki yıla göre değişimleri, ortalama, %, 1980-2018.....	18
Tablo 3 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2017-2018.....	35
Tablo 4 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2018-2019.....	36
Tablo 5 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, piyasa büyüklüğü alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018.....	37
Tablo 6 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, piyasa büyüklüğü alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019.....	37
Tablo 7 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, işletme gelişmişliği alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018.....	38
Tablo 8 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş gücü piyasası etkinliği alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018.....	39
Tablo 9 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş gücü piyasası alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019.....	39
Tablo 10 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş dinamizmi, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019.....	39
Tablo 11 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, sağlık ve ilköğretim alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018.....	40
Tablo 12 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi ve alt endeksleri, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2017.....	41
Tablo 13 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, işe başlama işlemleri alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017.....	42

Tablo 14 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, vergi ödeme işlemleri alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017.....	44
Tablo 15 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, sınır ötesi ticaret alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017.....	45
Tablo 16 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, KKTC'nin genel sıralamasından daha kötü performans gösterdiği göstergeler, sıralama, 2017	46
Tablo 17 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, altyapı alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019	51
Tablo 18 - Emsal ülkelerdeki havalimanı sayısı, yıllık yolcu trafiği 15 binden fazla olan havalimanı sayısı, 2017.....	52
Tablo 19 - Türkiye'den Ercan Havalimanı'na seçili haftalarda gerçekleştirilen aktarmasız tarifeli uçuş sayıları, 2019-2020.....	53
Tablo 20 - Emsal ülkelerin vize politikaları, 2019	55
Tablo 21 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, Bilgi ve Bilişim Teknolojilerine (BBT) uyum, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019	58
Tablo 22 - KKTC ve Türkiye elektrik fiyatları, üç zamanlı tarife grubu, birim fiyat (TL/kWh), 2019	60
Tablo 23 - Emsal ülkelerinin başlıca ürünlerinde küresel ticaretten aldıkları paylar, 2018.....	69
Tablo 24 - Emsal ülkelerde ihracatı en hızlı artan ürünler, 2013-2018.....	69
Tablo 25 - Emsal ülkelerin en rekabetçi ürünleri ve RCA skorları, 2018	70
Tablo 26 - Emsal ülkelerin turizm performansı, 2018-2019	90
Tablo 27 - Ülke ve ülke gruplarının turist başına turizm gelirlerinin yıllara göre dağılımları ve değişimleri, 2010-2019	91
Tablo 28 - KKTC'deki üniversitelerin öğrenci sayıları ve öğrenim dili, 2018-2019.....	106
Tablo 29 - Emsal ülkelerin Times Higher Education listesinde yer alan üniversiteleri ve sıralamaları, 2019	108
Tablo 30 - Emsal ülkelerde patent (başvuru ve onay), marka başvuru ve bilimsel yayın sayıları	110
Tablo 31 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, inovasyon kapasitesi, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019	110

Kısaltmalar

3D	3 Dimensional (3 Boyutlu)
AB	Avrupa Birliği
ABAD	Avrupa Birliği Adalet Divanı
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AEA	Avrupa Ekonomik Alanı
Ar-Ge	Araştırma ve Geliştirme
AVM	Alışveriş Merkezi
BACI	Base Pour L'analyse Du Commerce International (Ürün Düzeyinde Uluslararası Ticaret Veri tabanı)
BBT	Bilgi ve Bilişim Teknolojileri
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BIN	Bank Identification Number (Banka Kimlik Numarası)
BTHK	Bilgi Teknolojileri ve Haberleşme Kurumu
BTK	T.C. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu
CEPII	Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales
CIA	Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
COI	Economic Complexity Outlook Index (Sıçrama Kabiliyeti)
CYSTAT	Statistical Service of Cyprus (GKRY İstatistik Servisi)
Ç.K.A.	Çukurova Kalkınma Ajansı
DAÜ	Doğu Akdeniz Üniversitesi
DLT	Distributed Ledger Technology
DPÖ	Devlet Planlama Örgütü
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
ECI	Economic Complexity Index (Mevcut Ekonomik Sofistikasyon)
EPDK	T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
Eurostat	European Statistical Office (Avrupa İstatistik Ofisi)
G-20	Group of 20 (20 Grubu)
GADM	The Database of Global Administrative Areas (Global İdari Alanlar Veri Tabanı)
GB	Gigabyte
GİMER	Doğu Akdeniz Üniversitesi Girişimcilik ve İnovasyon Merkezi
GKRY	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSMH	Gayrisafi Milli Hâsıla
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
GTİP	Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu
ILO	International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

ISIC	International Standard Industrial Classification (Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması)
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
KALTEV	Kalkanlı Teknoloji Vadisi
KDV	Katma Değer Vergisi
KEİ	Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi
KIB-TEK	Kıbrıs Türk Elektrik Kurumu
KİTOB	Kıbrıs Türk Otelciler Birliği
KKBB	Kuzey Kıbrıs Bankalar Birliği
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KM²	Kilometrekare
KTSO	Kıbrıs Türk Sanayi Odası
KTTO	Kıbrıs Türk Ticaret Odası
kWh	KiloWatt Saat
MASDER	Mağusa Suriçi Derneği
MFN	Most Favoured Nation (En Çok Gözetilen Ulus)
MŞ	Mahalli Şirket
NASA	National Aeronautics and Space Administration (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi)
NPP	National Polar - Orbiting Partnership
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
ODTÜ - KKK	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kuzey Kıbrıs Kampüsü
ÖSYM	Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi
PTT	T.C. Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü
RCA	Revealed Comparative Advantage (Açıklanmış Mukayeseli Üstünlük)
SITC	Standard International Trade Classification (Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması)
SÜİB	Süt Ürünleri İmalatçıları Birliği
SÜTEK	Kıbrıs Türk Süt Endüstrisi Kurumu
SWIFT	Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication (Dünya Bankalar Arası Finansal İletişim Topluluğu)
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TEB	Türkiye Ekonomi Bankası
TEPAV	Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
THY	Türk Hava Yolları
TL	Türk Lirası
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOBB ETÜ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
TPE	Türk Patent ve Marka Kurumu
TSO	Ticaret ve Sanayi Odası

TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)
UNWTO	United Nations World Tourism Organization (Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü)
VIIRS	Visible Infrared Imaging Radiometer Suite
WIPO	World Intellectual Property Organization (Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü)
WITS	World Integrated Trade Solution (Dünya Entegre Ticaret Çözümü)
WTTC	World Travel & Tourism Council (Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi)
YAGA	Kıbrıs Türk Yatırım Geliştirme Ajansı
YKS	Yükseköğretim Kurumları Sınavı
YÖDAK	Yüksek Öğretim Planlama, Denetleme, Akreditasyon ve Koordinasyon Kurulu
YÖK	Yükseköğretim Kurulu
YŞ	Yabancı Şirket

Önsöz

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ile Kıbrıs Türk Ticaret Odası (KTTO) tarafından kurulan “**Türkiye - KKTC Ticaret Odası Forumu**”, ortak menfaatin bulunduğu ticari ve ekonomik konularda diyalogu artırmayı, iki taraflı ve çok taraflı ticaret ve yatırımları kolaylaştırmayı ve iki ülke arasında ticaret, yatırım ve finansal akışlarda genişlemeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. 3 Temmuz 2018 tarihinde TOBB ve KTTO arasında imzalanan Mutabakat Zaptı ile kurulan Forum’un tanıtımı için 16 Kasım 2018’de ortak bir toplantı düzenlenmiştir. Ortak toplantıda karara bağlanan Eylem Planı kapsamında “**Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporunun**” Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) tarafından hazırlanması öngörülmüştür. Bu kapsamda, Forum’un kuruluş amaçlarına paralel bir şekilde, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) için avantaja dönüştürülebilecek iş yapma fırsatlarının tespit edilmesi için takip eden bölümlerde detaylandırılan metodoloji ve proje aktivitelerini içeren, “Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu”, TEPAV İcra Direktörü Güven Sak’ın gözetiminde, Proje Koordinatörü Ayşegül Taşöz Düşündere’nin yönetiminde, Politika Analisti Seçil Gülbudak Dil ve TEPAV Araştırmacıları İlderya Aşar ile Hakan Özkavukçu tarafından hazırlanmıştır. Çalışma süresince verdikleri desteklerden dolayı ayrıca TEPAV Politika Analisti Taylan Kurt ve TEPAV Araştırmacısı Ecem Demirhan’a teşekkür ederiz.

“Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu”, Türkiye ve KKTC’de iş dünyasının karşılıklı kazan - kazan yaklaşımı ile değerlendirebilecekleri fırsat alanlarını ve bu fırsat alanlarının önündeki mevcut engelleri tanımlamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, ikili iş birliğinin geliştirilmesi için gerçekleştirilebilecek politika eylemleri ve önerileri paylaşılırken, iki ülke ekonomisi hakkında pazar araştırması görevini de üstlenen bu çalışmanın sonuçlarının hem kamu hem özel sektör aktörleri için bilgilendirici ve yönlendirici olması temenni edilmektedir.

Çalışma kapsamında derlenen ön bulgular, 6 Temmuz 2019’da TOBB ve KTTO iş birliğiyle düzenlenen “Türkiye - KKTC Ticaret Odası Forumu 1’inci Ekonomi Konferansında” sunulmuştur. Çalışmanın taslak versiyonlarına sağlamış oldukları yapıcı geri bildirimleri ve proje süresince göstermiş oldukları destek ve katkıları için; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısı Sayın Fuat Oktay ve ekibine, Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Büyükelçiliğine ve Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Büyükelçiliği Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi (KEİ)’ne, TOBB Başkanı M. Rifat Hisarcıklıoğlu ve ekibine, KTTO Başkanı Turgay Deniz ve ekibine, Türkiye - KKTC Ticaret Odası Forumu eş başkanları Cihat Lokmanoğlu ve Alp Cengiz Alp’e içtenlikle teşekkür ederiz. Görüşülen kurum ve kuruluşlar listesinde isimleri paylaşılan tüm paydaşlara, projeye ayırmış oldukları zaman ve katkıları için ayrıca teşekkür ederiz.

Giriş

Türkiye ve KKTC arasındaki ikili iş yapma fırsatlarının tespitini amaçlayan bu çalışmada, iki ülkedeki iş dünyasının karşılıklı faaliyetlerini artırabilecekleri somut fırsat alanlarının saptanması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, ikili iş birliklerinin önündeki engellerin tespit edilmesi ve potansiyel fırsat alanlarının ortaya konulması, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. İki ülkenin mevcut üretim kapasitelerinden yola çıkarak ticaret, imalat, tarım, turizm ve yükseköğretim faaliyet alanlarının ayrıca değerlendirildiği bu çalışmada; Türkiye ve KKTC'nin karşılıklı iş yapma hacimlerinin sürdürülebilir bir çerçevede artırılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, çalışma genelinde sadece ikili ilişkiler değil aynı zamanda iki ülkenin ekonomik kapasite ve dönüşümüne katkı sağlayabilecek makro bir perspektif takip edilmiştir.

İkili iş birliklerinin geliştirilmesi için hazırlanan stratejiler kapsamında, Türkiye ve KKTC arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve aynı zamanda bu stratejilerin Türkiye ve KKTC'nin diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini geliştirebilmesi için temel oluşturması da önem arz etmektedir. Nitekim herhangi bir ülkedeki ekonomik aktivitelerin tek bir partner ile olan yoğun ilişki aracılığıyla elde edilmesi, söz konusu partner pazardaki olası ekonomik kırılganlıkları diğer ülkeye büyük ölçüde taşıyabilir. Bu durumdan yola çıkarak ikili iş birliklerinin sürdürülebilir bir çerçevede geliştirilmesi için sadece iki boyutlu değil; diğer ülkelerle olan ilişkileri de çeşitlendirecek ve iş birliği içerisindeki ülkelerin kapasite inşasını destekleyecek politikaların tasarlanması, çalışmanın temel misyonunu oluşturmaktadır.

Bu çerçevede, Türkiye ve KKTC ekonomileri iki ayrı pasta gibi değerlendirilirse, yalnızca iki ülkenin birbirlerinden aldıkları payların artırılmasını değil; iki pastanın da sürdürülebilir bir şekilde büyümesini öngören karşılıklı kazan - kazan stratejileri kapsamındaki fırsat alanlarına yoğunlaşmıştır. Küresel gelişmeler ışığında, gelişmekte olan ülkelerin stratejik seçimleri neticesinde yeni fırsat alanlarına açılmaları kolaylaşmaktadır. Bu kapsamda, Türkiye ve KKTC'nin mevcut ekonomik faaliyet alanlarındaki etkileşimlerinin artırılması kadar beraber geliştirebilecekleri stratejik fırsat alanlarının değerlendirilmesi de önem arz etmektedir. Bu vizyondan yola çıkarak KKTC ekonomisine yönelik stratejik gelişim alanlarına ayrıca odaklanılmaktadır.

“Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu”; (i) “Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi”, (ii) “Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi” ve (iii) “İkili İş Birliği Fırsatlarının ve İş Birliğinin Geliştirilmesi için Politika Eylemleri ve Önerileri” olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi, Türkiye ve KKTC'deki mevcut ekonomik durum ve yatırım ekosistemine ilişkin bir arka plan sunmaktadır. Bu bölüm; iki ülkedeki genel ekonomik performans, kamu maliyesi, nüfus dinamikleri, iş gücü piyasası, küresel rekabet gücü, iş yapma kolaylığı, altyapı ve bağlantı düzeyine dair mevcut durum ve gelişmeleri ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi, sıralanan alanlarda öne çıkan gündem maddelerinin altını çizmeyi ve raporun geri kalan kısmı için bir çerçeve oluşturmayı amaçlamaktadır. Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi, Türkiye ve KKTC'nin ticaret, imalat, tarım, turizm ve yükseköğretim alanlarındaki performansını emsal ülkelerle de kıyaslamak suretiyle değerlendirerek iki ülkenin üretim yapısını derinlemesine incelemeyi hedeflemektedir. İkinci bölümde, ticaret ve yatırım bağları dikkate alınarak Türkiye ve KKTC arasındaki etkileşim seviyesine de ayrıca odaklanılmaktadır. İkili İş Birliği Fırsatlarının ve İş Birliğinin Geliştirilmesi için Politika Eylemleri ve Önerileri başlığı altında, ilk iki bölümün işaret ettiği Türkiye ve KKTC'ye özgü potansiyel iş birliği alanları, kazan - kazan yaklaşımı çerçevesinde özetlenirken bu potansiyellere ilham verecek mekanizmalara, politika eylemlerine ve önerilere ayrıca yer verilmektedir.

A. Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi

“Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu” kapsamında gerçekleştirilen masa başı analizler, çalıştaylar, saha ziyaretleri ve derinlemesine mülakatlarla; Türkiye ve KKTC’deki mevcut ekonomik durum ve yatırım ekosistemiyle ilgili veriye dayalı tespitler gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda “Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi” başlığı altında; genel ekonomik performans, kamu maliyesi, nüfus dinamikleri, iş gücü piyasası, küresel rekabet gücü, iş yapma kolaylığı, altyapı ve bağlantı düzeyi spesifik olarak mercek altına alınmaktadır. İlgili alt başlıklardaki ekonomik eğilimler, makro bir perspektif ile takip eden bölümde değerlendirilmektedir.

A.1.Genel ekonomik performans

Çalışma kapsamında KKTC’nin ekonomik ve sosyoekonomik performansını kıyaslamak üzere, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), İzlanda, Malta ve Türkiye emsal ülke seti olarak belirlendi. Emsal ülke grubunun belirlenmesinde öncelikle nüfus parametresi göz önünde bulunduruldu. Bu kapsamda, dünyadaki tüm ülkeler arasından KKTC’nin 2018 nüfusuna yakın bir popülasyona sahip ülkeler kısa listeye alındı.ⁱ İlk aşamayı geçen 13 ülke, ikinci aşamada kişi başı Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) değerleri açısından KKTC’ye örnek teşkil edebilecek yani KKTC’den daha iyi performans sergileyen 6 ülkeye indirildi.ⁱⁱ Üçüncü aşamada, tek bir ana kara parçası üzerinde yer almayan ada ülkeleri, emsal ülke grubundan çıkarıldı.ⁱⁱⁱ Bu aşamada kara bağlantısı olan Brunei Darüsselam ve çok parçalı bir yapıya sahip Bahama Adaları ve Maldivler elendi. Malta, her ne kadar birden çok adaya sahip olsa da tek bir merkezin daha çok öne çıkmasından dolayı, bu aşamada elenmedi. Dördüncü aşamada ise ekonomik üretim kaynaklarının dağılımının bir göstergesi olarak nüfusun kentsel ve kırsal dağılımı temel alındı. Bu kapsamda, KKTC gibi nüfusun çoğunluğunun kentlerde yaşadığı İzlanda ve Malta emsal ülke listesinde yer alan son iki ülke olarak öne çıktı.^{iv} İkili ekonomik ve siyasi ilişkiler göz önünde bulundurularak GKRY ve Türkiye, emsal ülke setine ayrıca dâhil edildi. Sonuç olarak, KKTC ile ekonomik ve sosyoekonomik göstergeler aracılığıyla kıyaslanmak üzere GKRY, İzlanda, Malta ve Türkiye’den oluşan 4 ülke, emsal ülke grubu olarak belirlendi.

13

Şekil 1 - KKTC’nin ekonomik ve sosyoekonomik performansını kıyaslamak üzere temel alınan emsal ülkelere ilişkin seçim kriterleri

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015). KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm

II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onayı Sonrası Konsolide Versiyon, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Not: Kişi başı GSYH istatistiklerinin hesaplanmasında KKTC hariç ülkelerde, uluslararası literatür ile uyumlu olarak yıl ortası nüfusu temel alınmaktadır. 2018 yılında KKTC nüfus projeksiyonlarında yıl ortası verilerine erişilemediği için KKTC için yıl sonu nüfus verileri temel alınmıştır.

GKRY, İzlanda, Malta ve Türkiye, farklı açılardan KKTC ile ortak özelliklere sahip olmakla beraber; bu ülkelerin nüfus ve ekonomik büyüklükleri, refah düzeyleri ve yüz ölçümlerindeki farklılıklar da karşılaştırmalarda göz önünde bulundurulmalıdır. Nüfus hacmi açısından İzlanda ve Malta sırasıyla 353 bin ve 485 binlik nüfuslarıyla, KKTC'nin 372 bin 486 olan nüfus tahminine yakın bir tablo çizmektedir. Diğer yandan ikili ekonomik ve siyasi ilişkiler göz önünde bulundurularak emsal ülke setine dâhil edilen GKRY ve Türkiye'nin nüfusları, KKTC'den daha yüksek düzeydedir. 876 binlik nüfusu ile GKRY, nispeten KKTC'ye daha yakın bir değere sahipken; Türkiye 82 milyonluk nüfusu ile emsal ülke setindeki diğer ülkelerden ayrılmaktadır. Hem ada ülkesi olup hem de KKTC'ye yakın nüfusa sahip İzlanda ve Malta'nın kişi başı GSYH değerleri sırasıyla 73,2 ve 30,1 bin dolardır. Bu değerler, ada ülkesi olmanın bir sonucu olan ölçek ekonomisinden doğan dezavantajlara rağmen, KKTC'nin mevcut durumdaki kişi başı GSYH değeri olan 10,2 bin doları çok daha yukarılara çıkartma potansiyeli olduğuna işaret etmektedir.

KKTC'nin sınır komşusu olan GKRY'nin kişi başı GSYH değeri, 28,7 bin dolar ile KKTC'nin kişi başı GSYH değerinin iki katından daha yüksektir. Bununla birlikte emsal ülkeler arasında yer alan İzlanda, Malta ve GKRY yüksek gelirli ülkeler arasında yer alırken; Türkiye ve KKTC orta-yüksek gelir düzeyinde yer alıp diğer emsal ülkelerin gerisinde kalmaktadır.^v

Emsal ülkelerin tamamında nüfusun çoğunluğu kentlerde yaşamaktadır. GKRY ve KKTC sırasıyla yüzde 66,8 ve yüzde 69,0 ile birbirlerine yakın kentleşme oranlarına sahipken Türkiye'de kentlerde yaşayanların oranı yüzde 75,1 düzeyindedir. Bu oran, İzlanda ve Malta'da sırasıyla yüzde 93,8 ve yüzde 94,6 ile daha yüksek düzeylerde seyretmektedir. Bununla birlikte Türkiye haricindeki

Tablo 1 - Emsal ülkelerin genel ekonomik performansı ve coğrafi konumları, 2018

	Türkiye	KKTC	GKRY	Malta	İzlanda
Nüfus	82,3 milyon	372 bin	876 bin	485 bin	353 bin
GSYH, milyar \$	771,35	3,80	24,96	14,55	25,88
Kişi başı GSYH, bin \$	9,4	10,2	28,7	30,1	73,2
Kentsel nüfusun oranı, %*	75,1	69,0	66,8	94,6	93,8
Yüz ölçümü, km ²	769.632	3.242	5.510	316	100.250

Kaynak: CIA World Factbook, CYSTAT. (2019). Press Release Demographic Statistics 2018. 29 Kasım 2019, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015). KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onayı Sonrası Konsolide Versiyon, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler, Haziran 2019, Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Not: * Kentleşme oranı istatistiklerinde her ülke için en güncel veriler temel alınmıştır. KKTC için en güncel veri, 2011 yılı nüfus sayımına ait olup diğer emsal ülkelere ait paylaşılan değerler 2018 yılına aittir.

Not: Kişi başı GSYH istatistiklerinin hesaplanmasında KKTC hariç ülkelerde, uluslararası literatür ile uyumlu olarak yıl ortası nüfusu temel alınmaktadır. 2018 yılında KKTC nüfus projeksiyonlarında yıl ortası verilerine erişilemediği için KKTC için yıl sonu nüfus verileri temel alınmıştır.

emsal ülkeler ada ülkeleri olsalar da özellikle Malta'nın 316 kilometrekare (km²)'lik yüz ölçümü ile diğer ülkelere kıyasla oldukça sınırlı bir alanı kapsadığı gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Malta'dan sonra 3 bin 242 km²'lik yüz ölçümü ile KKTC gelirken KKTC'yi 5 bin 510 km²'lik yüz ölçümü ile GKRY, 100 bin 250 km²'lik yüz ölçümü ile İzlanda ve 769 bin 632 km²'lik yüz ölçümü ile Türkiye takip etmektedir.

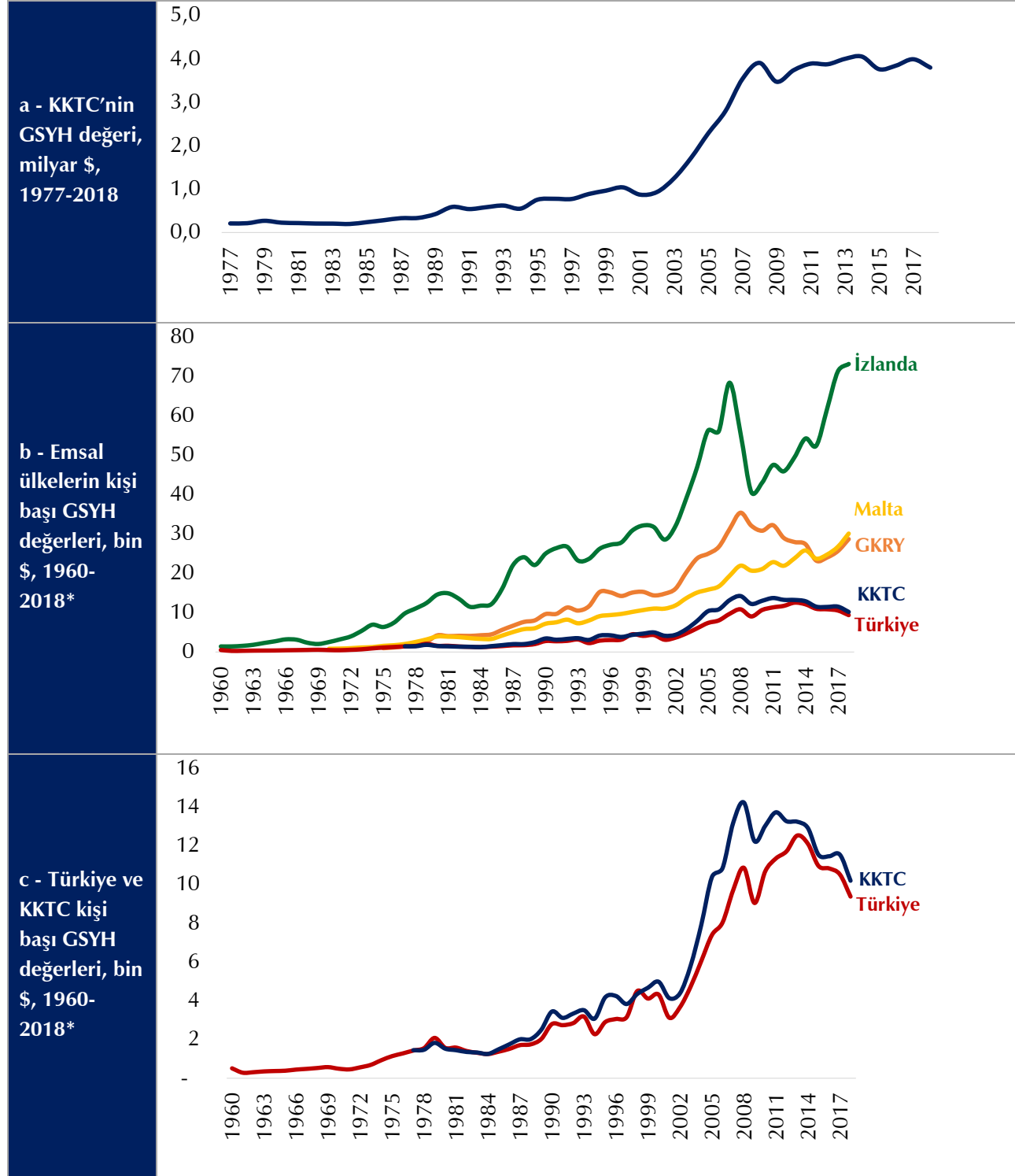
GKRY, İzlanda, Malta ve Türkiye; KKTC ile benzer özelliklere sahip olmalarına rağmen, uluslararası ekonomik iş birliklerindeki pozisyonları ile birbirlerinden belirgin bir biçimde farklılaşmaktadır. 1 Mayıs 2004 itibarı ile GKRY ve Malta, Avrupa Birliği (AB) üyesi olurken İzlanda, Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) kapsamında yer alıp AB üyesi olmamasına rağmen Avrupa Tek Pazarı'nda yer almaktadır. AB ve Avrupa Tek Pazarı kapsamında; Tek Pazar'da yer alan kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayelerin pazar kapsamındaki geçişleri serbesttir. Buna karşılık, hâlihazırda AB'ye üye olmayıp aday ülke statüsünde olan Türkiye'nin 1995'te AB ile gerçekleştirdiği Gümrük Birliği Kararı kapsamında, Türkiye ile AB üyeleri arasındaki ticarete işlenmiş mamul ürünlerde gümrük vergileri yüzde 0'a indirilmiştir. Diğer yandan, 1994'te Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) kararı sonrasında, KKTC'nin menşei ülke olarak belirtildiği belgelerin tanınmaması ile başlayan süreci takiben, KKTC uluslararası arenada ekonomik izolasyonlar ve ambargolar ile karşı karşıya kalmıştır. Uluslararası hukuki statüden kaynaklanan belirsizlikler nedeniyle, KKTC ekonomisinin küresel piyasalara eklemlenme kapasitesini ciddi biçimde engelleyen bu sürecin öncesindeki tarihsel gelişmeler şu şekilde özetlenebilir: Kıbrıs adasındaki Osmanlı (1571-1878) ve İngiltere (1878-1960) egemenlikleri sonrasında, Kıbrıslı Rumlar ile Kıbrıslı Türkler arasında bir ortaklık düzeni olarak kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılmasının ardından, Kıbrıslı Rumlar ile Kıbrıslı Türkler arasında etnik çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreci takiben her iki toplumun ayrı devletleşme adımları başlamıştır. Kıbrıs Türk Geçici Yönetimi (1967-1974) ve Otonom Kıbrıs Türk Yönetimi (1974-1975) dönemlerini izleyen ve artan etnik çatışmaları takiben gerçekleşen 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın ardından, adada iki bölgeli bir düzen içerisinde yaşamaya başlanmıştır. Bu sürecin sonunda, önce Kıbrıs Türk Federe Devleti (1975-1983) sonrasında, 1983 yılında, günümüzde varlığını sürdüren KKTC devleti kurulmuştur.^{vi}

KKTC, ekonomik izolasyonlara rağmen geçmişte orta-düşük gelir düzeyinden orta-yükseğe, orta-yüksekten de yüksek gelir düzeyine sıçrayabilmiş ülkeler arasında yer almaktadır. KKTC'nin, 1977 yılında 210 milyon dolar olan GSYH'sini, 2005 yılında 2,3 milyar dolara, 2017 yılında ise 3,99 milyar dolara yükselttiği görülmektedir. 2018 yılında ise KKTC'nin GSYH değeri 3,80 milyar dolara gerilemiş bulunmaktadır. KKTC'nin GSYH'sinin Türkiye'nin GSYH'sine benzer bir seyir izlediği ve özellikle 2000 yılı sonrasında her iki ülke ekonomisinin de belirgin bir yükselişe geçtiği tespit edilmektedir. 2000'lerde yakalanan bu ivme neticesinde; KKTC orta-yüksek gelir düzeyinden yüksek gelir düzeyine, Türkiye ise orta-düşük gelir grubundan orta-yüksek gelir grubuna sıçramıştır. Öte yandan, 2000'lerde başlayan bu artış dönemini takiben 2008 ve sonrasındaki yavaşlama ile birlikte hem Türkiye hem de KKTC ekonomilerinde kişi başı GSYH değerlerinde düşüşler gözlemlenmeye başlanmış ve 2018 itibarı ile KKTC yeniden orta-yüksek gelir grubuna dönmüştür. Emsal ülke seti incelendiğinde, 2004 yılında AB'ye üye olan Malta'nın gelir düzeyi, bu dönemi takiben orta-yüksekten yüksek gelir grubuna çıkarken, GKRY ve İzlanda uzun zamandır yüksek gelir grubunda yer alan ülkeler olarak KKTC, Türkiye ve Malta gibi yakın geçmişte ekonomik sıçrama gerçekleştirmiş ülkelere ayrılmaktadır. Bununla birlikte, GSYH değerlerinin seyri incelendiğinde, her ne kadar gelir düzeyi açısından bir değişiklik yaşamamış olsa da GKRY ekonomisinin 2008 sonrasında 2015 yılına kadar önemli bir daralma yaşadığı görülmektedir. GKRY ekonomisinin yaşamış olduğu daralma, diğer emsal ülkelerde benzer boyutlarda yaşanmazken, benzer bir daralmanın Yunanistan ekonomisinde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca yıllar içerisinde Türkiye ve KKTC

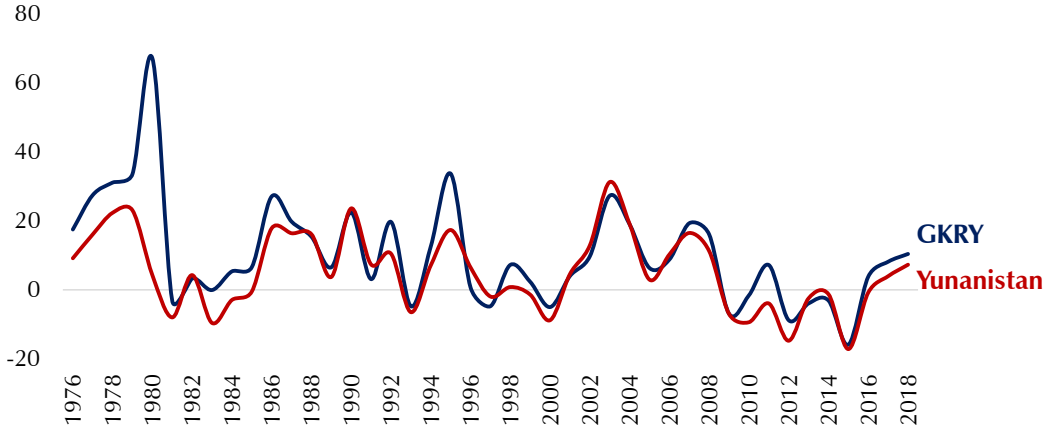

GSYH'lerindeki eş zamanlı ivmelenmelerin bir benzerinin, GKRY ve Yunanistan ekonomilerinde de yaşanması dikkat çekmektedir.

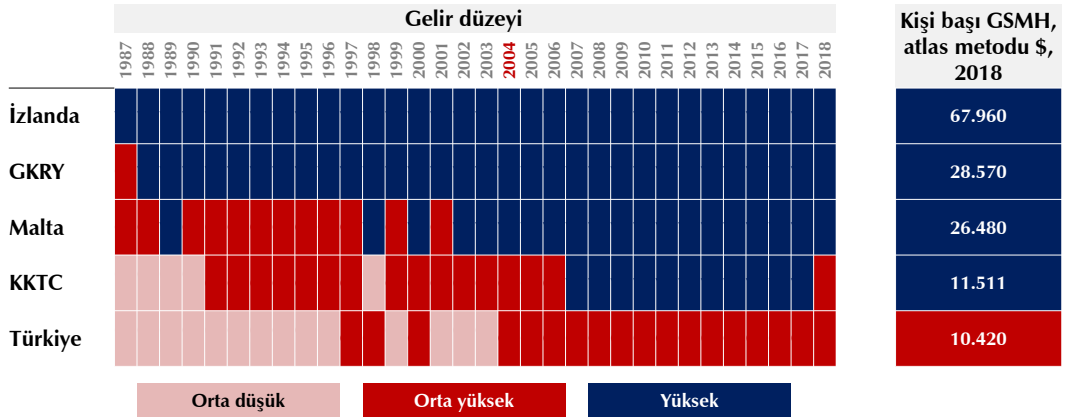
Şekil 2 - KKTC'nin GSYH değeri (1977-2018), emsal ülkelerin kişi başı GSYH değerleri (1960-2018), Türkiye ve KKTC'nin kişi başı GSYH değerleri (1960-2018), GKRY ve Yunanistan'ın GSYH'sindeki değişim (1976-2018) ve emsal ülkelerin gelir düzeyleri (1987-2018)

d - GKRY ve Yunanistan'ın GSYH'sindeki değişim, bir önceki yıla göre, cari \$ fiyatlarla, %, 1976-2018

e - Emsal ülkelerin gelir düzeyleri, 1987-2018

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, Dünya Bankası Ülke ve Borç Verme Grupları, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Not: * 1960 yılı verileri mevcut olmadığından Malta (1970), GKRY (1975) ve KKTC (1977) için ilgili başlangıç yılları temel alınmıştır.

Not: Kişi başı GSYH istatistiklerinin hesaplanmasında KKTC hariç ülkelerde, uluslararası literatür ile uyumlu olarak yıl ortası nüfusu temel alınmaktadır. 2018 yılında KKTC nüfus projeksiyonlarında yıl ortası verilerine erişilemediği için 2018 yılında KKTC için yıl sonu nüfus verileri temel alınmıştır.

KKTC'nin sürdürülebilir bir kalkınma politikası ile GKRY'nin kişi başı yurtiçi gelirini yakalaması ve hatta bu değeri geçmesi, matematiksel açıdan erişilebilir bir senaryo olarak değerlendirilmektedir.

1977 yılında GKRY ve KKTC'nin kişi başı yurtiçi gelirleri, sırasıyla 1.476 ve 1.446 dolar olup birbirlerine oldukça yakın düzeylerdeydi. 1980-1989 döneminde, iki ülkenin kişi başı gelir düzeyleri farklılaşmaya başlamış; GKRY'nin kişi başı yurtiçi geliri ortalama yüzde 13,5, KKTC'nin kişi başı yurtiçi geliri ise yüzde 4 oranında artış göstermişti. 1990-1999 döneminde, benzer büyüme hızlarıyla yurtiçi kişi başı gelirlerinde artış yaşayan GKRY ve KKTC'nin performansı, KKTC'nin 2000-2005 döneminde göstermiş olduğu yüzde 15,9'luk büyüme ile kapanmaya başlamıştı. Diğer yandan 2006 sonrasında KKTC'nin kişi başı gelir düzeyindeki ortalama artış oranı yüzde 0,3'e gerilemiş bulunmaktadır. Bu bağlamda, aynı emsal ülke grubunda değerlendirilseler de KKTC, GKRY, İzlanda, Malta ve Türkiye'nin farklı gelişmişlik düzeylerinde olduğu, karşılaştırmalarda göz önünde bulundurulmalıdır. Bu farklılaşma, resmi istatistiklere ek olarak geceleri uzaya yayılan ışıkların ekonomik aktiviteleri temsil ettiği gece ışıkları^{vii} görsellerinde farklılaşan parlaklık düzeyleri ile de teyit edilebilmektedir. Bir diğer taraftan, KKTC ve GKRY'nin gelecek yıllarda, 2000-2005 dönemindeki ortalama büyüme performansını aynen göstermesi durumunda, 2035 yılında KKTC'nin GKRY'nin kişi başı yurtiçi gelirine yakınsaması hatta bu düzeyi geçmesi matematiksel açıdan erişilebilir bir senaryo olarak değerlendirilmektedir. Fakat KKTC'nin kişi başı gelirinde son dönemlerdeki

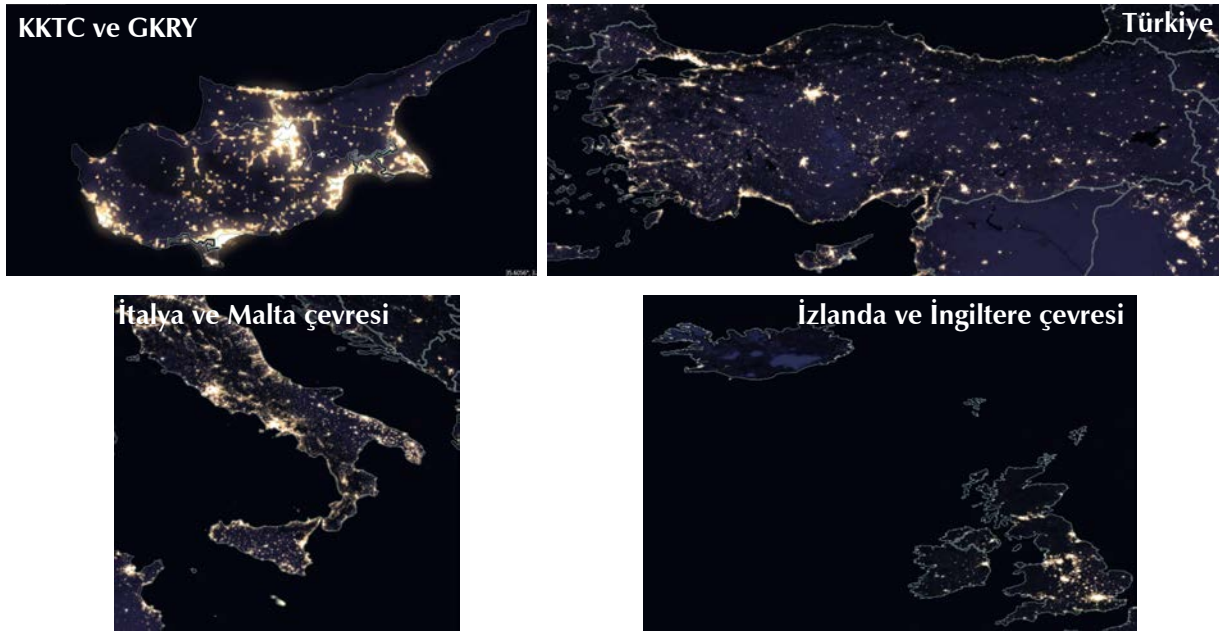
büyüme oranı, bu yakınsamayı gerçekleştirmek için yeterli düzeyde değildir. Bu bağlamda Kıbrıs adasında yer alan KKTC ve GKRY ülkelerinin arasındaki kişi başı gelir farkı, orta vadede kapatılabilecek bir gelir farkı olsa da bu farkın kapatılabilmesi için KKTC'nin sürdürülebilir bir kalkınma politikasına ihtiyaç duyduğu görülmektedir.

Tablo 2 - Emsal ülkelerin belirli dönemlerdeki kişi başı GSYH değerlerinin bir önceki yıla göre değişimleri, ortalama, %, 1980-2018

	1980-1989	1990-1999	2000-2005	2006-2018
GKRY	13,5	7,2	9,0	1,5
İzlanda	7,1	4,0	10,5	2,9
Malta	7,2	6,1	7,0	5,3
Türkiye	0,5	9,4	12,3	2,4
KKTC	4,0	7,7	15,9	0,3

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), TEPAV hesaplamaları

Şekil 3 - Emsal ülkelerin geceleri uzaya yaydığı ışık düzeyleri, 2016

Kaynak: NASA Black Marble Suomi NPP / VIIRS, TEPAV görselleştirmeleri

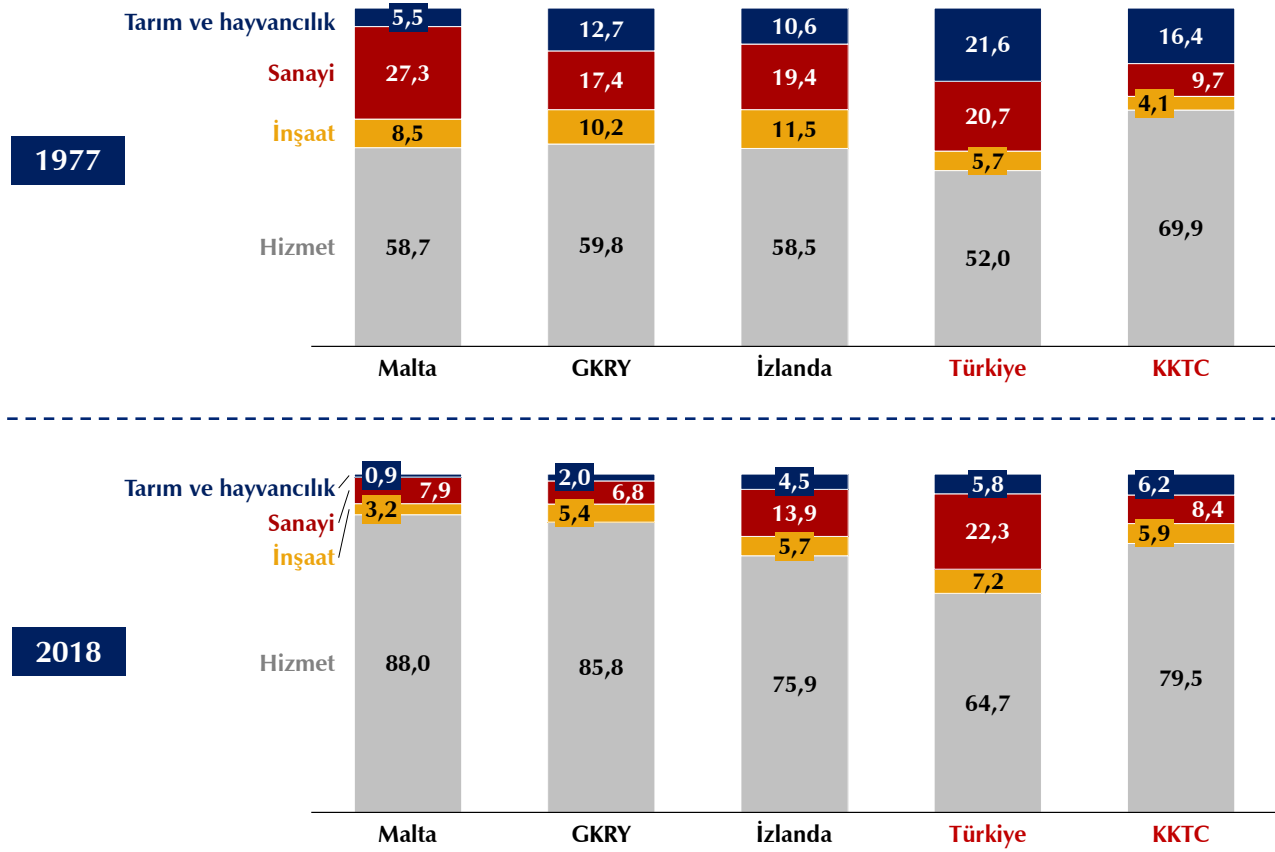
Şekil 4 - Gece ışıklarıyla Kıbrıs adası, 2016

Kaynak: NASA Black Marble Suomi NPP / VIIRS, TEPAV görselleştirmeleri

Ekonomideki üretim kaynaklarının dağılımı incelendiğinde, geçmişte Türkiye ve KKTC’de tarım ve hayvancılık aktivitelerinin öne çıktığı, ancak günümüzde tarım ve hayvancılık aktivitelerinin payının gerilerken hizmet aktivitelerinin payının yükselişe geçtiği görülmektedir. 1977 yılında tarım ve hayvancılık faaliyetleri, Türkiye’nin GSYH’sinin yüzde 21,6’sını oluşturmaktaydı. Emsal ülke seti içerisinde, yüzde 16,4 ile Türkiye’den sonra tarım ve hayvancılık aktivitelerinin ekonomiden en yüksek pay aldığı ikinci ülke olan KKTC’yi, yüzde 12,7’lik payı ile GKRY ve yüzde 10,6’lık payı ile İzlanda takip etmekteydi. Malta’da ise 1977 yılında tarım ve hayvancılık aktivitelerinin GSYH’deki payı yüzde 5,5 düzeyindeydi. 2018 itibarıyla emsal ülkelerin tamamında, tarım ve hayvancılığın ekonomideki payının gerilediği görülmektedir. 2018 yılında KKTC ekonomisinde tarım ve hayvancılığın payı yüzde 6,2 iken Türkiye’de yüzde 5,8 düzeyindedir. İzlanda, GKRY ve Malta’da bu değerler sırasıyla yüzde 4,5, yüzde 2,0 ve yüzde 0,9’a gerilemiş durumdadır. KKTC ekonomisinde tarım ve hayvancılığın payı, son kırk yıl içerisinde yüzde 62 oranında düşüş gösterirken; bu düşüş, ekonomideki kaynakların yeniden yönlendirilmesiyle hizmet aktivitelerinin ekonomideki payını yüzde 79,5’e çıkartmıştır. KKTC ekonomisinde sanayinin payı ise 1977’de yüzde 9,7 iken, 2018’de yüzde 8,4 düzeyinde gerçekleşmiştir. Son kırk yılda KKTC’deki tarım ve hayvancılığın ekonomiden aldığı payda yaşanan düşüş, sanayi aktivitelerindeki sabit seyir ve hizmetler sektöründe görülen artış; benzer bir şekilde Türkiye’de de görülmektedir. Bir diğer taraftan Türkiye ekonomisinde sanayinin payı, KKTC’ye nazaran daha yüksek olup yüzde 22,3 düzeyinde seyretmektedir. Genel hatlarıyla sanayi aktiviteleri, yüzde 22,3’lük pay ile en fazla Türkiye ekonomisinde öne çıkmaktadır. Türkiye, imalat sanayi üretimindeki hacmi ile küresel sıralamada 16’ncı sırada yer almaktadır.^{viii} Diğer emsal ülkelerde, sanayinin ekonomideki payı daha sınırlı olup, İzlanda’da yüzde 13,9, KKTC’de yüzde 8,4, Malta ve GKRY’de ise sırasıyla yüzde 7,9 ve yüzde 6,8 düzeylerinde gerçekleşmektedir. Türkiye haricinde küresel sıralamada ilk yüz sanayici ülke arasında yer almayan bu ülkelerde hizmet sektörü ekonomideki ağırlığı açısından daha çok önem arz etmektedir. İncelenen tüm emsal ülkelerde hizmet sektörünün GSYH içerisindeki payı son kırk yıl içerisinde artış gösterirken; bazı ekonomilerde bu artış, Türkiye ve KKTC’den farklı olarak tarım ve hayvancılık sektörlerindeki azalış ile birlikte sanayi sektöründeki azalışla gerçekleşmiştir. Nitekim 1977-2018 döneminde, GKRY’de hizmet sektörünün payı, yüzde 59,8’den yüzde 85,8’e yükselirken; sanayinin payı ise yüzde 17,4’den yüzde 6,8’e gerilemiştir. Ek olarak, GSYH içerisinde inşaat sektörünün payı, diğer emsal ülkelerde düşerken; Türkiye’de yüzde 25, KKTC’de yaklaşık yüzde 50 oranında bir artış göstermiştir.

Şekil 5 - Emsal ülkelerde GSYH'nin sektörlere göre dağılımı, %, 1977 ve 2018

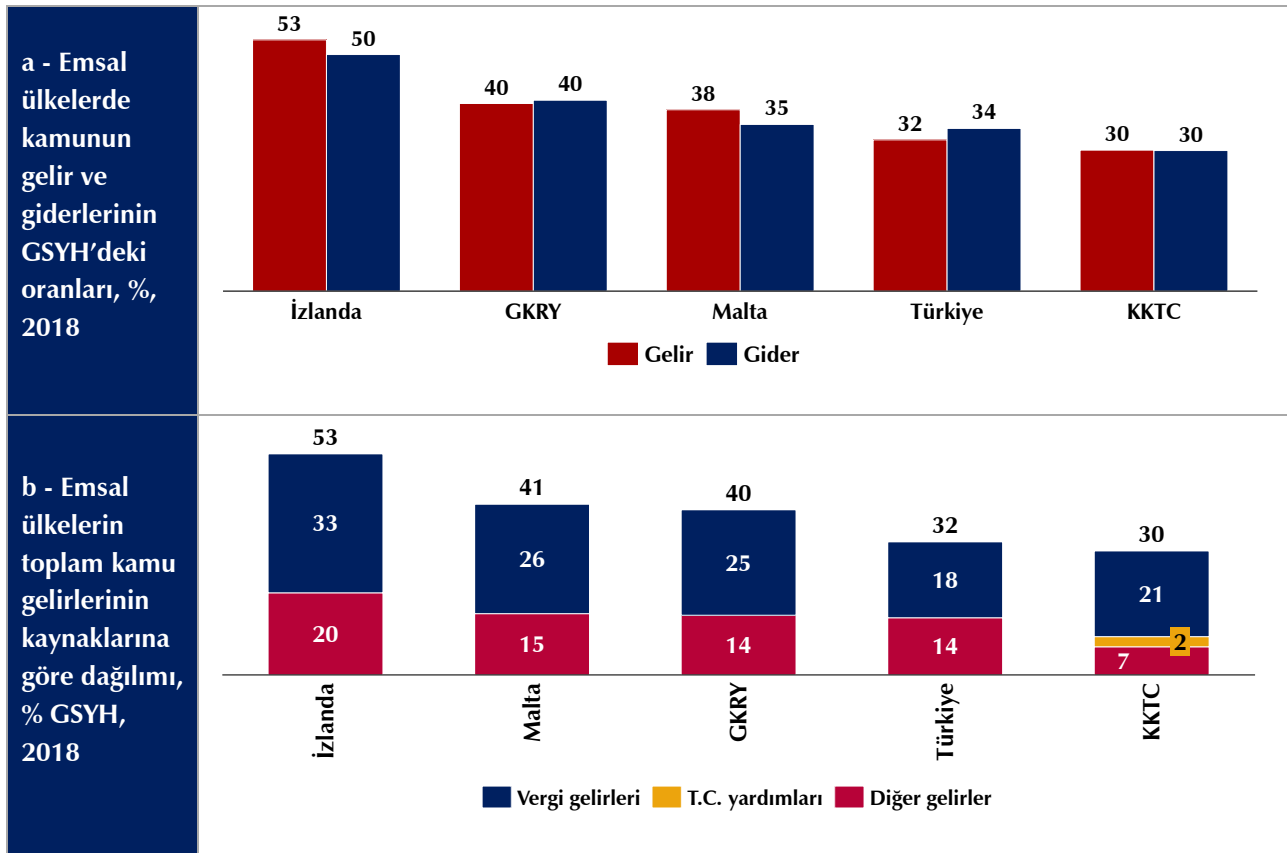
Kaynak: Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Ulusal Hesaplar, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), TEPAV hesaplamaları

A.2. Kamu maliyesi

Emsal ülkelerin çoğunda kamunun gelir ve giderlerinin birbirini dengelediği görülürken, Türkiye ve KKTC'de kamu maliyesinde yapısal sorunların varlığına dair işaretler mevcuttur. Emsal ülkelerde kamu gelirin GSYH'ye oranı yüzde 40'ın üzerinde seyrederken, Türkiye ve KKTC'de kamunun gelirin GSYH'ye oranı sırasıyla yüzde 32 ve yüzde 30 ile emsal ülkelere göre daha düşük düzeydedir. Kamu gelirlerinin alt kalemlerine göre dağılımı incelendiğinde; emsal ülkelerin hepsinde, en büyük kamu geliri kaynağının vergiler olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim vergilerin toplam GSYH içerisindeki payı; İzlanda'da yüzde 33 iken, Malta ve GKRY'de yüzde 26 ve yüzde 25 düzeyinde olup Türkiye ve KKTC'de ise sırasıyla yüzde 18 ve yüzde 21 olarak gerçekleşmektedir. Bu farktan yola çıkarak, emsal ülkeler arasında GSYH hacmi açısından en büyük ve en küçük ekonomiler olan Türkiye ve KKTC'de kamunun vergi mekanizmalarında, bazı eksiklikler olabileceğini söylemek mümkündür. Kayıt dışı ekonomik aktivitelerin varlığı, bir ülkedeki vergi gelirlerini düşürmektedir. 2015 yılında KTTO tarafından hazırlanan "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Kayıtdışı Ekonomi Boyutlarının Ölçümü, Çözüm Önerileri ve Eylem Planı"nda, KKTC'de kayıt dışı ekonominin 1990'lı yıllarda Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH)'ya oranla ortalama yüzde 30, 2000'li yıllarda ise yüzde 28 ile 29 aralığında olduğu tahmin edilmektedir.^{ix} İlgili çalışma kapsamında, KKTC'de kurumların ve şahısların gelir beyanlarında uyumsuzluklar olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri olarak KKTC'deki vergi sistemindeki yetersizlikler gösterilmektedir. Ayrıca TEPAV'ın 2019 yılında yürütmüş olduğu çalışma kapsamında da KKTC'de yerleşik vergi mükellefi olan şirketlerin kâr payı dağıtım sırasında temettü vergilerinin, KKTC'li şirketlerin holding yapısında var olmalarını uygulamada zorlaştırdığı tespit edilmiştir. Bu durumun da KKTC'de bulunan grup şirketlerinin büyümesini olumsuz yönde etkilediği gözlemlenmiştir. Bu sınırlı örneklere ek olarak, genel çerçevede, vergi politikalarındaki zorlaştırıcı uygulamalar, kişi ve firmaları kayıt dışı ekonomiye itebilmekte ve bu

kapsamda kamu bütçesi negatif etkilenebilmektedir. Bu bağlamda, KKTC’de kamu gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturan vergi sisteminin sadeleştirilmesine ve vergi tabanını genişletecek düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, KKTC’deki kamu maliyesinin önemli gelir kaynaklarından biri olarak diğer ülkelere kıyasla nispeten yüksek düzeylerde yer alan dış yardımlar öne çıkmaktadır. KKTC özelinde, kamu geliri kapsamında yer verilen dış yardımlar, diğer yardımlar ve Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) yardımları olarak ayrı ayrı incelendiğinde, Türkiye’nin KKTC ekonomisine sağladığı T.C. yardımlarının, KKTC’nin GSYH’sinden yüzde 2’lik bir pay aldığı görülmektedir. Diğer yandan emsal ülkelerde toplam kamu gelirleri toplam kamu giderleri ile kıyaslandığında, İzlanda ve Malta’da, kamunun geliri giderinden yüksek olup bütçe fazlası verilmektedir. Öte yandan Türkiye ve GKRY’de ise kamunun bütçe açığı verdiği görülmektedir. KKTC’de ise T.C. yardımları ile hesaplanan kamu gelirleri giderlerini karşılarken T.C. yardımları olmaksızın hesaplanan bütçede ise açık verilmektedir.

Şekil 6 - Emsal ülkelerde kamunun gelir ve giderlerinin GSYH’deki oranları, % (2018), emsal ülkelerin toplam kamu gelirinin kaynaklarına göre dağılımı, % GSYH (2018)

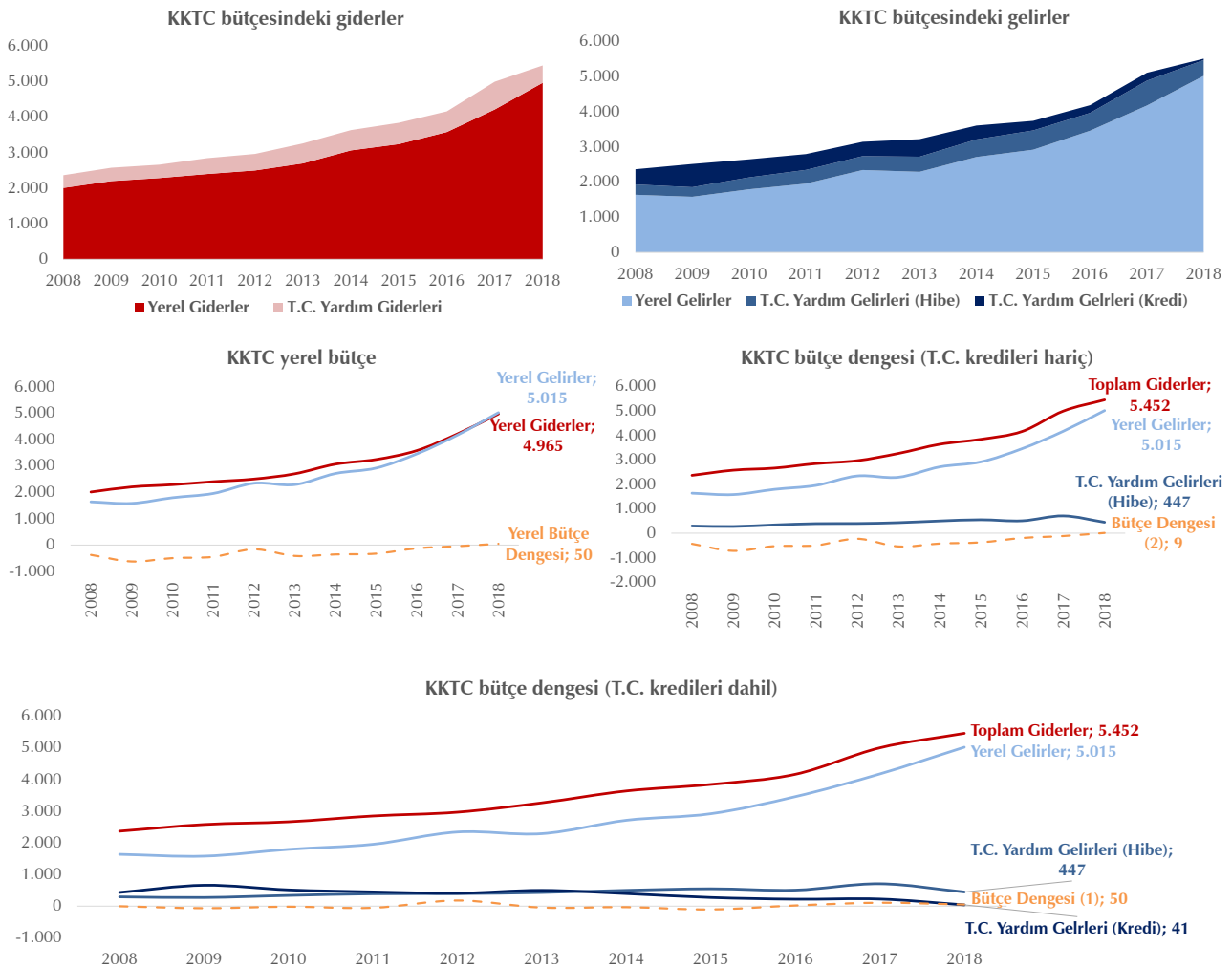

Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Kamu Bütçe İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

KKTC ekonomisinde yerel gelirlerin yerel giderleri karşılama oranının hızlı bir iyileşme gösterdiği düşünüldüğünde; T.C. yardımları, KKTC’deki kamu bütçe açığını gidermek açısından hala önemli bir rol oynuyor olsa da bu yardımlar, KKTC’de bütçe açığının kapatılmasından ziyade reform odaklı kapasite inşasını temel alan bir perspektifte devam ettirilmektedir. Türkiye, “Kıbrıs Türkü’nün Kıbrıs adasında varlığının sağlam temellere oturtulması amacıyla”, KKTC’ye maddi ve manevi yardımlarda bulunmaktadır.^x Karşı karşıya kaldığı izolasyon nedeniyle uluslararası finansmana erişimde problemler yaşayan KKTC için T.C. yardımları bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. Bütçe açığının kapatılması amacıyla gerçekleştirilen yardımlar, kredi olarak nitelendirilip borç şeklinde verilirken; kapasite inşasına yönelik yardımlar, KKTC’deki refah seviyesinin yükseltilmesi motivasyonu ile geri ödeme olmaksızın, yani hibe olarak verilmektedir. Diğer yandan, Türkiye’nin KKTC’ye gerçekleştirmiş olduğu yardımlar harcama

kalemi gözetmeksizin 1997 yılına kadar hibe niteliğinde iken, 2001 yılına kadar olan dönemde hibe ve kredi olarak iki farklı kapsamda bu yardımlara devam edilmiştir. 2001 yılından itibaren ise yardımlar üçer yıllık ekonomik programlara bağlanarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır.^{xi} 2010 yılından itibaren, mali disiplinin sağlanması, özel sektörün güçlenmesi ve kamunun ekonomideki rolünün azaltılarak etkin ve verimli kamu hizmetlerinin temini gibi amaçlar, ekonomik programların temel yaklaşımını oluşturmaktadır. Nitekim KKTC bütçesinin seyri yıllar içerisinde incelendiğinde, KKTC'nin T.C. yardımları haricindeki yerel bütçesinde, bütçe açığının giderek azalıp 2018 yılı itibarı ile 50 milyon Türk Lirası (TL) bütçe fazlası verildiği görülmektedir. Detaya inildiğinde, 2008 yılında yerel bütçede 372 milyon TL açık gerçekleşirken, 2008 yılında yerel gelirlerin giderleri karşılama oranı yüzde 81'dir. Bütçe açığı, 2017 yılında 43 milyon TL'ye gerilerken, yerel gelirlerin yerel giderleri karşılama oranı da yüzde 99'a yükselmiştir. 2018 yılında ise bütçe açığı verilirken yerel gelirlerin yerel giderleri karşılama oranı yüzde 101 olarak gerçekleşmiştir. T.C. yardım giderleri ve T.C. hibeleri de dâhil edilen toplam T.C. yardımları içerisinde kredi niteliğinde olanlar bütçe dışında değerlendirildiğinde, 2018 yılında KKTC'nin bütçe fazlası 9 milyon TL düzeyindedir. Uluslararası standartlara uyumlu olarak hesaplanan 9 milyon TL'lik bütçe fazlasına T.C. kredileri de dâhil edildiğinde, KKTC'nin 2018'de 50 milyon TL'lik bütçe fazlası verdiği tespit edilmektedir.

Şekil 7 - KKTC bütçesi ve Türkiye tarafından yapılan yardımlar, milyon TL, 2008-2018

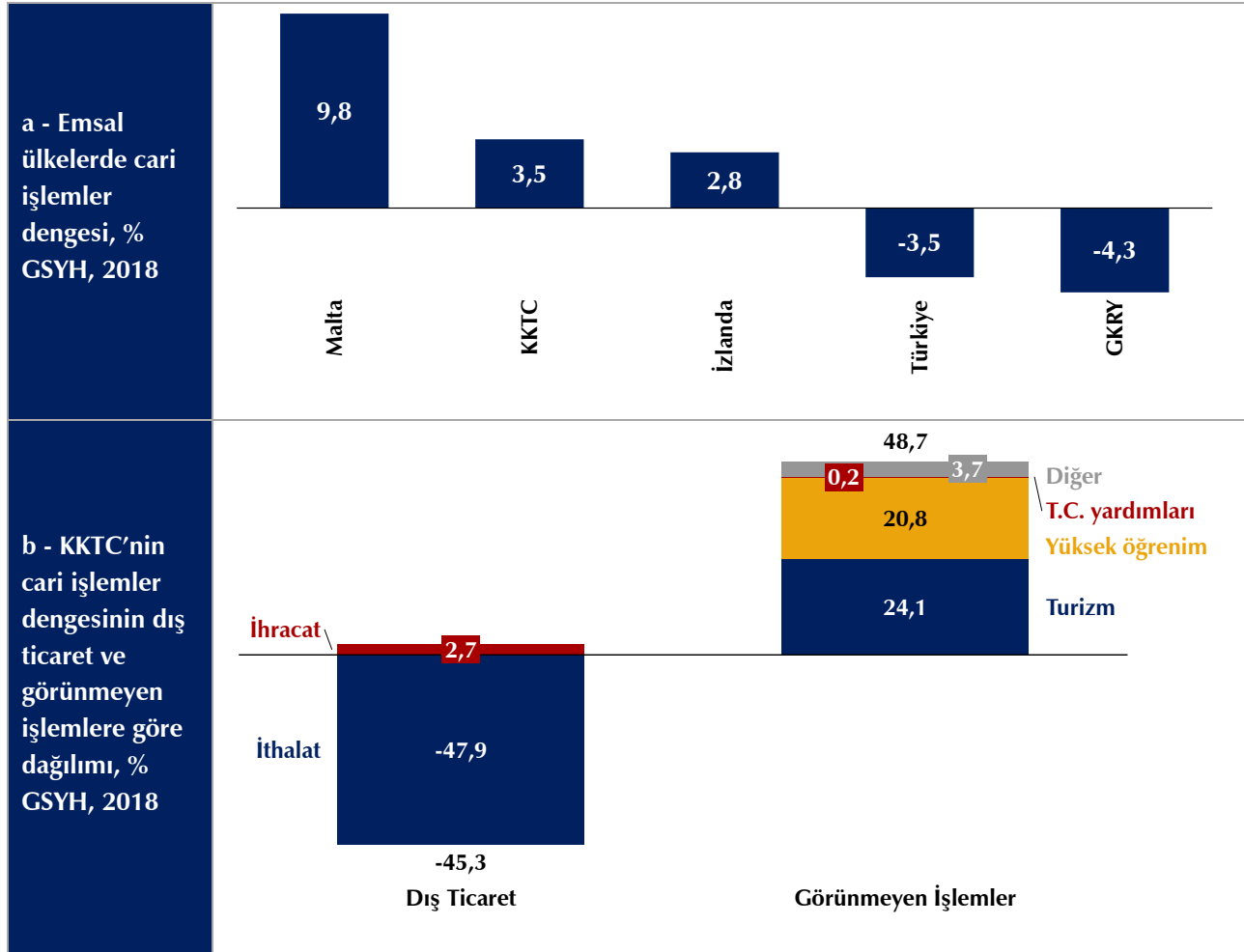

Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017, KTTO Bilgi Bankası İstatistikler 2018 Mali Gelir-Gider Raporu, TEPAV hesaplamaları
Not: Bütçe Dengesi (1) ve Bütçe Dengesi (2) KEİ raporu ile uyumlu olarak tanımlanmıştır.

T.C. yardımları, kamu maliyesi için halen önemli bir gelir kaynağı olsa da stratejik sektör seçimleri olarak değerlendirilebilecek turizm ve yükseköğretimde artan faaliyetler, KKTC'yi dış dünya ile olan

ekonomik ilişkilerinde görünür bir pozisyona taşınmış ve ödemeler dengesinde fazla vermeye başlayan bir ülke haline getirmiştir. Geçmişte sınırlı üretim ve ihracat kapasitesi nedeniyle, KKTC ekonomisinde dış ticaret açığı artış eğilimindeydi. Her ne kadar mal ticaretinde bu tabloda anlamlı bir değişiklik gerçekleşmese de hizmetler alanında yer alan turizm ve yükseköğretim sektörlerindeki artan performans ile bu alandaki gelirler, dış ticaret açığını kapatarak KKTC'nin ödemeler dengesinde fazla vermeye başlamasını sağlamıştır. Bu performansı ile KKTC, emsal ülkeler arasında Malta'dan sonra GSYH'sine oranla en yüksek oranda cari işlemler fazlası veren ülke olarak öne çıkmaktadır. Cari işlemler fazlası veren bir diğer ülke olarak İzlanda ön plana çıkarken, Türkiye ve GKRY'nin ise 2018 yılında GSYH'lerine oranla sırasıyla yüzde 3,5 ve yüzde 4,3 düzeylerinde açık verdiği görülmektedir. KKTC'nin ödemeler dengesi daha detaylı incelendiğinde, görünmeyen işlemler kalemi altında, T.C. yardımlarının yüzde 0,2, turizmin yüzde 24,1 ve yükseköğretimin yüzde 20,8'lik paylara sahip olduğu görülmektedir. Bahsedilen bu faaliyetler; ekonomik izolasyonlar ve ambargolar nedeniyle mal ihracatında zorluklar yaşayıp bu kapsamda dış ticaret açığı veren ve emsal ülkeler listesindeki diğer ülkelere göre daha fazla dış ticaret açığı oranına sahip^{xii} olan KKTC'nin cari işlemler dengesini pozitif çevirmektedir.

Şekil 8 - Emsal ülkelerde cari işlemler dengesi, % GSYH (2018), KKTC'nin cari işlemler dengesinin dış ticaret ve görünmeyen işlemlere göre dağılımı, % GSYH (2018)

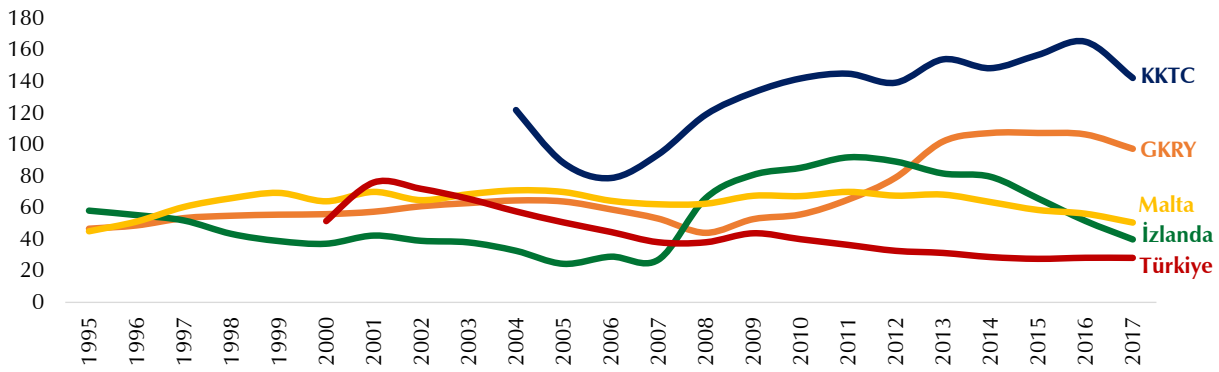
Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ödemeler Dengesi (2016-2018), TEPAV hesaplamaları

KKTC, mali disiplin açısından iyileşen bir tablo ortaya koysa da biriken borçlar nedeniyle gelecek yıllar için kamu mali disiplini artıracak politikalara ihtiyaç duymaktadır. Kamu, yeteri kadar vergi toplayamadığında; finansman ihtiyacını karşılayabilmek, gelir-gider dengesini sağlamak veya gelir-gider farkını en aza indirebilmek adına borç alma yoluna gitmektedir. KKTC'nin kamu borç stokunun GSYH'ye

oranı diğer emsal ülkelere kıyasla çok daha yüksek olup yüzde 142 düzeyinde seyretmektedir. AB üye devletlerinin Euro Bölgesi'ne girebilmek için yerine getirmeleri gereken ekonomik kriterler olarak tanımlanan ve ülkelerin ekonomi performanslarının değerlendirildiği Maastricht kriterlerine göre^{xiii}, kamu borç stokunun GSYH'ye oranının yüzde 60'ın altında olması, sağlıklı bir ekonomik yapıya işaret etmektedir. Buna karşılık, KKTC'nin kamu borç stokunun yüzde 142 düzeyinde olması ise, kamu mali disiplinine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Emsal ülkeler, KKTC'ye nazaran daha iyi bir tablo çizse de GKRY de yüzde 97'lik borç stok oranı ile mali disiplin açısından risk taşımaktadır. Diğer emsal ülkelerin ise yüzde 30-50 bandında değerler aldığı tespit edilirken, daha öncesinde Maastricht kriterinin üzerinde bir borçlanma stok oranına sahip olan Türkiye'nin yıllar içerisinde bu kriterle başarıyla uyum sağladığı görülmektedir.

Şekil 9 - Emsal ülkelerde genel yönetim brüt borç stoku, % GSYH, 1995-2017

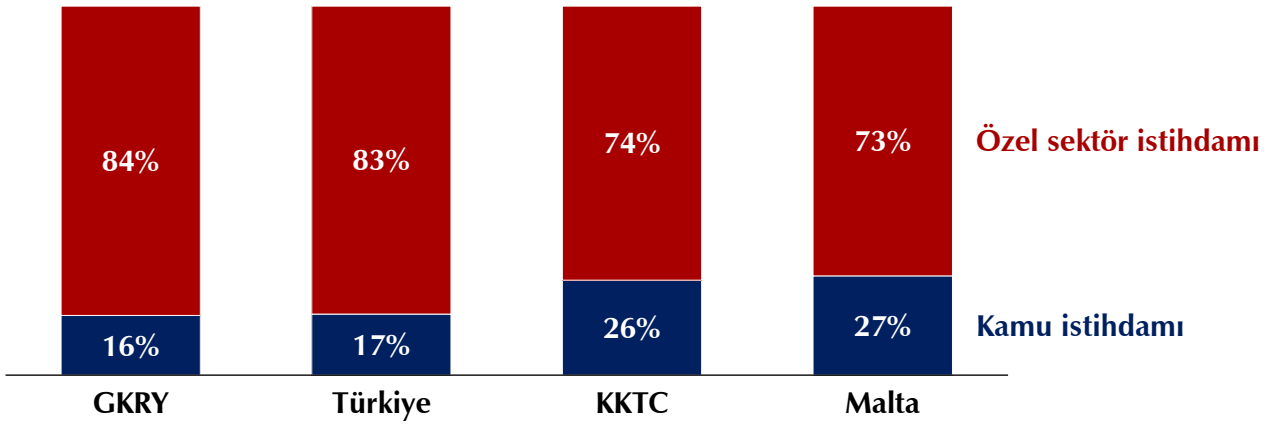
Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu. (Aralık 2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Not: KKTC için KKTC kamu borç istatistiği temel alınmıştır.

Türkiye - KKTC iş fırsatları; KKTC'nin emsal ülkelere kıyasla sahip olduğu yüksek borç stokunu eritebilmesi, kamu yönetimindeki etkinliğini özel sektör verimliliği ile harmanlayarak bütçesini pozitif yönde genişletebilmesi ve rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir ekonomik ortamın geliştirilmesi için önemli bir rol üstlenebilir. KKTC ekonomisinde kamunun giderleri GSYH'den yüzde 30'luk bir pay alırken, bu oran Türkiye ve Malta'da sırasıyla yüzde 34 ve yüzde 35 düzeyinde seyretmektedir.^{xiv} KKTC'de kamu giderlerinin dağılımı incelendiğinde, 2018 yılında KKTC'nin giderlerinin yüzde 36'sının personel giderlerinden toplamda ise yüzde 43'ünün cari giderlerden oluştuğu görülmektedir.^{xv} Bütçenin yüzde 8'lik bölümü ise yatırımlar için kullanılmaktadır. Buna göre, kamu çalışanları ve ilgili cari harcamaların ağırlığı, KKTC bütçesinin yeni yatırım yapabilme kabiliyetini oldukça sınırlamaktadır. Bir diğer taraftan, KKTC'de kamu sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içerisindeki oranı, yıllar içerisinde yüzde 34'den yüzde 26'ya gerilemiş olsa da halen KKTC'de çalışan her 4 kişiden 1'i kamuda istihdam edilmektedir. Kamu çalışanlarının toplam istihdamdan aldığı pay, Türkiye'de yüzde 17 düzeyinde iken, GKRY'de yüzde 16 olup Malta'da ise yüzde 27 ile KKTC'ye benzer bir düzeydedir. Bu kapsamda, KKTC'de kamu kurumlarına ait personel, enerji vb. sabit giderlerin azaltılması adına, özellikle e-devlet ve benzeri altyapılarla belirli kamu hizmetlerinin dijitalleştirilmesi gibi yöntemlerle sabit giderler azaltılarak bütçede iyileşme sağlanabilir. Böylece giderler azalırken gelirler mevcut seviyesinde kaldığı için KKTC'nin öncelik vermesi gereken teknoloji, ulaşım, altyapı, sağlık, eğitim gibi konulara ayırdığı bütçe artacak ve bu alanlardaki hizmetlere daha fazla kaynak sağlanabilecektir. Özel sektörün ekonomideki payını artırıp kamunun payını azaltacak politikalar geliştirebilmek için KKTC'nin bu konuda görece iyi bir performans sergileyen Türkiye ile kuracağı iş birlikleri, önemli bir fırsat alanı oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki iş birliği ile KKTC, Türkiye'nin deneyimlerinden yararlanabileceği gibi, Türkiye'deki özel sektör ile kurulacak etkileşimler ile de KKTC'deki özel sektörün gelişimi hedeflenmelidir. Özetle, KKTC ekonomisinde kamu maliyesi açısından; kamunun ekonomideki payının azaltılması, kamu

harcamalarının disiplin altına alınması, vergi gelirlerinin özel sektörün gelişmesine engel olmayacak şekilde artırılması, kayıt dışılığın azaltılması ve özel sektöre dayalı, rekabet gücü yüksek sürdürülebilir bir ekonomik ortamın yaratılması önem arz etmektedir.

Şekil 10 - Emsal ülkelerde istihdamın kurumsal sektörlere göre dağılımı, 2019*

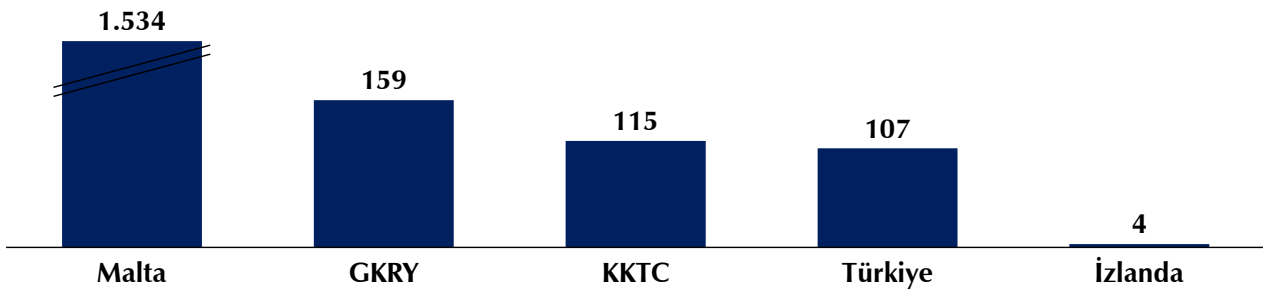
Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu Hanehalkı İşgücü Anketi Bülten-2019, TÜİK Konularına Göre İstatistikler İşgücü İstatistikleri, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

Not: * Malta ve GKRY için 2019 verileri mevcut olmadığından sırasıyla erişilebilen en güncel yıllar olan 2014 ve 2018 verileri kullanılmıştır. İzlanda için verilere erişilemediği için ilgili analizlere İzlanda dâhil edilmemiştir.

A.3. Nüfus ve iş gücü

Emsal ülkelere kıyasla nüfus yoğunluğu daha düşük olan KKTC, km² başına düşen insan sayısı açısından Türkiye ile benzer bir performans sergilemektedir. İklim ve coğrafi koşullar nedeni ile sahip olduğu yüz ölçümünün büyük bir kısmında yaşam şartları görece daha zor olan İzlanda'da, her bir km²'lik alanda 4 kişi yaşamaktadır. Aynı oran, Türkiye'de 107, KKTC'de 115, GKRY'de 159 ve Malta'da ise 1534 kişidir. KKTC, Kıbrıs adasının yüz ölçümünün yüzde 35'lik kısmını kaplamasına karşılık, adanın geriye kalan yüzde 60'lık bölümünde yer alan GKRY'ye kıyasla, KKTC'de km² başına yaşayan nüfus daha azdır. Öte yandan emsal ülkeler listesinde en küçük yüz ölçümüne sahip Malta'da her km²'lik alanda, diğer ülkelere kıyasla 10 kattan daha fazla insan yaşamaktadır.^{xvi} Malta, mevcut nüfusunun yüzde 95'inin kentlerde yaşaması ile de diğer ülkelerden ayrılmaktadır.^{xvii} İzlanda, kentsel ve kırsal nüfusun dağılımı açısından Malta ile benzer bir performans sergilemektedir. Nüfusunun yüzde 75'i kentlerde yaşayan Türkiye, bu anlamda KKTC ve GKRY'yi geride bırakmaktadır.^{xviii} Bir diğer taraftan, 2011 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre, KKTC, yüzde 69 kentli nüfus oranı ile GKRY'yi geride bırakmaktadır. Ayrıca nüfus tahminlerine göre, KKTC'deki kentli nüfus oranının 2031 yılında, yüzde 75'e yükselmesi beklenmektedir.^{xix}

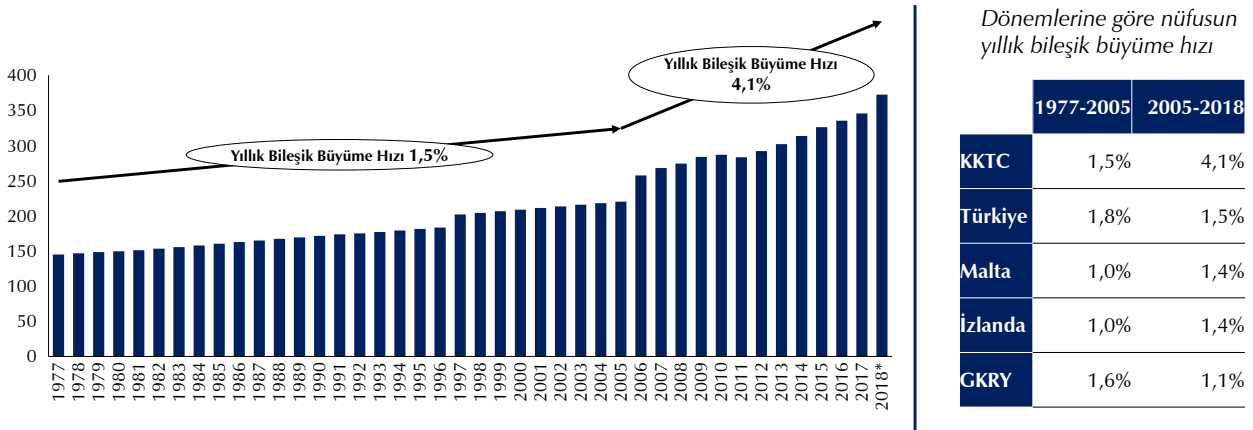
Şekil 11 - Emsal ülkelerin nüfus yoğunluğu, km² başına kişi sayısı, 2018

Kaynak: CIA World Factbook, CYPSTAT. (2019). Press Release Demographic Statistics 2018. 29 Kasım 2019, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler, Haziran 2019, TEPAV hesaplamaları

KKTC'nin 1977 yılına ait yıl ortası nüfus hacmi 145 bin kişi iken 2005 ve sonrasındaki süreçte, KKTC nüfusunda emsal ülkelere kıyasla daha hızlı bir artış yaşanmıştır. KKTC, bugün 2018 yıl sonu verilerine göre 372 bin 486 kişinin yaşadığı bir ülke konumuna ulaşmıştır. Geçmişten bugüne KKTC'nin nüfus hacmi incelendiğinde, 1977-2005 ve 2005 sonrası olmak üzere, iki ayrı dönemin öne çıktığı görülmektedir. 1977-2005 yıllarını kapsayan dönemde, 1977 yılında 145 bin olan KKTC nüfusu, emsal ülkelerin yüzde 1 ile yüzde 1,8 arasında değişen artış hızına benzer bir performans ile yüzde 1,5'lik yıllık bileşik büyüme hızıyla artış göstermiş ve 2005 yılında 220 bin 289 kişiye ulaşmıştır. 2005-2018 aralığını kapsayan ikinci dönemde ise emsal ülkelerdeki nüfus artış hızı yüzde 1,1 ile yüzde 1,5 arasında değişirken; aynı dönemde KKTC'deki nüfus artış hızı yüzde 4,1 olarak gerçekleşmiştir. KKTC, emsal ülkelere nazaran daha hızlı nüfus artışının yaşandığı bu dönemi takiben, 372 bin 486 kişinin ikamet ettiği bir ülke haline gelmiştir. Son yıllardaki hızlı nüfus artışına rağmen, doğal nüfus artışının bir göstergesi olan toplam doğurganlık hızı, bir kadının yaşamı boyunca dünyaya getirdiği ortalama çocuk sayısı incelendiğinde, KKTC'de 1997'den sonra toplam doğurganlık hızının yüzde 2'nin altında seyretmeye başladığı görülmektedir. Buna göre, doğal nüfus artışının, nüfusun yenilenme düzeyinin altında kalması, KKTC'deki nüfus artışının doğum dışındaki etkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. 2006'da yapılan nüfus sayımında KKTC nüfusunun yüzde 30,6'sı sürekli ikameti KKTC'de olmayan kişilerden oluşurken, 2011 yılındaki nüfus sayımında bu oranın yüzde 33,5'e çıktığı görülmektedir.^{xx} Her ne kadar 2011 yılından sonra KKTC'de yeni bir nüfus sayımı yapılmamış olsa da bu bulgulardan yola çıkarak, KKTC'de artan nüfusta, sürekli ikameti KKTC'de olmayan nüfusun etkili olduğu öngörülmektedir.

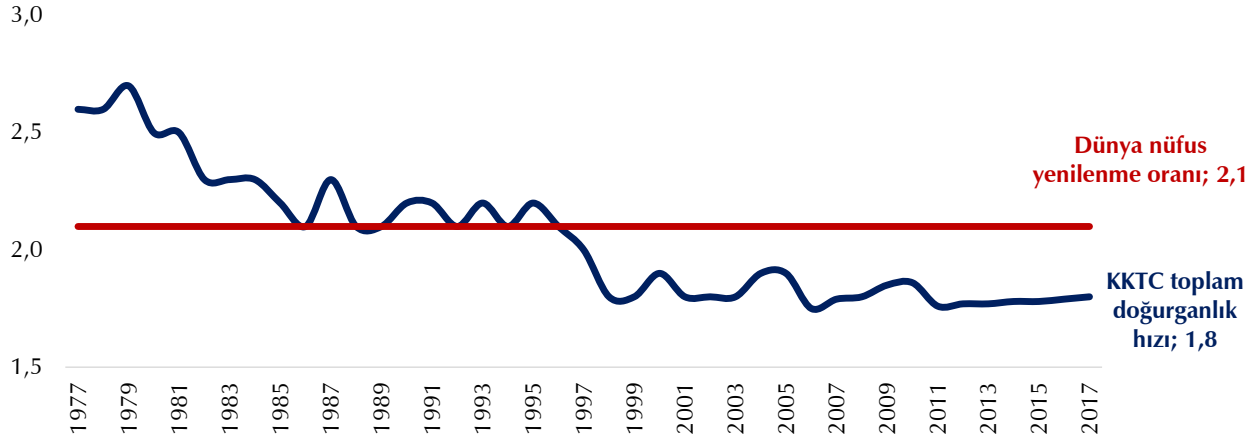
Şekil 12 - KKTC'nin nüfus değeri ve emsal ülkelerde nüfusun değişim hızı, 1977-2018

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

Not: * 2018 yılında KKTC nüfus projeksiyonlarında yıl ortası verilerine erişilemediği için 2018 yılında KKTC için yıl sonu nüfus verileri temel alınmıştır. 1977-2017 dönemi için yıl sonu verilerine erişilemediği için yıl ortası verileri temel alınmıştır.

Şekil 13 - KKTC'nin toplam doğurganlık hızı*, 1977-2017

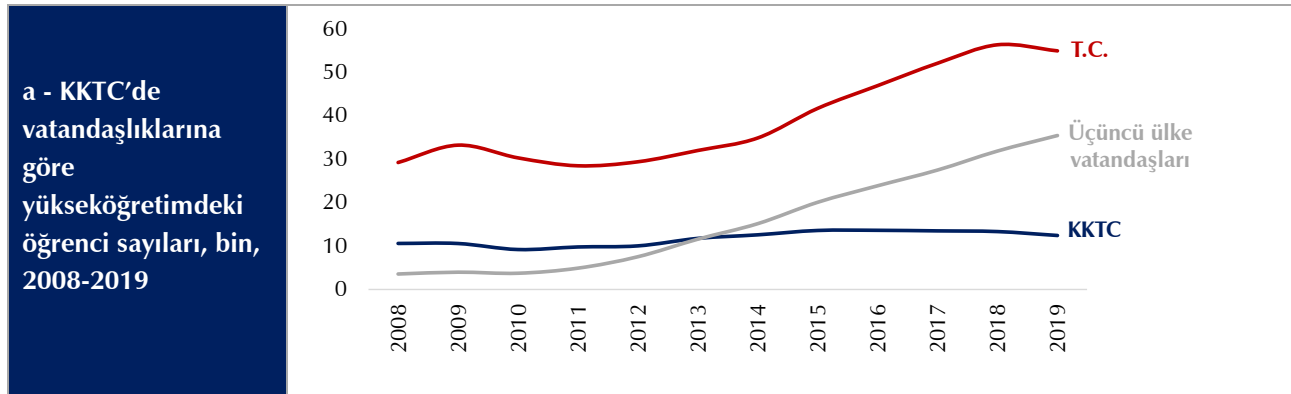

Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, Lipinski, B., Hanson, C., Leeson, G., Waite, R., Harper, S., Searchinger, T. (2013). Installment Three of Creating a Sustainable Food Future: Achieving Replacement Level Fertility. 27 Ağustos 2013, TEPAV hesaplamaları

Not: * Bir kadının, doğurgan olduğu dönemde yaşayacağı ve belirli yaşa özel doğurganlık hızını takip edeceği varsayımı altında doğurabileceği ortalama canlı doğan çocuk sayısıdır.

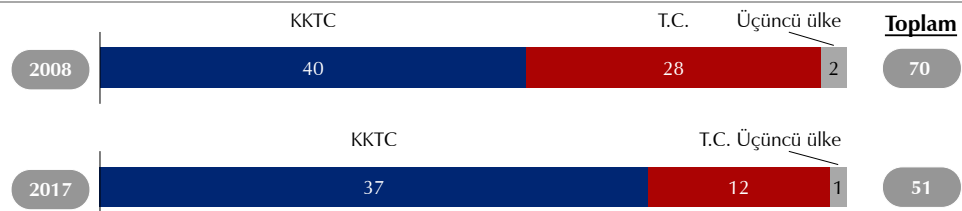
Yıllar içerisinde artan öğrenci nüfusunun, KKTC nüfusundaki hızlı artışın ardındaki önemli bir etken olduğu tespit edilmiştir. Sürekli ikameti KKTC'de olmayan nüfustaki artışın sebeplerini incelemek üzere, yabancı nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranının yaş dağılımı incelenmiştir. 2011 yılındaki nüfus sayımında sırasıyla 15-19 yaş grubunun yüzde 45,2'sini, 20-24 yaş grubunun yüzde 61,8'ini, 25-29 yaş grubunun yüzde 49,4'ünü ve 30-34 yaş grubunun yüzde 39,6'sını yabancı vatandaşlar oluşturmaktadır. Bu oran, 50 ve üzeri yaş grubunda yüzde 10,5'e kadar gerilemektedir.^{xxi} Buna ek olarak 2008'de 32 bin 829 olan KKTC vatandaşı olmayan öğrenci sayısının, hızlı bir artışla, 2019'da 90 bin 438'e ulaşması^{xxii}, 15-24 yaş grubundaki yabancı nüfusunun yoğunluğunun nedenini açıklar niteliktedir. Diğer yandan, toplam aktif sigortalı sayısındaki yaklaşık 20 binlik düşüş göz önünde bulundurularak, 2008 ve 2017'de KKTC'deki aktif sigortalıların uyruklarına göre dağılımı incelendiğinde; KKTC uyruklu olmayan nüfusun 16 bin 526 kişi azaldığı, aktif sigortalılar içerisinde KKTC uyrukluların oranının yüzde 57'den yüzde 73'e çıktığı görülmektedir. Tüm bu bulgular kapsamlı bir biçimde değerlendirildiğinde, ülkedeki 2005 ve sonrası dönemde hızlı nüfus artışının önemli bir kısmını, eğitim amaçlı gelen kişilerin oluşturduğu ancak bu kişilerin KKTC'deki iş hayatına eğitim kadar entegre olmadıkları sonucuna varılmaktadır.

Şekil 14 - KKTC'de vatandaşlıklarına göre yükseköğretimdeki öğrenci sayıları (2008-2019), KKTC'deki aktif sigortalıların uyruklarına göre dağılımı, bin kişi (2008 ve 2017)

a - KKTC'de vatandaşlıklarına göre yükseköğretimdeki öğrenci sayıları, bin, 2008-2019

b - KKTC'deki aktif sigortalıların uyruklarına göre dağılımı*, bin kişi, 2008 ve 2017

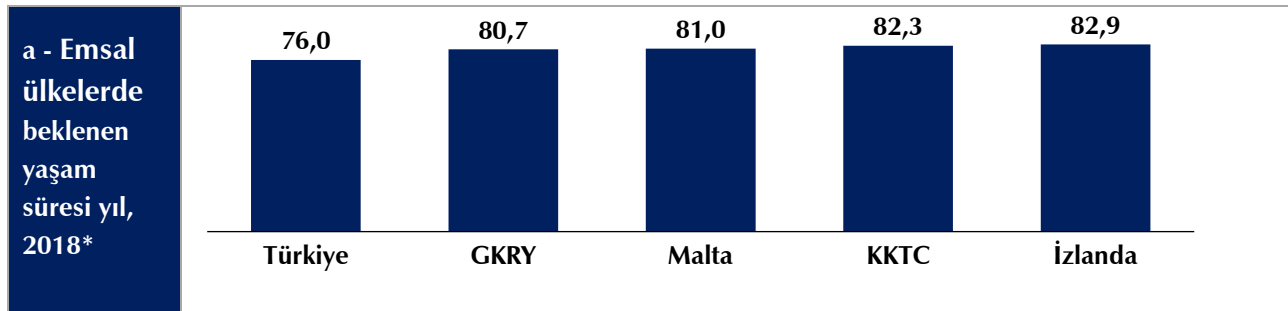
Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2008). Ekim 2007- Eylül 2008 Yılı Faaliyet Raporu, KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2017). Ekim 2016- Eylül 2017 Yılı Faaliyet Raporu, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. Eğitim İstatistik Yıllıkları (2010-2019), TEPAV hesaplamaları

Not: * Aktif sigortalı sayılarında ilgili yılların Mart ayındaki değerleri temel alınmıştır.

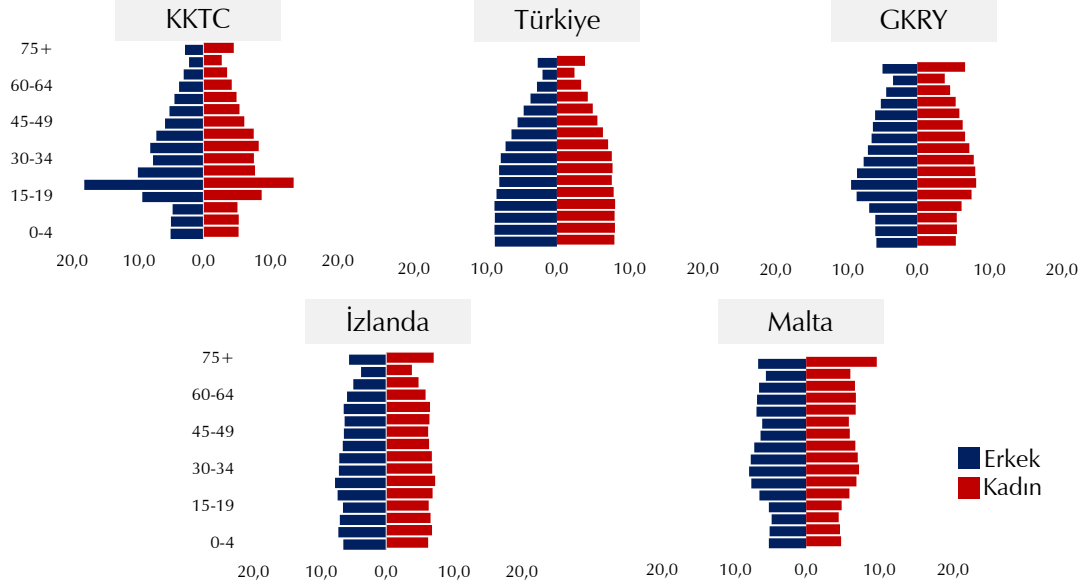
KKTC'de artan nüfusta yabancı çalışanların payı yüksek olmasa da KKTC'deki yasal çerçeve, belirli durumlarda ekonomide korumacı politikaların uygulanmasına izin verirken bu durum, serbest piyasa koşullarının zedelenmesine ve ikili iş birliğinin zarar görmesine neden olabilmektedir. KKTC hukuk sistemi, hem İngiliz hem Türk hukuk sisteminin etkilerini taşımaktadır.^{xxiii} Türkiye'den farklı bir hukuki birliğe sahip KKTC'de, önceden belirlenmiş koşulları yerine getirmek ve yasal sınırlamalara riayet etmek kaydıyla, yabancıların çalışma hak ve özgürlükleri bulunmaktadır. Ancak bazı mesleklerin icrasında çeşitli birliklere üyelik şartı aranırken, bu birliklere üyelikte KKTC vatandaşı olma şartı olduğu için yabancı çalışanlar belirli meslekleri icra edememektedir.^{xxiv} Diğer yandan KKTC'de iki yıldan daha uzun süreli çalışma izinleri alınamamaktadır.^{xxv} Çalışma izinlerinin yenilenmesi hususunda uygulamadaki prosedürlerin yarattığı parasal ve zaman gibi doğrudan ve dolaylı maliyetler ise yabancı istihdamını zorlaştırabilmektedir.

Özellikle yabancı öğrenciler için yükseköğretim merkezi konumuna gelmesi ile KKTC, genç nüfus açısından diğer ülkelerden ayrılmaktadır. KKTC'de beklenen yaşam süresi 82,3 yıl iken Türkiye'de bu değer 76 yıl olup, KKTC bu alanda emsal ülkeler arasında en yüksek değere sahip ülkelerden biri konumundadır. KKTC nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımını gösteren piramitlerde, özellikle 20-24 yaş aralığında, genel nüfus dağılımından farklı bir yoğunluk görülmektedir. KKTC'ye ait nüfus piramitleri farklı yıllar için incelendiğinde ise 20-24 yaş aralığındaki artışın, bu yaş grubundan önceki ve sonraki yaş gruplarındaki zamansal değişimden farklılaştığı görülmektedir. Bir diğer taraftan, 2018 yılındaki çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfusa oranı, KKTC'de yüzde 76 iken GKRY'de yüzde 69, Türkiye'de yüzde 67, Malta'da ve İzlanda'da yüzde 65 şeklinde gerçekleşmektedir. 1978 yılından 2018 yılına, çalışma çağındaki yaş grubundaki en büyük artışın KKTC'de ve sonra Türkiye'de olması ise dikkat çeken bir bulgudur. KKTC özelinde bu durumun ardında, üniversite ve üniversite öğrencisi sayısındaki artış ile dışardan bu amaçla gelen göçler etkili olmaktadır.^{xxvi}

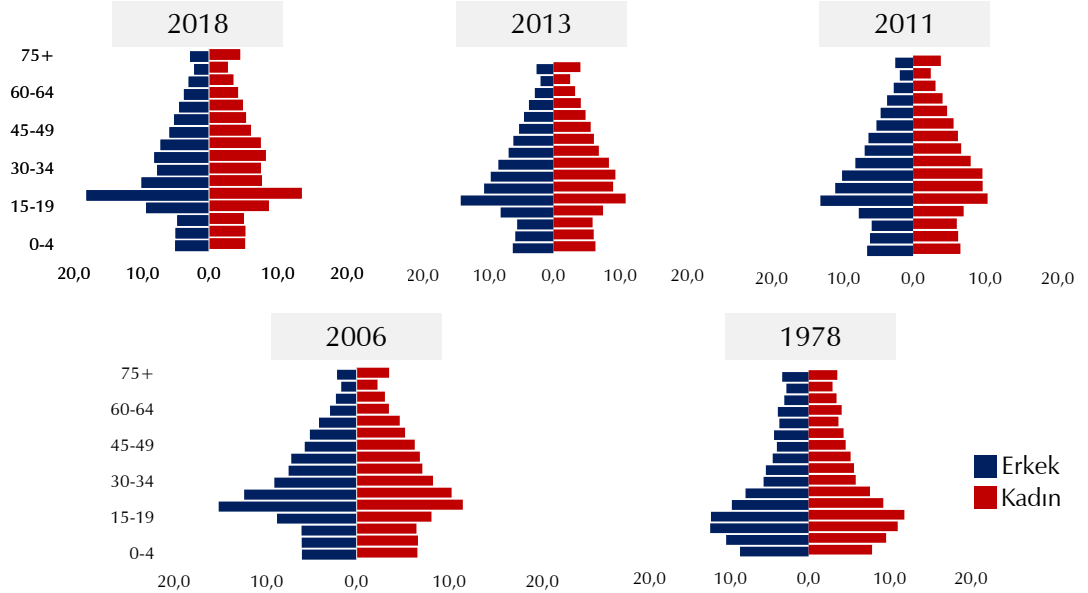
Şekil 15 - Emsal ülkelerde beklenen yaşam süresi yıl (2018*), emsal ülkelerin nüfus piramidi (2018), KKTC nüfus piramidi (1978-2006-2011-2013-2018), emsal ülkelerde çalışma çağındaki nüfusun oranı (15-64 yaş grubu), % (1978 ve 2018)

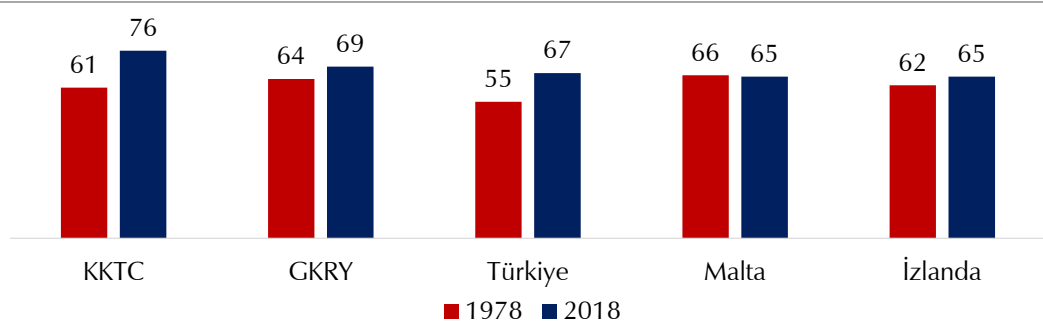
b - Emsal ülkelerin nüfus piramidi, 2018

c - KKTC nüfus piramidi, 1978-2006-2011-2013-2018

d- Emsal ülkelerde çalışma çağındaki nüfusun oranı (15-64 yaş grubu), %, 1978 ve 2018

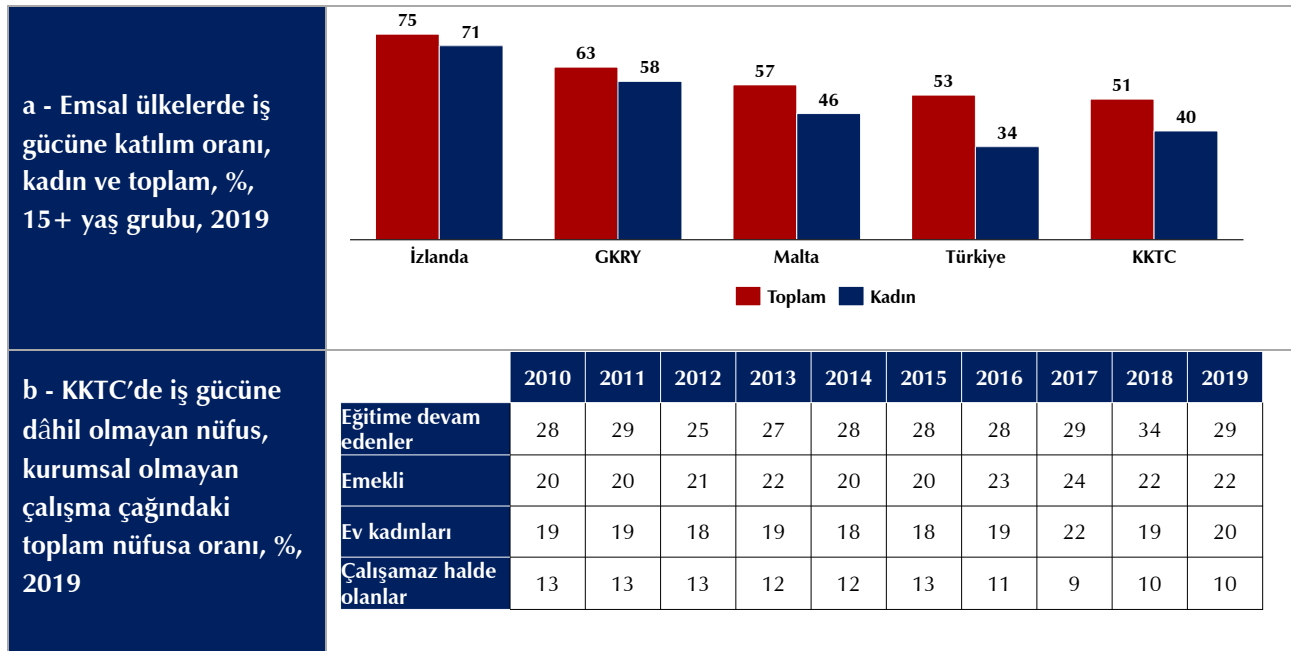
Kaynak: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. (2018). İnsani Gelişme Raporu, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). İstatistik Yıllığı 2017. Aralık 2018, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KTTO. (2019). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV hesaplamaları

Not: * KKTC için beklenen yaşam süresi 2017 yılı verileri ile hesaplanmıştır.

Kadınların iş gücüne katılım oranının hem KKTC’de hem Türkiye’de düşük olması, iki ekonomide de bu alana yönelik politikaların geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Dünyada yüzde

61 seviyelerinde olan iş gücüne katılım oranı, KKTC ve Türkiye’de sırasıyla yüzde 51 ve yüzde 53 ile dünya ortalamasının altında kalmaktadır.^{xxvii} GKRY ve Malta, dünya ortalamasına benzer bir iş gücüne katılım oranına sahipken İzlanda’da iş gücüne katılım oranı yüzde 75 düzeyindedir. Diğer yandan toplam ve kadın iş gücüne katılım oranı arasındaki fark, İzlanda ve GKRY’de düşük iken, diğer üç ülke için bu fark yüzde 10’un üzerindedir. Özellikle KKTC ve Türkiye’de kadınların iş gücüne katılım oranları sırasıyla yüzde 40 ve yüzde 34 ile yine dünya ortalamasının (yüzde 47) altında kalmaktadır.^{xxviii} KKTC’de iş gücüne dâhil olmayan nüfusun dağılımı incelendiğinde, ev kadınlarının önemli bir pay aldığı görülmektedir. Ülkedeki ekonomik faaliyetlerin dışında kalan ve çalışabilir durumda bulunan bu kişilerin, iş gücü piyasasında üretken roller üstlenebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Şekil 16 - Emsal ülkelerde iş gücüne katılım oranı, kadın ve toplam, %, 15+ yaş grubu (2019), KKTC’de iş gücüne dâhil olmayan nüfusun dağılımı, % (2019)

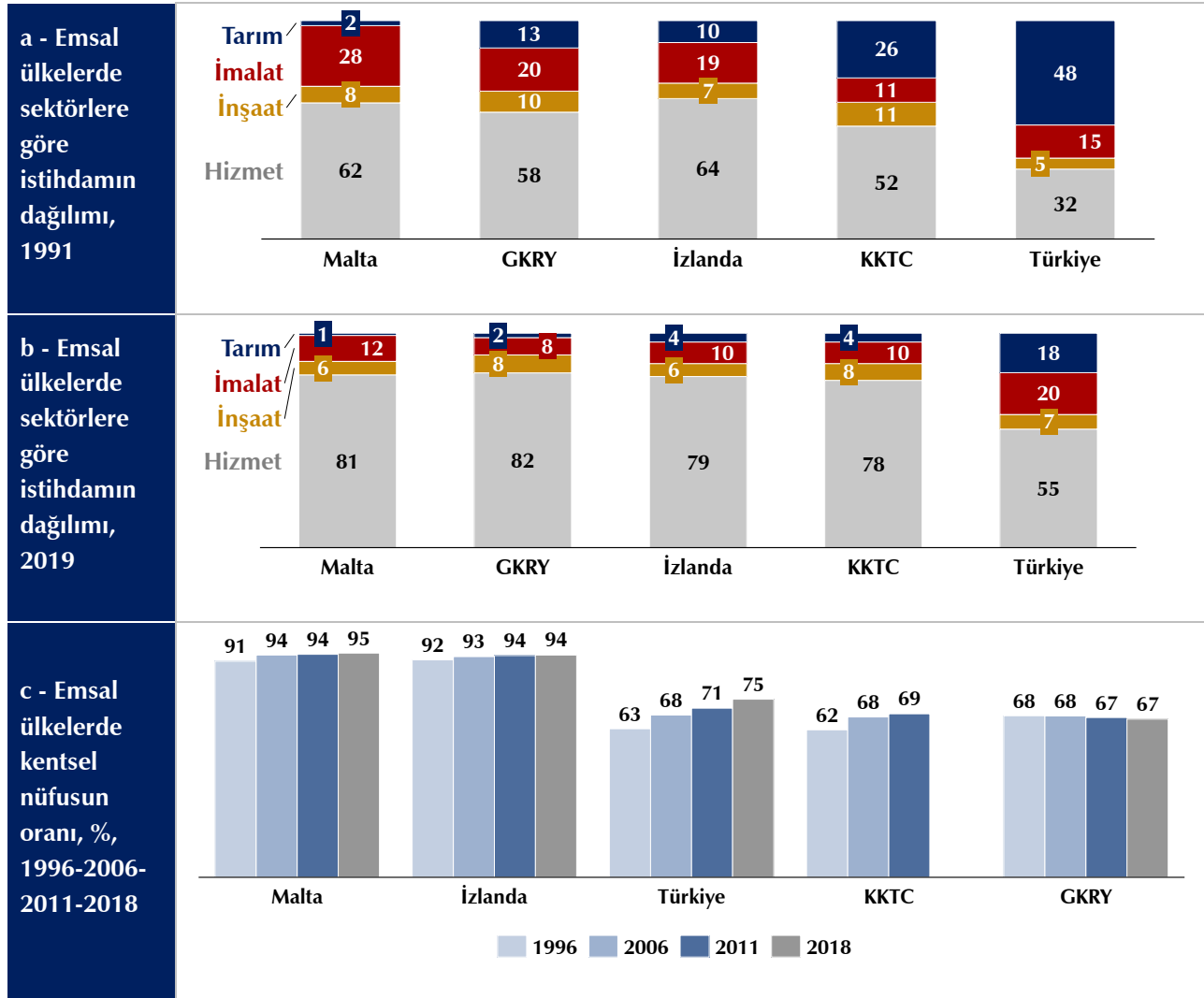

Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları (2010-2018), KKTC İstatistik Kurumu Hanehalkı İşgücü Anketi Bülten-2019, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

KKTC ve tüm emsal ülkelerde tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı seneler içerisinde gerilerken, hizmet sektörü, istihdamdan en fazla pay alan sektör konumundadır. 1991 yılında, KKTC ve Türkiye, sırasıyla yüzde 26 ve yüzde 48 oranlarıyla emsal ülkeler içerisinde tarımın istihdamdan en yüksek pay aldığı iki ülke konumundadır. Diğer yandan GKRY’de 1991’de toplam istihdamdan tarım yüzde 13’lük bir pay alırken bu açıdan KKTC ve GKRY arasında bir farklılık görülmektedir. Diğer yandan 2019’da bu değerler GKRY, KKTC ve Türkiye için sırasıyla yüzde 2, yüzde 4 ve yüzde 18’e gerilemiştir. Bir diğer taraftan, 1991-2019 döneminde, sadece Türkiye, imalat alanındaki istihdam oranını artırmıştır. 1991 yılında Malta, emsal ülkeler arasında, yüzde 28 ile imalat sektöründeki en yüksek istihdam oranına sahipken KKTC, yüzde 11 ile son sırada yer almaktadır. 2019’a gelindiğinde, Türkiye, yüzde 20’lik pay ile imalat sektöründe istihdamın en yüksek olduğu ülkeyken, GKRY ve KKTC ise sırasıyla yüzde 8 ve yüzde 10’luk payları ile emsal ülkeler arasında imalat sanayine en düşük oranda istihdam ayıran ülkelerdir. KKTC’nin maruz kaldığı ambargolar ve ülkenin uluslararası düzeyde tanınma konusunda karşılaştığı engeller, imalat ve tarım sektörlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Buna karşılık, buradaki istihdamın bir çıkış noktası olarak dünya genelindeki küresel gelişmelerin de takip edilmesiyle turizm ve yükseköğretim sektöründeki yatırımlarla birlikte hizmet sektörüne geçmiş olduğu görülmektedir. Emsal ülkeler arasında KKTC, yüzde 78’lik payı ile hizmet sektörüne en yüksek oranda istihdam ayıran ülkelerden biriyken, GKRY’de de benzer bir şekilde hizmet sektörüne ayrılan istihdamın payı yüzde 82 düzeyindedir. Üretim

kaynaklarının dağılımının bir göstergesi olarak da kabul edilen nüfusun kentsel ve kırsal dağılımı göz önüne alındığında, KKTC nüfusunun kayda değer bir kısmının hala kırsalda yaşıyor olması ve elverişli iklim şartları, istihdamdan kısıtlı pay alıyor olmasına rağmen ülkenin tarım sektöründe sahip olduğu potansiyele işaret etmektedir.

Şekil 17 - Emsal ülkelerde istihdamın sektörlere göre dağılımı (1991 ve 2019), emsal ülkelerde kentsel nüfus oranı (1996-2006-2011-2018)

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015), KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onay Sonrası Konsolide Versiyon, KKTC İstatistik Kurumu Hanehalkı İşgücü Anketi Bülten-2019, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

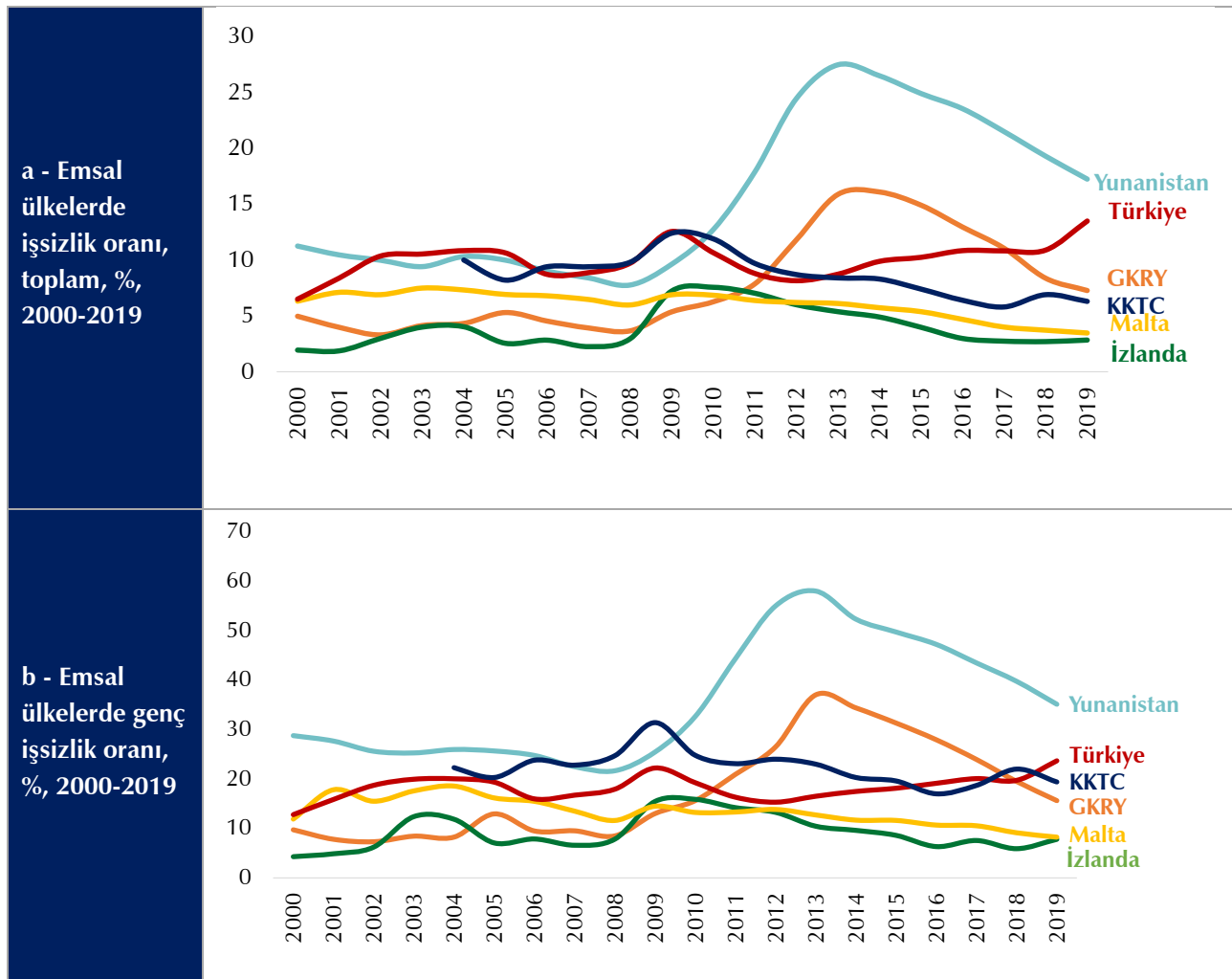
Not: KKTC'nin kentsel nüfus oranında de jure verileri 2011 yılında mevcut olmadığı için de facto verileri temel alınmıştır. KKTC'nin kentsel nüfus oranında en güncel verisi 2011 yılına ait olduğu için 2018 istatistikleri paylaşılmamıştır.

KKTC'de yüksek işsizlik, özellikle de 15-24 yaş grubu için belirlenen genç işsizlik, önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Diğer yandan ülkenin sahip olduğu potansiyel ile işlevsel politikalar tasarlanarak bu alanda çözümler üretilebilmesi mümkündür. Toplam işsizlik ve genç işsizlik sorunu, KKTC'nin yanı sıra Türkiye ve GCRY için de problem teşkil etmektedir. 2004'te KKTC'nin, yüzde 10 olan işsizlik oranıyla, Türkiye ile birlikte emsal ülkeler içerisinde en yüksek işsizlik oranına sahip olduğu, 2019 yılında ise bu oranın yüzde 6,3'e kadar gerilediği görülmektedir. Çalışma çağındaki nüfusun oranının yüzde 76 seviyesinde olduğu ülkede, işsizlik oranının yüzde 6'ya gerilemesi, önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık, genç işsizliğin yüzde 19,4 ile hala 15 yıl önceki değeri ile neredeyse aynı olması, gençlere yeni iş fırsatları sunma konusunda, KKTC'nin yeterli performans gösteremediğine

işaret etmektedir. Ayrıca, Türkiye'deki 4,5 milyon işsiz nüfusa karşılık GKRY'de 46 bin, Malta'da 7 bin, İzlanda'da 6 bin ve KKTC'de 9 bin işsiz bulunmaktadır. Bu bağlamda, işsizlik oranı yüksek olmasına rağmen işsiz sayısının KKTC'de doğru politikalarla kolayca çözüme kavuşturulabilecek bir değerde olduğu görülmektedir. Bir diğer taraftan, GKRY'de çalışan Kıbrıslı Türk sayısının 2010 yılında 1.923 kişi iken 2017 yılında 356 kişiye düşmesi^{xxx}, GKRY'de yaşanan ekonomik kriz nedeniyle, iş gücü piyasasında yaşanan dolaylı bir daralmaya işaret etmektedir. Buna göre, KKTC için bir avantaj olan yüksek genç nüfus, özellikle de yurt dışından gelen genç nüfus, ülkeyi eğitim için tercih etmektedir. Ancak bu eğitilmiş nüfusun ülkedeki kısıtlı iş gücü piyasasına entegre edilebilmesi için mevcut şartlar altında yeterli manevra alanı bulunmamaktadır. Bu bağlamda, kalifiye insan gücünün ekonomiye kazandırılması için KKTC'de yeni politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 18 - Emsal ülkelerde işsizlik oranı, toplam (2000-2019), emsal ülkelerde genç işsizlik oranı (2000-2019)

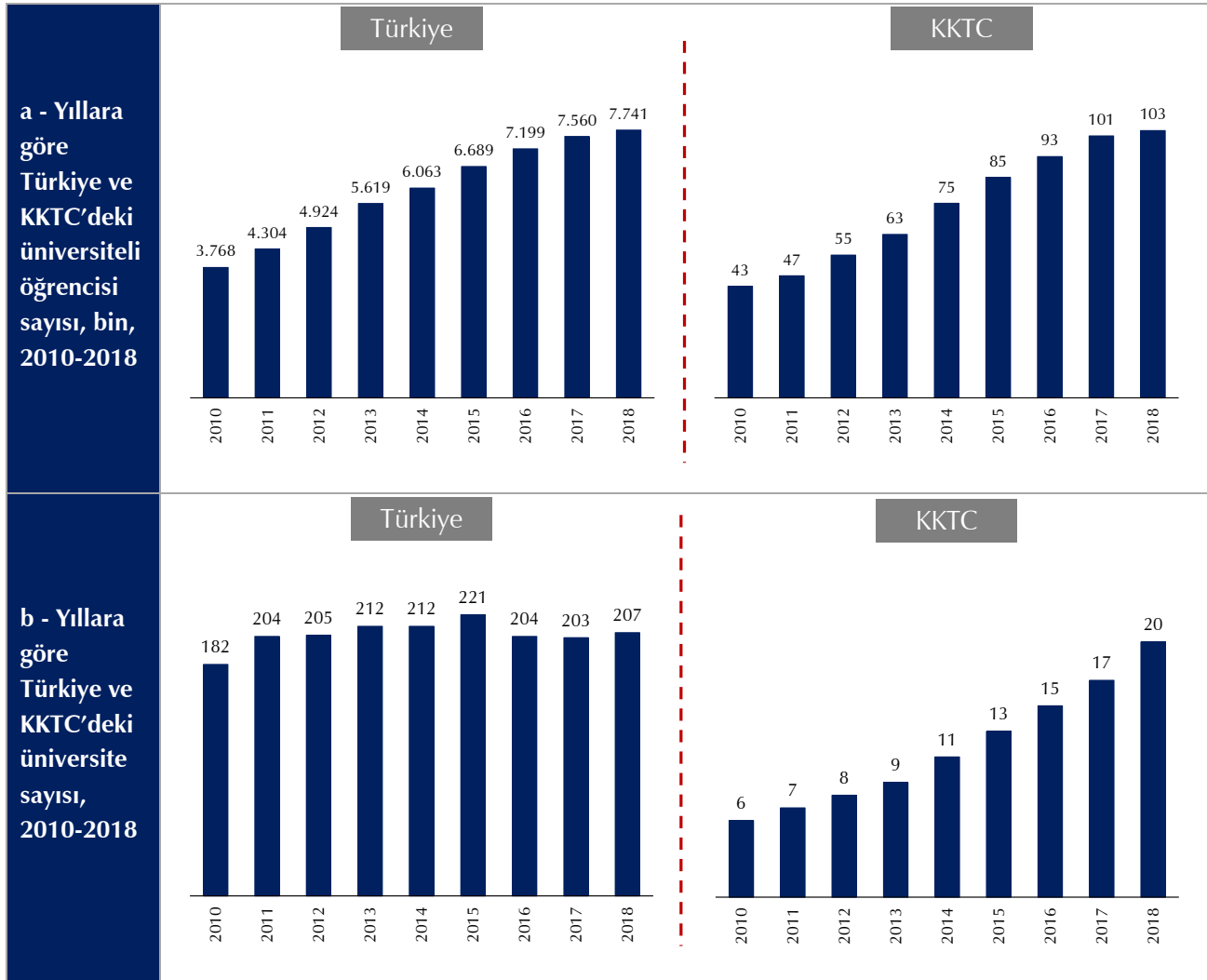

Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, KKTC Başbakanlık DPÖ İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları (2004-2018), KKTC İstatistik Kurumu Hanehalkı İşgücü Anketi Bülten-2019, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

Yükseköğretim, ülke ekonomisindeki ambargolardan kaynaklı olumsuz durumun aşılmasına ve ülkenin cari fazla vermesine turizm ile birlikte en fazla katkı sağlayan alanlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. KKTC'de 2010 yılında 6 olan üniversite sayısı, 2018'de 20'ye yükselmiştir. Dünya genelindeki, 7,6 milyar nüfusa karşılık yaklaşık 20 bin üniversite bulunmaktadır.^{xxx xxxi} Dünya genelinde kişi başına düşen üniversite sayısı göz önünde bulundurulduğunda, 372 bin kişilik nüfusa sahip KKTC'ye sadece 1 üniversite düşmesi gerekmektedir. Ancak KKTC, sahip olduğu nüfusa karşılık gelen üniversite sayısının 20 katı kadar üniversiteye ev sahipliği yaparken, yükseköğretimde yaklaşık 103 bin öğrenciye ve

5 bin akademisyene ev sahipliği yapmaktadır.^{xxxii} Son 10 yıllık süreçte, Türkiye’den gelen öğrenci sayısı 2 katına, üçüncü ülkelerden gelen öğrenci sayısı ise 10 katına çıkarken, bu durum hem yükseköğretimde büyümeyi hem de bu aktivitelerin dâhil olduğu hizmet sektöründeki istihdam artışını beraberinde getirmiştir.^{xxxiii} Gelen her öğrencinin, kişi başına yaklaşık 16,5 bin dolar ile 17,5 bin dolar arasında harcama yaptığı tahmin edilmektedir. Ayrıca bu harcamaların yüzde 25’inin üniversitelere, yüzde 75’inin ise ülkedeki diğer sektörler katkı sağladığı tahmin edilmektedir.^{xxxiv} Yükseköğretim sektöründeki bu genişlemenin, sürdürülebilir bir planlamayla geliştirilerek nitelik odaklı devam ettirilmesi durumunda, ülkenin ekonomisine gelecekte daha fazla katkı sunabileceği öngörülmektedir. Buna ek olarak, yükseköğretimde yürütülecek planlı ve kapsamlı tanıtım faaliyetlerinin, KKTC’nin dünyada daha fazla tanınır olmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.^{xxxv} Yükseköğretimdeki nitelikli iş gücünün ekonomik aktivitelere entegre edilmesi, ülkenin ekonomik ve kültürel anlamda kalkınmasına da olumlu yönde katkı sunabilir.

Şekil 19 - Yıllara göre Türkiye ve KKTC’deki üniversite öğrencisi sayısı, bin, yıllara göre Türkiye ve KKTC’deki üniversite sayısı, 2010-2018

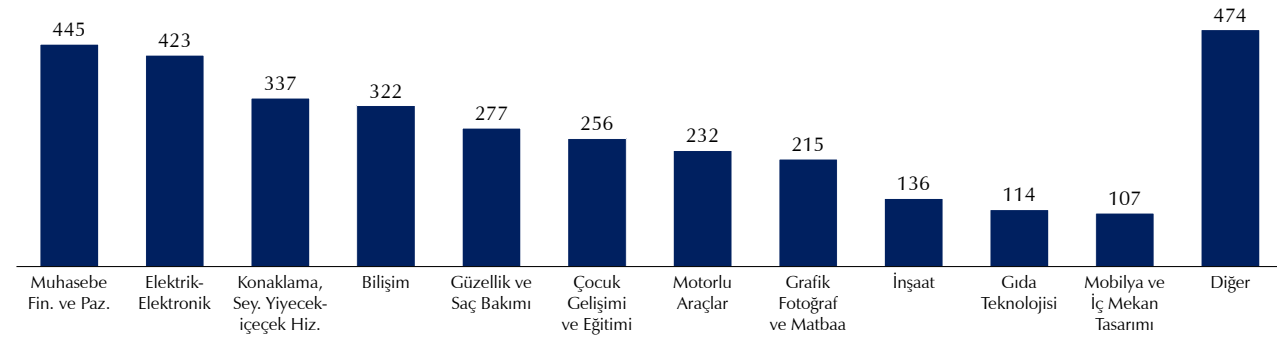

Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. Eğitim İstatistik Yıllıkları (2010-2019), T.C. Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. Öğrenci İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

KKTC’deki iş gücü piyasasındaki arz - talep uyumsuzluğu, yeni ihtiyaç alanlarını beraberinde getirmektedir. KKTC iş gücü piyasasında, arz ve talep taraflarını bir araya getirmek için ilgili kamu kurumlarının yanı sıra özel istihdam bürolarının/merkezlerinin/ara yüzlerinin kurulması, bu anlamda önemli bir adım olarak görülmektedir. Günümüz koşullarına da uygun olarak hem fiziki hem de internet

tabanlı olarak tasarlanabilecek bu sistemler ile iş gücü piyasası dışında kalmış üretken nüfusun istihdama dâhil edilebileceği ve mevcut işsizlik oranlarının daha da düşeceği öngörülmektedir. Bunun yanı sıra yine arz ve talep arasındaki uyumsuzluğun en aza indirilebilmesi için mesleki eğitimin cazip hale getirilmesi ve mevcut piyasa koşullarına uygun bir mesleki eğitim sisteminin geliştirilmesi önem arz etmektedir. KKTC’de alanlarına göre mesleki ve teknik lise öğrenci sayıları incelendiğinde, en fazla öğrencinin muhasebe, finans ve pazarlama alanlarında olduğu; ülkenin en gelişmiş sektörlerinden biri olan turizmin değer zincirinde yer alan konaklama, seyahat, yiyecek ve içecek hizmetlerinde nispeten mesleki eğitim konusunda arzın daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, ülkenin mevcut iş ve iş gücü kapasitesinin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi neticesinde, gerekli alanların belirlenip bu alanlarda modern ve gelişmiş mesleki eğitim kurumlarının geliştirilmesi, meslek ve iş edindirmeye yönelik çalışmalar yapılması ve ilgili kamu kurumlarının özel sektörle iş birliği içerisinde daha fazla sorumluluk alması gerekmektedir.

Şekil 20 - KKTC’de alanlarına göre mesleki ve teknik lise öğrenci sayısı, 2018-2019

Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019, TEPAV hesaplamaları

A.4. Küresel rekabet gücü ve iş yapma kolaylığı

KKTC’deki “ürün piyasasının etkinliği”, “iş gücü piyasasının etkinliği”, “piyasa büyüklüğü” ve “işletme gelişmişliği”; ülkenin küresel rekabet edebilirlik performansını negatif yönde etkilemektedir. İş yapma ortamını ve küresel rekabet gücünü belirleyen güçlü ve zayıf alanların tanımlanması, zayıf alanlara öncelik verilmesi ve buna göre çözüm odaklı stratejilerin geliştirilmesi; ikili iş birliklerinin geliştirilmesi için de önem arz etmektedir. Dünya Ekonomi Forumu’nun 137 ülkeyi temel alarak geliştirdiği Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu’nda, ülkelerin üretkenlik seviyelerinin değerlendirilerek rekabet edebilirliklerinin karşılaştırıldığı Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi hazırlanmaktadır. Bu endeks, uzun vadeli büyümenin ana belirleyicileri olan 12 bileşenin (kurumlar, altyapı, makroekonomik istikrar, yükseköğretim ve iş başında eğitim, ürün piyasasının etkinliği, iş gücü piyasasının etkinliği, finans piyasasının gelişmişliği, teknolojik hazırlık, piyasa büyüklüğü, işletme gelişmişliği ve inovasyon) basit ortalaması ile hesaplanmaktadır.^{xxxvi} KTTO tarafından KKTC için tekrarlanan Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu ile Dünya Ekonomi Forumu’nun çalışmasının birleştirilmesiyle elde edilen endekse göre, küresel rekabet edebilirlik açısından KKTC, 138 ülke içerisinde 2017-2018 raporunda 109’uncu sırada yer almaktadır. KKTC’nin, “ürün piyasasının etkinliği”, “iş gücü piyasasının etkinliği”, “piyasa büyüklüğü” ve “işletme gelişmişliği” alanlarında göstermiş olduğu görece zayıf performans; KKTC’nin küresel rekabet edebilirlik performansını düşürmektedir. Bir diğer taraftan, makroekonomik istikrar, sağlık ve ilköğretim, teknolojik hazırlık gibi alanlar; KKTC’nin nispeten rekabet edebilirliğine pozitif katkı sunan alt alanlar olarak öne çıkmaktadır. Genel endeks sıralamasında 2017-2018 endeksinde 53’üncü sırada yer alan Türkiye ile karşılaştırıldığında, KKTC’nin sağlık ve ilköğretim ile iş gücü piyasası etkinliği başlıklarında Türkiye’den daha iyi bir performansa sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan, Türkiye, özellikle piyasa büyüklüğü açısından KKTC’ye kıyasla çok iyi bir performans sergilemektedir.

Tablo 3 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2017-2018

	Endeks	Kurumlar	Altyapı	Makro-ekonomik İstikrar	Sağlık ve İlköğretim	Y.öğretim ve İş Başında Eğitim	Ürün Piyasasının Etkinliği	İşgücü Piyasasının Etkinliği	Finans Piyasasının Gelişmişliği	Teknolojik Hazırlık	Piyasa Büyüklüğü	İşletme Gelişmişliği	İnovasyon
KKTC	109	96	101	79	57	97	120	122	102	63	137	127	100
ABD	2	20	9	83	29	3	7	3	2	6	2	2	2
Almanya	5	21	10	12	13	15	11	14	12	8	5	5	5
BK	8	12	11	68	17	20	10	6	13	4	7	7	12
Japonya	9	17	4	93	7	23	13	22	20	15	4	3	8
Kanada	14	15	16	47	8	13	18	7	7	23	16	23	23
Avustralya	21	18	28	27	12	9	28	28	6	27	22	28	27
Fransa	22	31	7	63	24	22	36	56	33	21	8	16	17
G. Kore	26	58	8	2	28	25	24	73	74	29	13	26	18
Çin	27	41	46	17	40	47	46	38	48	73	1	33	28
İzlanda	28	14	20	19	10	12	32	9	49	10	126	27	24
S. Arabistan	30	26	29	58	51	43	42	80	56	44	15	34	40
Endonezya	36	47	52	26	94	64	43	96	37	80	9	32	31
Malta	37	38	42	32	11	30	29	29	43	22	119	31	38
Rusya	38	83	35	53	54	32	80	60	107	57	6	71	49
Hindistan	40	39	66	80	91	75	56	75	42	107	3	39	29
İtalya	43	95	27	96	25	41	60	116	126	41	12	25	34
Meksika	51	123	62	43	76	80	70	105	36	71	11	49	56
Türkiye	53	71	53	50	84	48	53	127	80	62	14	67	69
G. Afrika	61	76	61	82	121	85	54	93	44	54	30	37	39
GKRY	64	51	30	97	39	46	25	39	108	32	109	55	53
Brezilya	80	109	73	124	96	79	122	114	92	55	10	56	85
Arjantin	92	113	81	125	64	38	133	132	121	66	32	78	72

(138 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018, KTTÖ. (2018). KTTÖ Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018, TEPAV görselleştirmeleri

35

KKTC'nin, "ürün piyasasının etkinliği", "iş gücü piyasasının etkinliği", "piyasa büyüklüğü" ve "işletme gelişmişliği" alanlarında göstermiş olduğu görece zayıf performans, geçmişte KKTC'nin küresel rekabet edebilirlik performansını en çok düşüren alanlar olarak öne çıkmaktaydı. Güncellenen metodoloji sonrasında, "iş gücü piyasası" ve "piyasa büyüklüğü", halen KKTC'nin genel performansını düşüren alanlar arasında yer almaktadır. Diğer yandan endeks genelinde 20 sıra yükselmeyi başaran KKTC'nin altyapı, makroekonomik istikrar ve beceriler alt alanlarında aynı performansı sergileyemediği görülmektedir. 2018-2019 döneminde güncellenen metodolojiye göre Dünya Ekonomi Forumu'nun 140 ülkeyi temel alarak geliştirdiği Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu'nda, rekabet gücü 12 bileşen (kurumlar, altyapı, Bilgi ve Bilişim Teknolojileri (BBT)'ne uyum, makroekonomik istikrar, sağlık, beceriler, ürün piyasası, finansal sistem, piyasa büyüklüğü, iş dinamizmi ve inovasyon kapasitesi) üzerinden değerlendirilmeye başlanmıştır.^{xxxvii} KTTÖ tarafından KKTC için tekrarlanan Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu ile Dünya Ekonomi Forumu'nun çalışmasının birleştirilmesiyle elde edilen endekse göre, küresel rekabet edebilirlik açısından KKTC, 2018-2019 endeksinde 141 ülke içerisinde 89'uncu sırada yer almaktadır. Bir önceki seneye göre 109'uncu sıradan 89'uncu sıraya yükselmeyi başaran KKTC'nin, "piyasa büyüklüğü", "iş gücü piyasası" ve "altyapı" alanlarında göstermiş olduğu görece zayıf performans, KKTC'nin küresel rekabet edebilirlik performansını düşürmektedir. Bir diğer taraftan, BBT uyumu, iş dinamizmi, inovasyon kapasitesi gibi alanlar; KKTC'nin nispeten rekabet edebilirliğine pozitif katkı sunan alt alanlar olarak öne çıkmaktadır. Genel endeks sıralamasında 2018-2019 döneminde 61'inci sırada yer alan Türkiye ile karşılaştırıldığında, KKTC'nin BBT uyumu, makroekonomik istikrar, ürün piyasası ile iş dinamizmi başlıklarında Türkiye'den daha iyi bir performansa sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2018-2019

	Endeks	Kurumlar	Altyapı	Bilgi ve Bilişim Teknolojilerine (BBT) Uyum	Makro-ekonomik İstikrar	Sağlık	Beceriler	Ürün Piyasası	İş Gücü Piyasası	Finansal Sistem	Piyasa Büyüklüğü	İş Dinamizmi	İnovasyon Kapasitesi
KKTC	89	72	119	29	96	65	96	50	115	81	136	31	73
ABD	1	13	9	27	34	47	3	3	1	1	2	1	2
Almanya	3	16	7	31	1	25	4	7	12	21	5	2	1
BK	8	7	11	28	1	29	13	12	8	8	7	7	7
Japonya	5	20	5	3	41	1	26	5	18	10	4	14	6
Kanada	12	11	25	34	1	12	11	20	6	11	15	13	13
Avustralya	14	15	31	22	1	8	12	8	22	13	25	15	18
Fransa	17	23	8	29	33	7	34	31	53	17	9	28	11
G. Kore	15	27	6	1	1	19	27	67	48	19	14	22	8
Çin	28	65	29	26	39	44	63	55	69	30	1	43	24
İzlanda	24	14	37	7	1	10	9	43	9	36	131	11	23
S. Arabistan	39	39	40	54	1	64	30	32	102	45	17	114	41
Endonezya	45	48	71	50	51	95	62	51	82	52	8	30	68
Malta	36	33	52	24	1	16	35	36	24	29	119	66	34
Rusya	43	72	51	25	55	100	50	83	67	86	6	51	36
Hindistan	58	47	63	117	49	108	96	110	75	35	3	58	31
İtalya	31	56	21	52	58	6	40	30	79	49	12	42	22
Meksika	46	105	49	76	35	56	86	54	100	61	11	41	50
Türkiye	61	71	50	71	116	48	77	76	111	65	13	76	47
G. Afrika	67	69	64	85	57	125	84	74	55	18	35	56	46
GKRY	44	37	43	33	63	26	33	26	28	95	110	34	45
Brezilya	72	93	81	66	122	73	94	117	114	57	10	108	40
Arjantin	81	77	68	65	136	53	51	120	116	97	34	84	54

(141 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTTÖ. (2019). KTTÖ Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

Nispeten az sayıda insanın yaşadığı ada ekonomilerinin iç ve dış pazarlara olan sınırlı erişimi, küresel rekabet edebilirlikte dezavantaja neden olabilmektedir. Bu durum diğer ada ülkelerinde olduğu gibi KKTC'nin de küresel rekabet gücünü etkilemektedir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde ülkedeki firmaların yatırım ve ihracat değerlerinin toplamı ile belirlenen iç ve dış pazar büyüklüğünü temsil eden "piyasa büyüklüğü" alt göstergesi, KKTC'nin en kötü performans sergilediği alan olarak öne çıkmaktadır.^{xxxviii} 2017-2018 endeksinde değerlendirmede yer alan toplam 138 ülke içerisinde 137'nci sırada yer alan KKTC'nin ardından bu alt endekste listenin en sonunda yine bir ada ülkesi olan Seyşeller yer almaktadır. 2018-2019 endeksinde ise her ne kadar alt endekse ilişkin tekil göstergeler endeks metodolojisi kapsamında değiştirilse de aynı alt endeks kapsamında; KKTC, 141 ülke içerisinde 136'ncı sırada yer alabilmiştir. Ekonominin ölçek büyüklüğü ile de yakından ilişkili olan piyasa büyüklüğü alt endeksinde, ada ülkesi olan GKRY, Malta ve İzlanda da pazar büyüklüklerindeki dezavantajlar açısından, KKTC ile benzer bir pozisyonu paylaşmaktadır. İç ve dış pazar açısından geniş bir kitleye erişimi olan Türkiye, bu alt endeks kapsamında diğer emsal ülkelerden ayrılmaktadır. Bu bağlamda, KKTC'nin Türkiye'ye göre iç ve dış pazarlara olan sınırlı erişimi, Türkiye'den KKTC'ye gerçekleştirilecek yatırım ve ticaret bağlantılarında caydırıcı bir faktörken, KKTC'li iş insanlarının Türkiye'de yapacakları yatırımlar, KKTC'nin Türkiye'nin geniş pazar erişimini paylaşabilmesine imkân sağlamaktadır. Diğer yandan diğer alt endekslere göre daha uzun dönemli bir nedensellik taşıyan bu alt endekste performans, kısa dönemli politikalarla değiştirilmesi güç bir realitenin altını çizmektedir. Bu bağlamda, ikili iş birliklerinde bu durumu bir gerçek olarak temel alıp gelecek stratejileri bu gerçeğin üzerine inşa etmek, kazan - kazan yaklaşımı çerçevesinde daha anlamlı olacaktır.

Tablo 5 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, piyasa büyüklüğü alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018

	Piyasa büyüklüğü, genel sıralama	Yerel piyasa büyüklüğü endeksi	Yabancı piyasa büyüklüğü endeksi	GSYH (\$, milyar)	İhracat (% GSYH)
KKTC	137	135	132	133	55
Türkiye	14	13	26	13	101
GKRY	109	114	95	110	24
Malta	119	125	85	124	4
İzlanda	126	127	113	125	33

(138 ülke içerisinde)

■ KKTC'den daha iyi performans

■ KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018, KTTO. (2018). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 6 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, piyasa büyüklüğü alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	Piyasa büyüklüğü, genel sıralama	GSYH (\$, milyar)	İthalat (% GSYH)
KKTC	136	137	63
Türkiye	13	13	106
GKRY	110	114	22
Malta	119	129	4
İzlanda	131	130	65

(141 ülke içerisinde)

■ KKTC'den daha iyi performans

■ KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTTO. (2019). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

Ada ekonomisi olmak sınırlı ölçek ekonomisinden dolayı dezavantajları beraberinde getirir de bu durumun diğer ada ekonomilerinde işletmelerin gelişmişliğini sınırlamadığı, KKTC'de ise işletme gelişmişlik düzeyinin rekabet gücünün önünde bir engel oluşturduğu görülmektedir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde yer alan "işletme gelişmişliği" göstergesi özel sektörde faaliyet gösteren işletmelerin pazara kolayca girip çıkmalarını sağlayan değişim, risk, yeni iş modelleri ve idari kuralları içeren bir kültür aracılığıyla yeni teknolojiler ve yeni yollar geliştirme ve bu yeniliklere adapte olma kapasitelerini değerlendirmektedir.^{xxxix} İşletme gelişmişliği alt endeksi altında yer alan kümelenme konusunda diğer alt göstergelere nazaran görece iyi bir performans gösteren KKTC, küme sektörlerin gelişmişlik durumu alt göstergesinde 138 ülke içerisinde 94'üncü sırada yer almaktadır. Hem yerel hem de uluslararası piyasalarda rekabet edebilme konusunda karşılaştırıldığı emsal ülkelere kıyasla geride kalan KKTC, yerel tedarikçi sayısı ve kalitesi açısından listenin son sıralarında yer almaktadır. Ayrıca karşılaşılan ekonomik ambargoların da bir sonucu olarak, KKTC'nin uluslararası boyutta gerçekleştirilen ticarete dağıtım ile ilgili kontrol açısından da emsal ülkelerle rekabet edemediği görülmektedir. KKTC'nin performansının karşılaştırıldığı Türkiye haricindeki diğer emsal ülkeler birer ada ülkesi olup görece küçük ekonomilere sahip olsalar da bu ülkeler pazarlama konusunda oldukça iyi performans sergilerlerken, KKTC bu göstergede 138 ülke arasından 133'üncü sırada yer almaktadır. Bu bağlamda, KKTC'nin değişen küresel dünyada rekabet edebilmek için; ticari risk alarak yenilikçi ürün ve hizmetler yaratan, dinamik ve değer zincirlerinin bir parçası olan özel sektörün gelişmişliğine ihtiyaç duyduğu açıkça görülmektedir.

Tablo 7 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, işletme gelişmişliği alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018

	İşletme gelişmişliği, genel sıralama	Yerel tedarikçi sayısı	Yerel tedarikçi kalitesi	Küme sektörlerinin gelişmişlik durumu	Rekabet avantajının niteliği	Değer zinciri arzı	Uluslararası dağıtımın kontrolü	Üretim süreçlerinin gelişmişliği	Pazarlamanın boyutları	Yetki verme konusundaki isteklilik
KKTC	127	135	123	94	104	113	132	117	133	120
İzlanda	27	94	31	43	23	26	22	20	29	14
Malta	31	16	46	34	29	32	54	29	46	32
GKRY	55	33	51	82	38	40	65	59	83	81
Türkiye	67	44	52	59	106	67	55	51	92	97

(138 ülke içerisinde)

■ KKTC'den daha iyi performans

■ KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018, KTTO. (2018). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018, TEPAV görselleştirmeleri

İş gücü piyasasının etkinliği açısından KKTC, Türkiye'den daha iyi bir performans sergiliyorsa da kalifiye iş gücünün ülkede kalması için inovasyon ve startup ekosisteminin desteklenmesi, iki ülkenin de küresel rekabet gücüne katkı sunacak ortak bir gelişim alanı olarak öne çıkmaktadır. Türkiye ve KKTC'nin Küresel Rekabet Endeksi'nde en kötü performans sergilediği göstergelerden biri olan iş gücü piyasası etkinliği, ülkelerin insan kaynağının yeniden organize edilebilirliğinin, iş gücü esnekliğinin, insan kaynağından ne ölçüde yararlandığının ve iş gücü yetenek yönetiminin karşılaştırıldığı bir alt endekstir.^{xl} Bu alt endeksin göstergeleri daha detaylı incelendiğinde, KKTC'nin en kötü performansı hem 2017-2018 hem de 2018-2019 döneminde "profesyonel yönetime güven" kategorisinde gösterdiği görülmektedir. 2017-2018 dönemindeki ülkenin yetenekli insanları tutabilme ve çekebilme kapasitelerinin değerlendirildiği göstergelerdeki performans ile akademideki mevcut kapasiteye karşılık, KKTC'nin kalifiye iş gücünü çekebilme kapasitesinin, sahip olduğu potansiyel oranında olmadığı göze çarpmaktadır. KKTC'de geliştirilecek inovasyon ve startup ekosistemi, hem kalifiye iş gücünün ülkeye çekilmesi hem de bu iş gücünün yüksek bilgi ve becerilerini KKTC içinde kullanabilecekleri bir ortam yaratılması için önemli adımlar arasında yer almaktadır. Nitekim bu alandaki ihtiyaç, 2018-2019 endeksi kapsamında yer verilen "iş dinamizmi" alt endeksinde de dikkat çekmektedir. KKTC bu alt endekste, 141 ülke içerisinde 31'inci sırada olsa da girişimcilik riskine karşı tutum ve şirketlerin yenilikçi fikirler ile büyüme kapasitesi açısından bu alt endeks kapsamındaki en düşük performanslara sahiptir. Diğer yandan 4 Aralık 2018 tarihinde KKTC'de yürürlüğe giren ve amacı "üniversiteler, Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) kurum ve kuruluşları ile üretim sektörlerinin iş birliği yaparak, teknolojik bilgi üreterek ekonomiye uluslararası alanda rekabet gücü kazandırılmasını ve yabancı sermayenin ülkeye girişini hızlandıracak alt yapıyı sağlamak" olan Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Yasası da bu alandaki eksikliklerin giderilmesi için atılan pozitif adımlardan biri olarak değerlendirilmektedir.^{xli} Öte yandan, yabancı girişimciler, dünyanın birçok yerinde uygulanan startup vize uygulamaları ile fikirlerini ticarileştirmeden önce de ilgili ülkede kalabilmekte ve yatırım ekosisteminin bir parçası haline gelebilmektedir. KKTC'ye üniversite eğitimi için gelen T.C. ve üçüncü ülke vatandaşları, eğitim sürelerini tamamladıklarında eğer herhangi bir işte çalışmıyorlar ise vize gereklilikleri nedeniyle KKTC'de ikamet etmeye devam edememektedir. Startup vize uygulaması, KKTC'nin mevcutta erişim alanında olan çeşitli ve nitelikli insan gücünün cezbedilmesi için bir araç olarak kullanılabilir. Diğer yandan, işe alma ve işten çıkarma uygulamaları ve kadınların iş gücü piyasasına katılımı (erkeklere oranla), KKTC'nin iş gücü piyasası etkinliği alt endeksinde iyi performans sergileyemediği diğer göstergeler olarak öne çıkmaktadır. Tüm bu alt göstergeler bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde, çalışanların sahip oldukları becerilere uygun, yeteneklerini geliştirebilecekleri işleri, aynı zamanda işverenlerin ihtiyaç duyduğu yetkinliklerle uygun bir şekilde eşleştirmek, iş gücü piyasasının etkinliğine ve buna bağlı olarak da ülke ekonomisinin gelişimine katkıda bulunabilecektir.

Tablo 8 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş gücü piyasası etkinliği alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018

	İş gücü piyasası etkinliği genel sıralama	İşçi işveren ilişkilerinde işbirliği	Ücretlerin belirlenmesinde esneklik	İşe alma ve işten çıkarma uygulamaları	İşten çıkarma maliyeti (haftalık maaş)	Vergi oranlarının çalışma isteğine etkisi	Maaş ve üretkenlik	Profesyonel yönetime güven	Ülkenin yetenekli insanları tutabilme kapasitesi	Ülkenin yetenekli insanları çekebilme kapasitesi	Kadınların işgücü piyasasına katılımı (erkeklerle oran)
KKTC	122	81	110	103	-	88	113	129	96	114	109
İzlanda	9	12	124	6	49	50	13	20	16	33	13
Malta	29	24	19	53	17	17	42	33	30	21	107
GKRY	39	49	85	66	13	25	72	97	56	72	54
Türkiye	127	118	51	87	122	70	91	80	83	103	123

(138 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018, KTO. (2018). KTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 9 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş gücü piyasası alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	İş gücü piyasası genel sıralama	İşten çıkarma maliyetleri	İşe alma ve işten çıkarma	İşçi - işveren ilişkilerinde işbirliği	Ücretlerin belirlenmesinde esneklik	Aktif işgücü politikaları	İşçi hakları	Yabancı işçi istihdam kolaylığı	Yerli iş gücünün hareketliliği	Profesyonel yönetime güven	Maaş ve üretkenlik	Kadınların iş gücüne katılım oranı (erkek katılımına oran)	İş gücü vergi oranı
KKTC	115	12	100	52	47	65	-	90	120	135	61	89	62
İzlanda	9	47	5	12	128	6	1	35	86	20	26	7	75
Malta	24	16	42	26	17	19	-	26	124	39	42	69	35
GKRY	28	13	52	36	94	45	-	78	83	101	73	15	53
Türkiye	111	122	102	113	35	56	115	83	55	75	95	11	91

(141 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTO. (2019). KTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 10 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, iş dinamizmi, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	İş dinamizmi genel sıralama	Şirket kurma maliyeti, (% GSYH)	Şirket kurmak için gerekli süre, gün	İflastan kurtarma oranı	İş tasfiye yasal çerçeve endeksi	Girişimcilik riskine karşı tutum	Yetki vermek ve aktarma konusundaki esneklik	Şirketlerin yenilikçi fikirler ile büyüme derecesi	Firmaların riskli ya da yıkıcı fikirleri benimseme derecesi
KKTC	31	78	111	-	-	129	118	116	101
İzlanda	11	38	73	14	38	8	17	24	13
GKRY	34	86	31	25	24	40	82	105	78
Malta	66	70	90	62	120	29	40	55	48
Türkiye	76	87	37	124	88	44	69	49	74

(141 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTO. (2019). KTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

Sağlık ve ilköğretim alt endeksinde KKTC, Türkiye'den daha iyi bir performans sergiliyor olsa da karşılaştırılan diğer emsal ülkelerin gerisinde kalan bu iki ülkenin sağlık ve ilköğretim alanında politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde ülkenin rekabet edilebilirliği ve verimliliği için büyük bir öneme sahip olan sağlık ve temel eğitimi temsil eden "sağlık ve ilköğretim" göstergesi, KKTC'nin 2017-2018 endeksinde en iyi performans sergilediği alt endeks olarak öne çıkmaktadır. Sağlık ve ilköğretim göstergesinde yer alan toplam 138 ülke içerisinde 2017-2018 performanslarına göre KKTC 57'nci, Türkiye ise 84'üncü sırada yer almaktadır. Sağlık ve ilköğretim alt endeksinin göstergeleri incelendiğinde, KKTC, hastalıkların yaygınlıkları konusunda diğer ülkelerden

avantajlı bir konumda olsa da bu hastalıkların işletmelere etkisi konusunda emsal ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Bununla birlikte, yaşam beklentisi, bebek ölüm oranı, ilköğretim okullaşma oranı açısından emsal ülkelerden iyi bir performans izleyen KKTC, ilköğretimin kalitesi açısından ise emsal ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de ve KKTC’de rekabet edebilirlik ile verimliliğin artırılması için önemli olan sağlık ve ilköğretim göstergelerinin niteliklerinin geliştirilmesi noktasında yeni politikalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Tablo 11 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, sağlık ve ilköğretim alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017-2018

	Sağlık ve ilköğretim genel sıralama	Sıtma vakası (100.000 kişiye düşen)	Sıtmanın işletmeye etkisi	Verem vakası (100.000 kişiye düşen)	Veremin işletmeye etkisi	HIV yaygınlığı (yetişkin nüfus, %)	HIV / AIDS’in işletmeye etkisi	Bebek ölüm oranı (1000 canlı doğumda)	Yaşam beklentisi (yıl)	İlköğretim kalitesi	İlköğretim okullaşma oranı (net, %)
KKTC	57	1	31	5	65	1	58	1	9	104	1
İzlanda	10	-	-	2	5	63	8	3	6	17	17
Malta	11	-	-	27	27	1	19	36	16	13	25
GKRY	39	-	-	15	47	1	47	11	30	56	45
Türkiye	84	1	-	43	125	1	-	64	59	105	82

(138 ülke içerisinde)

■ KKTC’den daha iyi performans

■ KKTC’den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018, KITO. (2018). KITO Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018, TEPAV görselleştirmeleri

Türkiye’deki iş yapma kolaylığı açısından özellikle son yıllarda yaşanan pozitif gelişmeleri takiben, Türkiye’nin KKTC ile yapılacak iş birliklerinde önemli bir deneyim ve know-how transfer merkezi konumunda olduğu ve iş birliklerinin her iki ülkenin de ekonomik gelişimine katkı sunacağı öngörülmektedir. Türkiye’deki yatırımcılar için KKTC’nin, Türkiye’ye kıyasla iş yapma kolaylıkları açısından daha zor bir ekosisteme sahip olması nedeniyle KKTC’deki iş yapma ekosisteminin iyileştirilmesi ve KKTC’nin yatırım cazibesinin artırılması için yeni politikalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. 2002 yılında Dünya Bankası tarafından uygulanmaya başlanan İş Yapma (Doing Business) Projesi, küçük ve orta ölçekli şirketlerin yaşam döngüleri boyunca karşılaştıkları düzenlemeleri ve regülasyonları objektif bir yaklaşımla ölçmek üzere geliştirilmiş bir araç setidir. İş Yapma Projesi kapsamında, 190’a yakın ülke için, alt göstergeler aracılığıyla iş yapma ortamını etkileyen faktörler sayısal açıdan değerlendirilirken, ilgili endeks sonuçları ekonomiler arasında ve zaman içinde karşılaştırmalar yapmak ve olası reformları takip etmek için ölçülebilir bir kaynak oluşturmaktadır.^{xiii} İş Yapma Kolaylığı Endeksi aracılığıyla; ilgili her bir ülke için iş yapma ve yatırım ortamına ilişkin işe başlama işlemleri, izin, lisans ve ruhsat işlemleri, elektrik bağlama işlemleri, mülkiyet kaydı, kredi alma, küçük hisseli yatırımcıların korunması, vergi ödeme işlemleri, sınır ötesi ticaret, kontratların bağlayıcılığı ve tasfiye işlemleri göstergeleri; göz önünde bulundurularak genel bir endeks puanı ve sıralaması belirlenmektedir. 2017 yılına ait İş Yapma Kolaylığı Endeksi’nde sıralanan 190 ülkeye ek olarak Kıbrıs Türk Yatırım Geliştirme Ajansı (YAGA) tarafından KKTC’nin İş Yapma Kolaylığı Endeksi değerlendirilmiştir. Dünya Bankası ve YAGA tarafından derlenen 191 ülke arasında genel performansına göre 134’üncü sırada yer alan KKTC, “işe başlama işlemleri”, “vergi ödeme işlemleri”, “sınır ötesi ticaret”, “kontratların bağlayıcılığı”, “tasfiye işlemleri” alt endekslerinde 134’ten daha düşük sıralarda yer almaktadır. Bu bağlamda, bu düzenleme alanlarındaki eksiklikler, KKTC’nin iş yapma kolaylığındaki ortalama performansını düşüren alanlar olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple, bu alanlardaki kamu düzenlemeleri, KKTC’deki iş yapma ortamını iyileştirmek ve geliştirmek adına öncelikli olarak ele alınması gereken düzenleme alanlarıdır. Bir diğer taraftan, Türkiye, 2017 yılında genel endeks sıralamasında 69’uncu sırada iken, 2020 yılı için açıklanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi’nde 33’üncü sıraya yükselmiştir. 2020 yılı için açıklanan İş Yapma Kolaylığı

Endeksi'nde KKTC verileri mevcut olmadığı için, KKTC'nin performansı Türkiye ve diğer ülkelerle 2017 endeksi üzerinden karşılaştırılmıştır. 2017 yılında KKTC, sadece "izin, lisans ve ruhsat işlemlerinde" Türkiye'den daha iyi bir performansa sahiptir. Bu gösterge haricinde iş yapma kolaylığını etkileyen düzenlemeler açısından KKTC, Türkiye'ye göre zayıf bir performans sergilemektedir. Ek olarak, KKTC'nin "izin, lisans ve ruhsat işlemleri", "mülkiyet kaydı" ve "kredi alma" alt endekslerinde karşılaştırmaya konu olan G-20 ülkeleri ve emsal ülkeler arasında görece daha iyi bir performans sergilediği görülmektedir.

Tablo 12 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi ve alt endeksleri, KKTC, emsal ülkeler ve G-20 ülkeleri, sıralama, 2017

	Genel 2020*	Genel 2017	İşe Başlama İşlemleri	İzin, Lisans ve Ruhsat İşlemleri	Elektrik Bağlama İşlemleri	Mülkiyet Kaydı	Kredi Alma	Küçük Hisseli Yatırımcıların Korunması	Vergi Ödeme İşlemleri	Sınır Ötesi Ticaret	Kontratların Bağlayıcılığı	İşin Tasfiye İşlemleri
KKTC	-	134	172	64	124	83	82	70	162	162	155	155
G. Kore	5	5	11	31	1	39	44	13	23	32	1	4
BK	8	7	16	17	17	47	20	6	10	28	31	13
ABD	6	8	51	39	36	36	2	41	36	35	20	5
Avustralya	14	15	7	2	41	45	5	63	25	91	3	21
Almanya	22	17	114	12	5	79	32	53	48	38	17	3
İzlanda	26	20	34	70	9	15	62	22	29	66	32	14
Kanada	23	22	2	57	108	43	7	7	17	46	112	15
Fransa	32	29	27	20	25	100	82	32	63	1	18	24
Japonya	29	34	89	60	15	49	82	53	70	49	48	2
Rusya	28	40	26	115	30	9	44	53	45	140	12	51
GKRY	54	45	53	125	63	91	62	27	34	45	139	16
Meksika	60	47	93	83	98	101	5	53	114	61	40	30
İtalya	58	50	63	86	51	24	101	42	126	1	108	25
Türkiye	33	69	79	102	58	54	82	22	128	70	33	126
G. Afrika	84	74	131	99	111	105	62	22	51	139	113	50
Malta	88	76	132	82	77	147	139	32	33	40	58	84
Çin	31	78	127	177	97	42	62	123	131	96	5	53
Endonezya	73	91	151	116	49	118	62	70	104	108	166	76
S. Arabistan	62	94	147	15	28	32	82	63	69	158	105	169
Arjantin	126	116	157	173	91	114	82	51	178	111	50	98
Brezilya	124	123	175	172	47	128	101	32	181	149	37	67
Hindistan	63	130	155	185	26	138	44	13	172	143	172	136

(191 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017, Dünya Bankası. (2020). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2020, YAGA. (2018).

Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017, TEPAV görselleştirmeleri

Not: * KKTC için İş Yapabilirlik Raporu 2020 yılı için derlenmediğinden KKTC'ye ait bilgiler mevcut değildir. Bu nedenle 2020 yılına ait sıralamalar 190 ülke içerisinde değerlendirilmektedir. Tabloda yer verilen alt endeksler, KKTC'nin performansını inceleyebilmek adına 2017 raporu temel alınarak hazırlanmıştır.

KKTC'de iş yapma kolaylığı performansını iyileştirmek için öncelikli politika alanı olarak belirlenmesi gereken "işe başlama işlemleri" göstergesindeki görece düşük performansın arkasındaki en önemli engelleri; işe başlama işlemlerine ait prosedürler, zaman ve maliyetler oluşturmaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde yer alan "işe başlama işlemleri", ülkelerde iş kurmak için gerekli asgari sermayeyi, iş kurma ve kurulan bu işin faaliyete geçmesi için izlenmesi gereken prosedürleri, bu prosedürlerin tamamlanması için gereken zamanı ve maliyetleri değerlendiren bir alt endektir.^{xiii} KKTC'nin "işe başlama işlemleri" alt endeksindeki sıralamasını belirleyen tekil değişkenler incelendiğinde, işe başlama prosedürlerinde zaman ve maliyet açısından KKTC'nin emsal ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Bu durum, KKTC'deki işe başlama işlemlerinin, uzun süren ve merkezi olmayan, zaman alan bir süreç içerisinde gerçekleşmesi, bir girişimcinin farklı sıradaki prosedürler için aynı ofisi birden fazla kez ziyaret etmesi ve tüm prosedürlerin tamamlanması için birden fazla devlet kurumuna gitmesi gerekmesiyle açıklanmaktadır.^{xiv} İşe başlama işlemleri alt endeksinde 191 ülke içerisinde 172'nci sırada yer alan KKTC'nin işlem sayısı göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye ve emsal ülkelere kıyasla kötü bir performans ile 189'uncu sırada olduğu görülmektedir. Prosedürlerin tamamlanma sürecinde harcanan zamana göre yapılan sıralamada ise KKTC, Malta ile aynı performansa sahip olup, bu iki ülke emsal ülkeler

arasında en kötü sırada yer almaktadır. Diğer yandan, KKTC’de hayata geçirilmesi planlanan e-devlet uygulamasının hızlı ve etkin bir şekilde uygulamaya geçmesinin; işe başlama işlemlerinin tek bir çatı altında yürütülmesine yönelik adımlar atılması, işe başlamak için gerekli prosedür sayısının ve prosedürlerin tamamlanması için gerekli süre ve maliyetin düşürülmesi adına yararlı olacağı öngörülmektedir. İş kurma maliyetleri açısından kıyaslandığında ise, KKTC, iş kurmak için gerekli olan asgari sermayenin kişi başı milli gelire oranı bakımından GKRY ile birlikte listenin ilk sırasında yer alarak diğer emsal ülkelere göre belirgin bir şekilde daha iyi bir performans göstermektedir. KKTC’nin asgari sermaye göstergesinde 1’inci sırada olması, yeni yatırımlar gerçekleştirecek iş insanları için KKTC’nin cazibesini arttıran bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır.

Tablo 13 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, işe başlama işlemleri alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017

	İşe Başlama İşlemleri, Genel Sıralama	Prosedür (sayı)	Zaman (gün)	Maliyet (kişi başına düşen milli gelirin %’si)	Asgari Sermaye (kişi başına düşen milli gelirin %’si)
KKTC	172	189	146	119	1
İzlanda	34	47	10	44	148
GKRY	53	47	34	98	1
Türkiye	79	91	41	122	150
Malta	132	143	146	100	135

(191 ülke içerisinde)

■ KKTC’den daha iyi performans

■ KKTC’den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017, YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC’de asgari sermaye sınırının KKTC’li sermayedarlar için düşük olması, yeni yatırımlar için cazibeyi artırsa da yabancı hissedarlı şirketlerin kuruluşunda aranan 50 bin euro azami sermaye şartı ve yabancı şirket kuruluş süreçlerinin farklılaşması, T.C. vatandaşlarının KKTC’de gerçekleştirebilecekleri yatırımların önünde engel teşkil etmektedir. KKTC’de yabancı hissedara sahip şirketlerin kuruluşunda; yüzde 100 KKTC’li sermayedara sahip şirketlerin kuruluşunda talep edilmeyen, 50 bin euroya denk gelecek miktarda Türk Lirası sermaye şartı aranmaktadır.^{xlv} Yabancı yatırım, Ar-Ge kapsamında “Teknoloji Geliştirme Bölgelerinde” faaliyet göstermek üzere tescil edilecekse, ilgili şirketin Bölge Yönetim Kurulundan alacağı onay doğrultusunda 50 bin euro yerine sermaye şartı 15 bin Türk Lirası olarak temel alınmaktadır.^{xlvi} Ayrıca mevcut yasal çerçevede, KKTC’de kurulacak şirketlerde yabancı uyrukluların hisse payının yüzde 49’u geçmesi durumunda, şirketin Mahalli Şirket (MŞ) yerine Yabancı Şirket (YŞ) statüsüyle kurulması ve ilgili durumda ekonomiden sorumlu bakanlığın onayı gerekmektedir.^{xlvii} Buna ek olarak, yabancı gerçek veya tüzel kişilerin; şirket kurması, ortaklığa katılması, sermaye artırımı, tasfiye, birleşme, iştirak gibi değişiklikleri yapması da yabancı hissedarın payı ne olursa olsun, ekonomiden sorumlu bakanlığın onayını gerektirmektedir.^{xlviii} Uygulamada YŞ ve MŞ arasında yaşanan farklılıklardan dolayı, Türkiye’den ve üçüncü ülkelerden gelen iş insanlarının KKTC’de problemlerle karşılaşabildiği tespit edilmektedir. Türkiye’de ise şirket kuruluşunda yerli ve yabancı hissedar ayrımı yapılmaksızın tüm şirketler, aynı yasal çerçeve ile karşılaşmaktadır. Bu bağlamda, KKTC’de uygulanan mevcut sistem, yabancı yatırımcıların KKTC’yi tercih etmesinin önünde bir engel olarak ön plana çıkmaktadır. Ek olarak, Türkiye’de iş yapmak isteyen bir KKTC vatandaşı, T.C. vatandaşı olmak için yasal başvurusunu kolaylıkla yapabilmektedir. KKTC’de iş yapmak isteyen bir T.C. vatandaşına ise KKTC vatandaşlığı alma, iş kurma ve işi sürdürme gibi konularda ek bir kolaylık tanınmamaktadır. Ayrıca, sermaye yatırımı karşılığında elde edilen vatandaşlık için şartlar Malta’da 150 bin euro, Türkiye’de 500 bin dolar, GKRY’de 2 milyon euro iken bu değerlerin KKTC’de diğer ülkelerin çok üzerinde olup 3 milyon euro olması ise yine yabancı yatırımcı için KKTC’nin cazibesini azaltmaktadır.^{xlix} Hâlihazırda karşılaşılan ambargolar nedeniyle uluslararası ticarete sıkıntı yaşayan KKTC, bu dezavantajın önüne geçecek cazip bir yatırım ortamına ihtiyaç

duymaktadır. Bu bağlamda vatandaşlık için gerekli sermaye bedelinin de yatırımcıyı cezbedecek nitelikte olması gerekmektedir. Ek olarak, KKTC’de kurulan yabancı ortaklı şirketlerin operasyonları sırasında farklı belge ve işlemlere tabi olabildikleri tespit edilmektedir. Örneğin, ülke içerisinde yürütülmesi gereken lojistik faaliyetlerinin şirket adı altında değil, KKTC vatandaşı olan şirket ortaklarından birinin adına yürütülmesi, hem şirketin faaliyetlerinin etkinliğini azaltmakta hem de yaşanan zorluklar yatırımcı üzerinde negatif bir algı oluşturmaktadır. Sonuç olarak T.C. vatandaşları dâhil yabancı yatırımcıların KKTC’de daha fazla yatırım gerçekleştirmeleri için daha cazip bir yasal çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır.

KKTC’deki iş yapma ortamının genel performansını işe başlama işlemlerinden sonra en çok etkileyen “vergi ödeme işlemleri” alt endeksindeki performansın iyileştirilebilmesi için vergilerin ödeme sıklığının azaltılması, vergi oranlarının dikkatli bir şekilde belirlenmesi ve vergi prosedürlerinin karmaşıklığının giderilmesine yönelik adımların atılması gerekmektedir. İş Yapma Kolaylığı Endeksi’nde, orta ölçekli bir şirketin belirli süre içerisinde ödemesi gereken vergiler ve/veya zorunlu katkılar, vergi ve katkı paylarını ödeme noktasındaki (Katma Değer Vergisi (KDV) iadesi ve vergi denetimi vb.) idari yükümlülükler; “vergi ödeme işlemleri” başlığı altında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda, (i) yıl içerisinde ödeme yapılan vergi ve katkı paylarının (KDV, satış ve işçi kaynaklı işçilik vergileri) sayıları, (ii) üç önemli vergi türünün (kâr vergisi, işçi vergisi ve zorunlu ödemeler ve KDV veya satış vergisi) ödenmesi için harcanan süre (bilgi ve belgelerin toplanması, dosyalanması ve ödenmesi), (iii) işletmenin faaliyetinin ikinci yılında ödediği vergi ve zorunlu katkı miktarı, (iv) KDV iadesine uyma, KDV iadesini alma, kurumlar vergisi düzeltilmesine uyma, kurumlar vergisi düzeltilmesini tamamlama zamanlarından oluşan alt göstergeler, iş yapma ortamı kapsamında, vergi ödeme işlemleri alt endeksindeki performansı belirlemektedir.¹ Sıralanan dört alt göstergenin her birine ait skorun basit ortalaması ile hesaplanan vergi ödeme işlemleri alt endeks sıralamasında, KKTC, 191 ülke içerisinde 162’nci sırada yer almaktadır. “Vergi ödeme süresi” ve “vergi ve sosyal güvenlik ödeme sonrası endeksi”nde, Türkiye’den daha iyi bir performansa sahip olan KKTC’nin, “ödenen vergi sayıları” ve “toplam vergi oranı” göstergelerinde, Türkiye ve diğer emsal ülkelere kıyasla daha kötü bir performansa sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ilgili endeks sonuçları, KKTC’nin vergi ödeme işlemleri başlığı altında yer alan tüm göstergelerde özellikle de ödenen vergi sayıları ve toplam vergi oranlarının iyileştirilmesine yönelik iş yapılabilirlik kapsamında reform yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Vergiler kamu giderlerinin finansmanı için en önemli gelir kaynağı olarak görülmekle beraber, yüksek vergi oranları ve karmaşık vergi sistemleri, hedeflenen amaç doğrultusunda kamu gelirlerini artırmaktan ziyade ekonomideki aktörleri, kayıt dışı ekonomiye yönlendirebilmektedir. Vergilerin ödeme sıklığının azaltılması, vergi beyannamelerinin elektronik olarak doldurulması, vergilerin birleştirilmesi, elektronik dosyalama ve ödeme gibi düzenlemelerin uygulanması, vergi oranlarının dikkatli bir şekilde belirlenmesi ve genel anlamda vergi prosedürlerinin karmaşıklığının giderilmesi atılabilecek önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır.^{li}

Tablo 14 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, vergi ödeme işlemleri alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017

	Vergi Ödeme İşlemleri, Genel Sıralama	Ödemeler (yıllık ödeme sayıları)	Zaman (yıllık saat)	Toplam Vergi Oranı (kar, % oranı)	Vergi ve Sosyal Güvenlik Ödeme Sonrası Endeksi* (0-100)
KKTC	162	172	44	143	150
İzlanda	29	90	42	45	47
Malta	33	23	39	124	54
GKRY	34	102	34	28	34
Türkiye	128	52	102	115	180

(191 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017, YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017, TEPAV görselleştirmeleri

Not: Somali için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 190 ülke arasında karşılaştırılmaktadır.

Not: * Vergi ve Sosyal Güvenlik Ödeme Sonrası Endeksi kapsamında, bazı ülkelerin verilerinin olmamasından dolayı bu gösterge, 183 ülke arasında değerlendirilmiştir.

KKTC'nin üçüncü ülkelerle ticaret ilişkilerinde karşılaştığı ambargolara ek olarak dış ticarete karşılaşılan belge ve gümrük işlemleri de KKTC'nin sınır ötesi ticaret performansında rekabetçiliğini düşürmektedir. Bu kapsamda dış ticarete belge ve gümrük işlemleri açısından iş yapma kolaylığını geliştirmek için yeni politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde yer alan "sınır ötesi ticaret" alt endeksi, ülkelerin ithalat ve ihracat yapabilmesi için gereken belge ve gümrük uyumu ile yerel nakliye süreçleri için gerekli zaman ve maliyet performansını karşılaştırmayı amaçlamaktadır.ⁱⁱⁱ KKTC, "sınır ötesi ticaret" alt endeksinde 191 ülke içerisinde 162'nci sırada yer alarak emsal ülkeler içerisinde en kötü performans gösteren ülke konumundadır. KKTC'nin Türkiye haricindeki ülkelere tanınmamasının bir sonucu olarak KKTC limanlarının da üçüncü ülkeler tarafından tanınmaması, KKTC'nin mal ihracatında ağırlıklı Türkiye'deki Mersin Limanı'nın geçiş noktası olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Bu durum, KKTC'nin uluslararası pazarlara doğrudan erişimini kısıtlamakta ve KKTC'nin üçüncü ülkelere ticaretinde artan destinasyon sayısı sebebiyle artan navlun bedellerine maruz kalmasına neden olmaktadır. Nitekim KKTC ile ticarete menşei belgesi olmaksızın düşük gümrük vergilerine sahip olan ülkelere gerçekleştirilen ihracatta bile, uluslararası ticaretin birçok ürün için konteynerler ile gerçekleştirilmesi ve bu alandaki hizmet sağlayıcılarının KKTC'yi tanımaması, ek bir problem oluşturabilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye menşei ihtiyacı duyulmasa dahi KKTC'den ithal edilmek istenen ürünlerin önce Mersin Limanı'na getirilmesi gerekebilmektedir. Ekstra olarak gerçekleştirilen bu yolculuk ise mal indirme bedeli, mal yükleme bedeli, komisyoncu bedeli, ek navlun bedeli ve benzeri ek maliyetler oluşturmaktadır. Normal ihracat ve ithalat bedellerinin üzerine eklenen bu bedeller, rekabetçiliği zedeleyerek KKTC'nin rekabetçiliğini ve sınır ötesi ticaret hacmini negatif yönde etkilemektedir. Ancak diğer yandan, KKTC'nin ithalat ve ihracat sırasında talep ettiği gerekli belgelerin ve gümrük sürecinin diğer ülkelerle uyum durumu ve bu durumdan kaynaklanan işlem süreleri göz önünde bulundurulduğunda, KKTC'nin diğer emsal ülkelere göre daha kötü performans sergilediği görülmektedir. Hatta KKTC, "ihracat maliyeti: belge uyumu" alt göstergesinde, Irak'tan sonra dünya genelinde en kötü performans gösteren ülke konumundadır. Ayrıca ürünlerin ithalatı için gümrük beyanları, gümrük kontrolleri, liman ve terminal işlemleri, diğer acente ve/veya kurumlarca yapılan incelemeler ve istenilen belgelerin maliyetini içeren "ithalat maliyeti: gümrük uyumu" ve "ihracat maliyeti: gümrük uyumu" göstergelerinde, KKTC, emsal ülkeler arasında en kötü performansı sergilerken "ihracat maliyeti: gümrük uyumu" alt göstergesinde emsal ülkelerin yanı sıra İş Yapma Kolaylığı Endeksi listesinde yer alan tüm ülkelerin gerisinde kalarak listenin sonunda yer almaktadır. Bu bağlamda, KKTC'nin maruz kaldığı ekonomik ambargolar nedeniyle potansiyelinin altında seyreden dış ticaret performansını artırabilmek adına, İş Yapma Kolaylığı

Endeksi'nde yer alan sınır ötesi ticaret kategorisinin alt bileşenleri, odaklanılması gereken konular olarak ön plana çıkmaktadır. Bu göstergeler ışığında ülkenin dış ticaret performansını arttırabilmek için KKTC'nin öncelikli olarak çözüm bulması gereken konular olarak; ithalat ve ihracat işlemlerinde yer alan fazla ve/veya gereksiz belgeler ve bu belgelere ait yüksek maliyetler, yüksek maliyetli gümrük prosedürleri ve yerel lojistik alanında yetersiz altyapı gibi başlıklar öne çıkmaktadır.^{liii}

Tablo 15 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, sınır ötesi ticaret alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2017

	Sınır Ötesi Ticaret, Genel Sıralama	İhracat süresi: Belge Uyumu (saat)	İhracat süresi: Gümrük Uyumu (saat)	İhracat maliyeti: Belge Uyumu (\$)	İhracat maliyeti: Gümrük Uyumu (\$)	İthalat Süresi: Belge Uyumu (saat)	İthalat Süresi: Gümrük Uyumu (saat)	İthalat maliyeti: Belge Uyumu (\$)	İthalat maliyeti: Gümrük Uyumu (\$)
KKTC	162	158	54	187	173	143	38	88	189
Malta	40	42	54	25	91	1	26	1	59
GKRY	45	26	45	48	80	31	51	45	82
İzlanda	66	26	69	38	156	40	56	1	136
Türkiye	70	51	42	88	106	63	73	113	137

(191 ülke içerisinde)

■ KKTC'den daha iyi performans

■ KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017, YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017, TEPAV görselleştirmeleri

Not: Yemen ve Eritre için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 189 ülke içinde karşılaştırılmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi genel olarak değerlendirildiğinde KKTC, “işe başlama işlemleri”, “vergi ödeme işlemleri”, “sınır ötesi ticaret”; alt endekslerinde genel performansına nazaran daha kötü bir tablo çizmektedir. Her alt endeksin tekil göstergeleri incelendiğinde ise, KKTC, “kredi alma” ve “küçük hisseli yatırımcıların korunması” alt endeksleri dışındaki diğer alt endekslerin tamamında, en az bir göstergede, genel performansından daha kötü bir performans sergilemektedir. KKTC'nin genel performansından daha kötü bir performansa sahip olduğu tekil göstergeler, alt endekslerine göre şu şekilde sıralanmaktadır:

- KKTC'nin görece iyi bir performans sergileyerek 191 ülke içerisinde 64'üncü sırada yer aldığı “izin, lisans ve ruhsat işlemleri” alt endeksinde, inşaat sektöründeki bir işletmenin, bir depo inşa etmesi için gerekli tüm prosedürleri ve her bir prosedürü tamamlama zamanı ve maliyeti değerlendirilmektedir. Bu anlamda karşılaştırıldığı emsal ülkelere nazaran iyi bir performans sergileyen KKTC'nin, izlenmesi gereken prosedürlerin tamamlanması için harcanan süre ile ilgili yapacağı düzenlemeler, bu alt endeksi ve dolayısıyla ülkenin genel performansını yukarıya taşıyacaktır. Nitekim izin, lisans ve ruhsat işlemlerinin uzun süreler alması; kişileri yatırım, inşaat gibi işlemleri izin almadan yaparak izinlerini daha sonra almaya itebilmektedir. Özellikle bu durumun, turizm alanında planlı yapılaşma ve kamunun strateji tasarımı açısından, engelleyici olabileceği değerlendirilmektedir.
- Bir işletmenin kalıcı bir elektrik bağlantısı kurması ve standart bir depo elde etmesi için gerekli tüm prosedürlerin incelendiği “elektrik bağlama işlemleri” alt endeksinde, KKTC 191 ülke içerisinde 124'üncü sırada yer almaktadır. KKTC'nin bu alt endekte geri sıralara düşmesinde elektrik bağlantısının teminini tamamlamak için gerekli prosedür sayısı etkili olmaktadır.
- “Kontratların bağlayıcılığı” alt endeksinde 115'inci sırada konumlanan KKTC, bu alt endeks altında incelenen yerel mahkemeler nezdinde ticarî anlaşmazlıkların çözümü konusunda, yargı sisteminin etkinliğini ölçmek adına izlenen süreçte gerekli prosedür ve bu prosedürler sırasında harcanan süre ve maliyetler değerlendirildiğinde, iyi bir performans sergileyememektedir. Nitekim KKTC'de ihtisas mahkemeleri bulunmazken mahkemelerin

tebliğleri ulaştırması noktasında da sıkıntı yaşadığı değerlendirilmektedir. Bu durum kredilerin tahsilatlarını zorlaştırırken aynı zamanda kredi tahsilatına ilişkin davaların sonuçlanmasını takiben tebliğ ve icra süreçlerinin de çok uzayabilmesine neden olabilmektedir. Türkiye’de ilamsız icra takibi varken bu uygulamanın KKTC’de olmaması ve tebliğ edilemeyen borçların tahsilatının uzun zamanlar alması, özel sektör için kısıtlayıcı bir faktörken, tebliğ ve icra süreçlerinin özelleştirilmesi ile bu kısıtlamaların hafifletilebileceği değerlendirilmektedir.

- Mülk satın alma ve alıcının adına mülkiyeti kaydetmek için gerekli tüm prosedürleri ve bu süreçlerin maliyetlerinin incelendiği “mülkiyet kaydı” alt endeksinde, 191 ülke içerisinde 83’üncü sıraya yerleşerek birçok diğer alt endekse göre iyi bir performans sergileyen KKTC’de, mülkiyet devir işlemleri için mülkün değerine bağlı olarak ödenen vergi oranlarının yüksek olması, KKTC’yi aşağı sıralara çekmektedir.

Tablo 16 - İş Yapma Kolaylığı Endeksi, KKTC’nin genel sıralamasından daha kötü performans gösterdiği göstergeler, sıralama, 2017

Alt endeks	Gösterge	Sıralama
İşe Başlama İşlemleri	Prosedürler (sayı)	189
	Süre(gün)	146
İzin, Lisans ve Ruhsat İşlemleri*	Süre (gün)	145
Elektrik Bağlama İşlemleri**	Prosedürler (sayı)	176
Mülkiyet Kaydı***	Maliyet (Mülk değerine % oranı)	161
Vergi Ödeme İşlemleri****	Ödemeler (yıllık ödeme sayısı)	172
	Toplam vergi oranı (kar % oranı)	143
	Vergi ve Sosyal Güvenlik Ödeme Sonrası Endeksi (0-100)*****	150
Sınır Ötesi Ticaret*****	İhracat süresi: Belge uyumu (saat)	158
	İhracat maliyeti:Belge Uyumu (ABD \$)	187
	İhracat maliyeti:Gümrük Uyumu (ABD \$)	173
	İthalat Süresi: Belge Uyumu (saat)	143
	İthalat maliyeti: Belge Uyumu (ABD\$)	143
	İthalat maliyeti: Gümrük Uyumu (ABD\$)	189
Kontratların Bağlayıcılığı	Süre (gün)	191
İşin Tasfiye İşlemleri	Geri alma oranı (sent olarak)	165

(191 ülke içerisinde)

Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017, YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017, TEPAV görselleştirmeleri

Not: * Eritre, Libya, Somali ve Suriye için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 187 ülke içinde karşılaştırılmaktadır.

Not: ** Somali, Güney Sudan ve Yemen için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 188 ülke içinde karşılaştırılmaktadır.

Not: *** Libya, Marşal Adaları, Mikronezya ve Doğu Timor için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 187 ülke içinde karşılaştırılmaktadır.

Not: **** Somali için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 190 ülke arasında karşılaştırılmaktadır.

Not: ***** Vergi ve Sosyal Güvenlik Ödeme Sonrası Endeksi kapsamında, bazı ülkelerin verilerinin olmamasından dolayı bu gösterge, 183 ülke arasında değerlendirilmiştir.

Not: ***** Yemen ve Eritre için ilgili alt endeksin alt göstergeleri hesaplanmamıştır. Bu nedenle alt göstergeler, 189 ülke içinde karşılaştırılmaktadır.

KKTC’nin 191 ülke içerisinde 134’üncü sırada yer aldığı İş Yapabilirlik Endeksi’nde, sıralamasını aşağıya çeken göstergeler incelendiğinde, sorunların genel olarak işlemler sırasında tamamlanması gereken prosedürler, bu prosedürlerin gerçekleştirilmesi için gereken zaman ve yüksek maliyetlerden kaynaklandığı görülmektedir. Tüm bu göstergeler için hâlihazırda çalışmaları devam

eden ve hayata geçirilmesi planlanan e-devlet uygulamasının en kısa sürede, etkin bir şekilde faaliyete geçmesinin büyük bir katı sunacağı öngörülmektedir. E-devlet uygulaması ile işlemlerin tek bir çatı altında, kurumlara fiziksel olarak değil sadece çevrim içi başvurularak gerçekleştirilmesi, hem maliyet hem de zaman açısından büyük kazançlar sağlayacaktır. Öte yandan uygun olan prosedürlerin birleştirilmesi ve/veya konsolide edilmesi, benzer işlemlerin tekrar edilmemesini sağlayacağı için tamamlanması gereken prosedür sayısı, zaman ve maliyet açısından da kazanç sağlanabileceği öngörülmektedir.

KKTC'deki ekonomik kalkınmanın hızlandırılması, küresel ekonomideki rekabet edebilirliğin artırılması ve ülkede mevcut potansiyelin daha verimli kullanılabilmesi için ülkede gerçekleştirilecek yatırımlar önemli bir araç konumundadır. Yerli ve yabancı yatırımcıların süreç içerisinde danışabileceği kurumlar arasında, YAGA ve T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği önemli bilgi merkezleri konumundadır. KKTC hükümeti tarafından kurulan YAGA, KKTC'de yatırım yapmak isteyen yerli ve yabancı yatırımcıların işlemlerini tek elden tamamlayacakları bir merkez olma hedefindedir.^{liv} T.C. Ticaret Bakanlığı, KKTC'ye yapılacak yatırımlar arasında modern teknoloji, know-how ve yeni üretim tekniklerinin KKTC'ye transferini kolaylaştıran projelere öncelik verirken, YAGA ekonomide üretimi, istihdamı, ihracatı artıran ve yeni teknoloji kullanımını getiren tüm yatırımlara önem ve öncelik vermekte ve destek olmaktadır.^{lv} YAGA, KKTC'de büyüme potansiyeline sahip ve yatırımcıların ilgisini çeken sektörleri temel olarak yatırım fırsatları için turizm (özellikli, özgün, uzmanlaşmış, sezon dışı - özel ilgi turizmi, sağlık turizmi, yat turizmi, eko-agro turizmi, konferans turizmi), yüksek ve sürekli öğrenim, özellikli, niş yatırım, yüksek katma değerli tarım ve gıda işleme (tarımsal imalat), bilişim sektörü, yazılım geliştirme ve haberleşme, enerji (özellikle alternatif enerji) sektörlerine öncelik vermiştir.^{lvi}

47

KKTC Başbakanlık Devlet Planlama Örgütü (DPÖ) tarafından yatırım yapmak isteyen yerli ve yabancı yatırımcılara verilen Teşvik Belgesi kapsamında bazı teşvik programları uygulanmaktadır. Sağlanan yatırım teşvikleri içerisinde yatırım indirimi, gümrük vergisi ve fon muafiyeti, makine ve teçhizat alımlarında katma değer vergisi uygulaması, arsa, arazi ve bina temini, inşaat ruhsatı ile ilgili vergi, resim, harç ve her türlü katkı payı muafiyeti, sermaye artırımları ile ilgili pul vergisi indirimi, ipotek işlemleriyle ilgili harç indirimi yer almaktadır.^{lvii} KKTC'nin, maruz kaldığı ambargolar nedeniyle küresel ekonomide rekabetçi pozisyonunu, sahip olduğu potansiyel ölçüsünde gösterememesinin önüne geçmek adına, ülkede yapılacak yabancı yatırımlar için cazibe merkezi haline getirilmesi önem arz etmektedir. KKTC'ye yapılan yabancı yatırımlara ait veriler aynı veri seti çerçevesinde elde edilememekle birlikte, karşılaştırılan emsal ülkelerin 2003 yılından 2019 yılı Ağustos ayına kadarki dönemde, İzlanda'nın 4,5 milyar dolar, Malta'nın 4,6 milyar dolar, GKRY'nin 4,8 milyar dolar ve Türkiye'nin ise 155,1 milyar dolar değerinde yabancı yatırım aldığı görülmektedir.^{lviii} Diğer yandan KKTC özelinde incelenen sermaye hareketlerinde ise KKTC'ye 2015 yılında net 68,9 milyon dolar, 2016 yılında -1,5 milyon dolar, 2017 yılında 69,9 milyon dolar gibi sınırlı miktarlarda yatırım akışının olduğu görülmektedir.^{lix} KKTC'ye gelecek yabancı yatırımları artırabilmek için yatırımcıların iş ve işlemlerini kolaylaştıracak yöntemler geliştirilmelidir. Ülkedeki yatırım ortamını etkileyen önemli hususların başında yatırım süresince gerekli izin, lisans vb. süreçlerin etkin bir şekilde yürütülmesi gelmektedir.

Genellikle YAGA ve KKTC Başbakanlık DPÖ tarafından sağlanan ve yönetilen teşvik, destek ve hibe sisteminin yanı sıra farklı kurum ve kuruluşlar da KKTC'deki yatırım potansiyelinin artması için çeşitli programlar geliştirmektedir. Ağırlıklı 300 bin doların üstünde olup büyük proje olarak nitelendirilen projelere kredi veren KKTC Kalkınma Bankası, KKTC Başbakanlık DPÖ'den alınacak onay ve teşvik belgesi ile küçük ölçekli projelere de kredi vererek bu projeleri de teşvik etmektedir. Temin edilen teşvik belgesi ile proje değerinin yüzde 40'ına kadar kredi sağlayabilen KKTC Kalkınma Bankası, şahıs olarak yapılan

başvurularda KKTC vatandaşı olma, YŞ olarak yapılan başvurularda da KKTC’de yerleşik olma şartı aramaktadır. Buna ek olarak, KKTC Kalkınma Bankası bünyesinde, sağlanan maddi desteğin yanı sıra yatırımcıları teşvik etmek amacıyla bir fikri olan girişimciyi yasal süreçler vb. konularda yönlendirmek için bir birim kurma çalışmaları sürdürülmektedir. Ayrıca KKTC Ekonomi, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ve Türkiye Ekonomi Bankası (TEB) iş birliğinde yürütülen “KKTC’de Girişimcilik Projesi” kapsamında, KKTC’de iş kurmak isteyen kişilere eğitim, danışmanlık ve hibe desteği sağlanmaktadır. Girişimcileri KKTC’de yatırım yapmaya teşvik eden bu proje ile başvuranlar arasından belirlenecek 100 kişiye eğitim, eğitimi tamamlayanlara da danışmanlık hizmeti verilmektedir. Bu iki aşamayı tamamlayanlara ise 10 bin TL ile 100 bin TL arasında hibe desteği sağlanmaktadır. KKTC’ye ekonomik anlamda değer katacak iş fikirlerinin öncelikli olarak destekleneceği projelerde, kadın ve engelli girişimcilerin yanı sıra Güzelyurt ve Karpaz’da gerçekleştirilecek olan projeler, teşviklerden yararlanmak için daha avantajlı grupları oluşturmaktadır.^{lx} Bunlara ek olarak KEİ tarafından finanse edilip Çukurova Kalkınma Ajansı (Ç.K.A.) tarafından teknik desteklerin sağlandığı hibe programları da mevcuttur. Bu kapsamda, rekabet gücünün artırılması, turizm potansiyelinin geliştirilmesi ile tarımsal ve kırsal kalkınma konularında hibe desteği sağlanmaktadır. Rekabet Gücünün Artırılması Hibe Programı kapsamında üretimde verimliliğin ve katma değer artırılması, ürünlerin uluslararası ticaret imkânlarına kavuşturulması, tarımsal niş ürünlerin sanayileştirilmesi, turizme yönelik yeni ürünlerin geliştirilip sanayileştirilmesi, bilişim sektöründe yeni yazılımların geliştirilmesi, atıkların geri dönüşümü, yenilenebilir enerji, ihracata yönelik ürün üretilmesi, ithalatın yerine geçecek ikame yerli ürünlerin üretilmesi ile İskele, Güzelyurt ve Lefke’de yapılacak yatırımlar desteklenebilmektedir. Bu program için ayrılan toplam kaynak 3,5 milyon TL’dir. Ayrıca, 2018 mali yılında T.C. kaynaklarından Turizm ve Çevre Bakanlığı’na Turizm Potansiyelinin Geliştirilmesi Mali Destek Programı için 4 milyon TL kaynak tahsis edilmiştir. Bu program kapsamında turizme dönük tesislerin hizmet kalitesinin ve çeşitliliğinin artırılmasına, turizme dönük yeni tesislerin oluşturulmasına ve turizm potansiyelini harekete geçirecek faaliyetlere öncelik verilmekte ve bu alanlarda başvuru yapan yatırımcılar ülkenin turizm potansiyelinin geliştirilmesi için desteklenmektedir. Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı tarafından toplam 4 milyon TL yatırım desteği sağlanacak Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Hibe Programı kapsamında, tarımsal işletmelerde modern üretim tekniklerinin yaygınlaştırılması, tarımsal ürünlerin katma değerinin artırılması ve tarım ve kırsal alanlara yönelik kapasite ve ürün geliştirme faaliyetlerine öncelik verilerek yatırımcılar desteklenmektedir.^{lxi}

KKTC’de farklı destek ve teşvik uygulamaları takip edilmekle beraber bu mekanizmaların stratejik bir koordinasyonla gözden geçirilmesi gerekmektedir. KKTC’de yatırım teşvikleri YAGA tarafından koordine edilirken tarım ve turizm gibi diğer alanlardaki teşvik ve destek mekanizmaları için birçok farklı kurumdan belge temini gerektiren koordine olmayan bir süreç mevcuttur. KKTC’deki teşvik ve destek sisteminin üretim ve verimlilik esasına göre düzenlenmesi de bir diğer öneri olarak öne çıkmaktadır. Örneğin teşviklerin direkt nakdi olarak değil elektrik ve su ücretlerinde yapılacak indirim ile de sağlanabileceği düşünülmektedir. Bir diğer deyişle üretim giderlerinin sübvansede edilmesinin önemli bir teşvik adımı olacağı öngörülmektedir. Bu çerçevede, teşviklerin yatırım dönemi kadar işletme dönemini de göz önünde bulundurması önerilmektedir. Bu noktalara ek olarak, KKTC’de geçmişte bir kez uygulamaya konmuş bir teşvik ve destek mekanizması yıllar içerisinde performans ve etki takibi yapılmadan devam ettirilebilmektedir. Bu durumda ilgili alanda, birbirlerinin yerini alabilecek farklı teşvik ve destek mekanizmaları aktif konumda olurken aynı zamanda geçmişte bir sorun alanına cevaben geliştirilmiş bir mekanizma sorun alanında istenilen etkiyi yapmıyor olsa da devam ettirilebilmekte veya istenilen etki elde edilmiş olsa da yine de bu alana kaynak aktarımı sürdürülebilmektedir. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, KKTC’de teşvik ve destek mekanizmalarının stratejik bir koordinasyon ile değerlendirilip bu çerçevede faaliyete alınması gerekmektedir. Bu alanda KKTC Rekabet Kurulu yasalarca hâlihazırda tanımlanmış bazı yetkilere sahip olmakla birlikte bu görevin aktif olarak

gerçekleştirilebilmesi için bu ihtiyaç alanına, ikincil mevzuat ve kamu politikalarında öncelik verilmesi gerekmektedir.

A.5.Altyapı ve bağlantı düzeyi

Hem turizm hem de ticaret için mühim bir araç olan deniz yolu bağlantısı, ada ülkesi olması nedeniyle KKTC için de stratejik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte deniz yolu bağlantısının KKTC ekonomisine daha aktif olarak katkı sunabilmesi için altyapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

KKTC, Kıbrıs adasının kıyı şeridinin yüzde 50,61'ine sahip olmasına karşılık, liman sayısı ve aktifliği açısından GKRY'nin gerisinde kalmaktadır. GKRY'de aktif olan 4 liman ve 2'si yapım aşamasında olan 7 adet marina bulunmaktadır.^{lxii} GKRY'deki mevcut kapasite 1820 yata hizmet verebilmekteyken, yapım aşamasındaki marinalar için 1190 yatlık ek kapasite öngörülmektedir.^{lxiii} Öte yandan, KKTC'de ise sadece 2 adet aktif liman bulunmaktadır. KKTC'de aktif olan Gazimağusa ve Girne Limanlarına ek olarak Gemikonağı Limanı yer almakta ancak bu limandaki ithalat ve ihracat faaliyetleri 1992 yılında durdurulmuş olduğundan günümüzde aktif olarak kullanılmamaktadır.^{lxiv} ^{lxv} Ayrıca 3 adet marinanın bulunduğu KKTC'de, toplam yat kapasitesi 440 düzeyinde olup GKRY'ye kıyasla düşük bir performans sergilenmektedir.^{lxvi} KKTC'deki Girne Turizm Limanı, ağırlıklı olarak turizm amaçlı yolcu taşımacılığı için kullanılmaktadır. Bu liman, Türkiye'nin güney sahillerine yakın olmasından ötürü turistik yolcu taşımacılığı noktasında avantajlı konumda bulunmaktadır. Bölgedeki diğer ülkelere yakınlığı ile önemini korumakta olan Gazimağusa Limanı ise daha çok ticari amaçlı yük gemileri için kullanılmaktadır. Gazimağusa'da bulunan limanın ticaret amaçlı kullanılıyor olması, KKTC'deki limanlarla ilgili gündem konuları arasında ön plana çıkmaktadır. Yük gemilerinin taşımacılık sırasında denizi ve çevreyi kirletiyor olması, deniz turizmi için Gazimağusa'yı tercih eden turistleri olumsuz etkilemekte ve Gazimağusa'nın turizm açısından tercih edilirliliğini düşürmektedir. Gazimağusa Limanı'nın, Kalecik ve/veya başka bir bölgeye taşınması, bir fikir olarak masaya yatırılmış olsa da KKTC'de ada genelinde birçok noktada kara yolu bağlantısının gelişmemiş olması, limanın ada içi ile etkileşiminde değerlendirilmesi gereken noktalardan biridir. Bu durum, mevcut limanın başka bir bölgeye taşınması konusu ile ilgili daha detaylı bir fizibilite çalışmasına olan ihtiyaca işaret etmektedir.

Türkiye ile KKTC arasındaki yolcu ulaşımı, hava ve deniz yolu ile sağlanabilmekte olup, deniz yolu taşımacılığında yeni politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye ve KKTC arasındaki kuş uçuşu mesafe 71 km'ye kadar inebilse de; Türkiye - KKTC arasındaki deniz yolu ulaşımı, mevcut limanların konumu nedeniyle uzun süreler alabilmektedir. Ayrıca deniz yolu ulaşımı, hizmet kalitesine kıyasla yüksek maliyetli olarak nitelendirilirken; hava yolu ulaşımı yolcular tarafından daha çok tercih edilmektedir. İki ülke arasındaki deniz yolu taşımacılığı; Girne - Taşucu (Mersin), Gazimağusa - Mersin ve sadece yaz aylarında hizmet veren Alanya (Antalya) - Girne arası feribot seferleri ile sağlanmaktadır. Bu seferler, 3 saatten fazla sürebilmektedir. İlgili rotalarda düzenlenen araçlı feribot seferlerinde ise ulaşım süresi daha da uzamaktadır. Ayrıca, Taşucu Limanı'nın en yakın şehir merkezine yaklaşık bir saat uzaklıkta olması da, yolcuların, deniz yolu ulaşımını tercih etmemelerinde etkili olabilmektedir. Nitekim KKTC'ye hava ve deniz yolu ile giriş yapan yolcuların giriş yaptıkları limanlara göre dağılımı incelendiğinde, girişlerin yüzde 96'sının hava yolu, yüzde 3'ünün Girne Limanı ve yüzde 1'inin Gazimağusa Limanı üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir.^{lxvii} Bu noktada, deniz yolu kullanımının artırılması ve hava yoluna alternatif oluşturulabilmesi için Türkiye ile KKTC arasında özellikle yolcu taşımacılığında kullanılan gemilerin modern teknolojilerle donatılması ve daha kısa sürede konforlu bir ulaşımın sağlanması önem arz etmektedir. Ayrıca, Türkiye'deki Taşucu Limanı'nın yerine bağlantının daha merkezi bir yere taşınmasının ya da Taşucu'nu şehir merkezlerine kara yolu ile bağlayan ulaşım alternatiflerinin sayıca artırılmasının, iki

ülke arasındaki deniz yolculuğuna olan talebi artırabileceği öngörülmektedir. Bu opsiyonların değerlendirilebilmesi için daha kapsamlı fizibilite çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 21 - KKTC ve Türkiye arasındaki deniz yolculuğu rotaları, 2019

Kaynak: Google maps, TEPAV görselleştirmeleri

GKRY'ye kıyasla, KKTC'deki otoyol altyapısındaki eksiklikler, değerlendirilmesi ve geliştirilmesi gereken konulardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Kara yolu taşımacılığı, başlangıç ve varış noktaları arasında aktarmasız taşımaya olanak sağlaması, diğer taşıma türlerine kıyasla daha esnek olması ve kısa mesafeli yolculuklarda diğer taşıma türlerine göre ucuz olmasından ötürü önemli avantajlara sahiptir.^{lxviii} Kalkınma ve ekonomik büyümeye, önemli katkı ve sosyal fayda sağlayan otoyollar, ülkelerin büyümesi ve gelişebilmesi için de önem arz etmektedir. GKRY'de mevcut olan 6 adet otoyol bağlantısı, ülke içerisinde ulaşımı kolaylaştırmakla birlikte uluslararası deniz ve hava yolu taşımacılığı için de hızlı bir arka plan sunabilmektedir.^{lxix} Otoyol altyapısında eksikliklerin olduğu KKTC'de, bu eksikliğin giderilmesi önem arz etmektedir. Diğer yandan, KKTC'deki mevcut yolların fiziki standartlarının yükseltilmesi, ülkenin turizm ve ticaret potansiyelinin canlandırılması açısından son derece önemlidir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde yer alan "altyapı" göstergesi kapsamında ülkelerin altyapı ağlarının kalitesi, kara yolları, demir yolları, limanlar ve hava taşımacılığı olmak üzere etkili ulaşım yolları ile iş yerlerinin engelsiz çalışabilmesi için kesinti ve eksikliklerden arınmış elektrik kaynakları değerlendirilmektedir.^{lxx} Bu alt endekste, KKTC kara yolları altyapısının kalitesi açısından 141 ülke arasında 140'ıncı sırada yer almaktadır. Bu bağlamda, deniz ve hava yolu açısından da bazı problemlerle karşılaşılsa da endeks kapsamındaki bu performans, kara yolu kalitesinin deniz ve hava yolundaki eksikliklerden de önce çözüme kavuşturulması gerektiğine ayrıca dikkat çekmektedir. KKTC'de deniz yolu bağlantısının, ticaret için önemli bir potansiyele sahip olduğu düşünüldüğünde, ülke içerisindeki kara yolu bağlantılarının ve altyapılarının geliştirilmesi ve tedarik zincirlerinin deniz yolu ve kara yolu ağları arasında kesintisiz bağlantı kurabilmesi, ekonomik açıdan olumlu gelişmeler olarak değerlendirilecektir.

Şekil 22 - Türkiye, KKTC ve GKRY'nin otoyol haritası

Kaynak: Natural Earth Data, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 17 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, altyapı alt endeksi altındaki göstergeler, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	Altyapı, genel sıralama	Karayolu bağlantı endeksi	Karayolları altyapısının kalitesi	Demiryolu yoğunluğu (km, yol)	Tren hizmetlerinin etkinliği	Havalimanı bağlantısı	Havalimanı taşımacılığının etkinliği	Gemi nakliyatı bağlantı etkinliği	Liman hizmetlerinin etkinliği	Elektriğe erişim, % nüfus	Elektriğin kayıp oranı	Sağlıksız içme suyu risk derecesi (% nüfus)	Su kaynaklarının güvenilirliği
KKTC	119	-	140	-	-	127	115	-	115	1	38	-	114
İzlanda	37	81	63	-	35	61	24	101	11	1	6	5	2
GKRY	43	50	23	-	118	66	42	75	62	1	18	20	42
Türkiye	50	27	33	51	66	14	35	22	50	1	89	86	84
Malta	52	-	105	-	32	80	31	31	35	1	48	13	45

(141 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTO. (2019). KTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC'de ada içi toplu taşıma alternatiflerindeki eksiklikler, bu alanda yapıcı politikaların geliştirilmesini gerektirmektedir. KKTC ekonomisine katkısı yüksek olan öğrenci ve turistlerin ada içerisinde rahat ve kolay ulaşım gerçekleştirebilmeleri adına, ulaşım altyapısının iyileştirilmesi önem arz etmektedir. Gerek turistlerin gerekse öğrencilerin ada içi hareketliliğinde sorun yaşamamaları adına; ulaşım altyapısının iyileştirilmesinin yanında toplu taşıma sistemlerine yönelik politikaların da oluşturulması, bu anlamda önemli bir adım olacaktır. Nitekim dünya nüfusunun yüzde 65'i trafiğin sağdan aktığı ülkelerde yaşarken, yüzde 35'i soldan aktığı ülkelerde yaşamaktadır.^{lxix} Türkiye ve dünya genelindeki nüfusun çoğunluğunun yaşadığı ülkelerin aksine KKTC'de trafik soldan akmaktadır. Bu nedenle, KKTC'ye gelen turist ve öğrencilerin özel araçları veya kiralık araçlar ile toplu taşımaya alternatif oluşturmaları zorlaşabilmektedir. Bu bağlamda, KKTC'deki üniversite sayılarının artması ile birlikte, özellikle öğrenciler için rahat ve kolay ulaşım bir ihtiyaç haline gelmiştir. KKTC'de yer alan çoğu üniversitenin kendi imkânları ile otobüs temin ederek üniversite - şehir merkezi seferleri, şehirlerarası seferler, üniversite içi shuttle ve üniversite - havalimanı seferlerini sağlamaları; ulaşım ve altyapı konusuna yönelik kamu kurumları ve belediyelerin daha fazla sorumluluk alması gerektiğine işaret etmektedir. Bu alanda, raylı sistemlerin ve diğer toplu taşıma yöntemlerinin maliyeti ve potansiyeli için fizibilite çalışmaları gerekmektedir.

Altyapı çalışmaları kapsamında hava yolu taşımacılığı, turizm sektörünün gelişiminde göz önünde bulundurulması gereken en önemli alanlardan biridir. Hava yolu ulaşımı, dünya genelinde yılda 4 milyardan fazla yolcu tarafından kullanılmaktadır. Buna ek olarak, toplam mal ticaretinin parasal değer üzerinden yaklaşık yüzde 40'ı, hava yolu ulaşımı ile gerçekleştirilmektedir.^{lxxii} Küreselleşmenin de bir sonucu olarak, son zamanlarda, önemi gittikçe artan endüstrilerden biri olan havacılık, farklı kıtalardaki insanları, kültürleri ve işletmeleri mevcut ulaştırma araçları arasında en hızlı şekilde birbirine bağlayan sektör olarak ön plana çıkmaktadır. Hava yolu taşımacılığının limanları olan havalimanları, insanların ve malzemelerin hızlı bir şekilde hareketini kolaylaştırmakla birlikte, ulusal ve uluslararası ticaretin ve turizmin

gelişmesine de hizmet etmektedir. Uluslararası turistlerin yaklaşık yüzde 57'sinin seyahatlerinde hava yolu taşımacılığını tercih ettiği düşünüldüğünde, hava yolu taşımacılığı ve havalimanları, turizmin büyümesi hususunda katalizör konumunda olup, turizm sektörünü destekleyen bir altyapı varlığını da temsil etmektedir.^{lxiii}

Türkiye'de geniş bir havalimanı ağı mevcut iken KKTC'de 1 adet uluslararası havalimanı olup, havalimanı sayısı açısından karşılaştırıldığı emsal ülkeler içerisinde ülke ölçeği de göz önünde bulundurulduğunda KKTC, görece iyi bir performans sergilemektedir. Emsal ülkeler arasında 82 milyonluk nüfusu ve yaklaşık 800 bin km² yüz ölçümü ile en fazla alana sahip olup, en fazla kişiyi barındıran Türkiye, yıllık 15 bin kişiden fazla ziyaretçisi olan 50 adet havalimanı ile emsal ülkeler arasında en fazla sayıda havalimanına sahip ülke olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, İzlanda aynı kriteri sağlayan 7, GKRY 2, Malta ve KKTC birer havalimanına sahiptir. Bu bağlamda KKTC, nüfusuna oranla kişi başına ve yüz ölçümüne oranla km² başına düşen havalimanı sayısı açısından, emsal ada ülkeleriyle benzer bir performans çizmektedir.

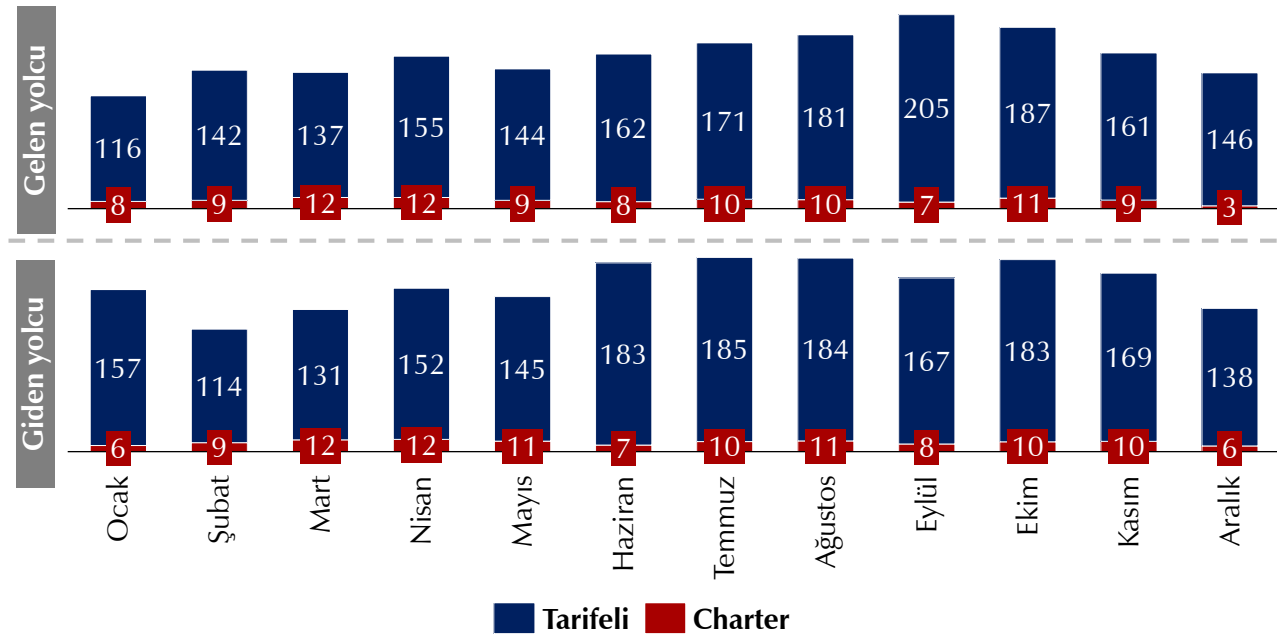
Tablo 18 - Emsal ülkelerdeki havalimanı sayısı, yıllık yolcu trafiği 15 binden fazla olan havalimanı sayısı, 2017

Ülke	Ticari havalimanı sayısı
Türkiye	50
İzlanda	7
GKRY	2
Malta	1
KKTC	1

Kaynak: Eurostat. Number of Commercial Airports with More than 15,000 Passenger Units per Year, KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi, TEPAV hesaplamaları

KKTC'ye hava ve deniz yolu ile gelen yolcu sayıları incelendiğinde, ülkeye giriş yapan 2 milyondan fazla insanın yüzde 96'sının Ercan Havalimanı üzerinden ülkeye giriş yaptığı görülmektedir.^{lxiv} KKTC'ye hava yolu ile gelen yolcuların yaklaşık yüzde 95'i ise tarifeli uçuşlarla ülkeye giriş yapmaktadır. Ercan Havalimanı'na aktarmasız tarifeli uçuşlar sadece Türkiye'den gerçekleştirilirken, Türkiye haricindeki ülkelerden düzenlenebilecek charter seferlerinin de öncelikle Türkiye'ye iniş yapmaları gerekmektedir. Özellikle turizm ve yükseköğretim açısından oldukça önemli bir potansiyele sahip olan KKTC, Ercan Havalimanı'nın uluslararası kurallar çerçevesinde tanınmaması nedeniyle, uluslararası platformlarda kendi potansiyeli ölçüsünde rekabet edememektedir. Kısa vadede çözülmesi öngörülmeyen bu durum, KKTC için bağlayıcı kısıtlar arasında yer almaktadır. Yurt dışından gelen uçuş ve yolcu sayılarını artırmak adına, aktarmalı uçuşlara imkân sağlayacak düzenlemeler yapmak, bu anlamda atılacak önemli bir adım olarak öne çıkmaktadır.

Şekil 23 - KKTC havalimanları (Ercan) gelen ve giden yolcu sayılarının tarifeli ve charter uçuşlara göre dağılımı, bin kişi, 2019

Kaynak: KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019). Aylık İstatistikler Ocak-Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

KKTC'ye hava yolu ile ulaşım Türkiye, transit noktası konumundadır. Türkiye'den 7 farklı il üzerinden Ercan Havalimanı'na düzenli olarak gerçekleştirilen tarifeli uçuşlar, ikili iş birlikleri için önemli bir temel oluşturmaktadır. Ercan Havalimanı'na Türkiye üzerinden uçuşlar düzenleyen Türk Hava Yolları (THY) ve Pegasus'un Aralık ve Ağustos aylarındaki uçuş sayıları

Tablo 19 - Türkiye'den Ercan Havalimanı'na seçili haftalarda gerçekleştirilen aktarmasız tarifeli uçuş sayıları, 2019-2020

	23-29 Aralık 2019			10-16 Ağustos 2020		
	THY	Pegasus	Toplam	THY	Pegasus	Toplam
Ankara - Ercan	16	16	32	17	20	37
İstanbul - Ercan	53	39	92	73	45	118
İzmir - Ercan	9	13	22	7	17	24
Adana - Ercan	9	19	28	7	21	28
Hatay - Ercan	4	7	11	7	10	17
Gaziantep - Ercan	3	9	12	3	9	12
Antalya - Ercan	4	9	13	7	14	21
Türkiye Toplam - Ercan	98	112	210	121	136	257

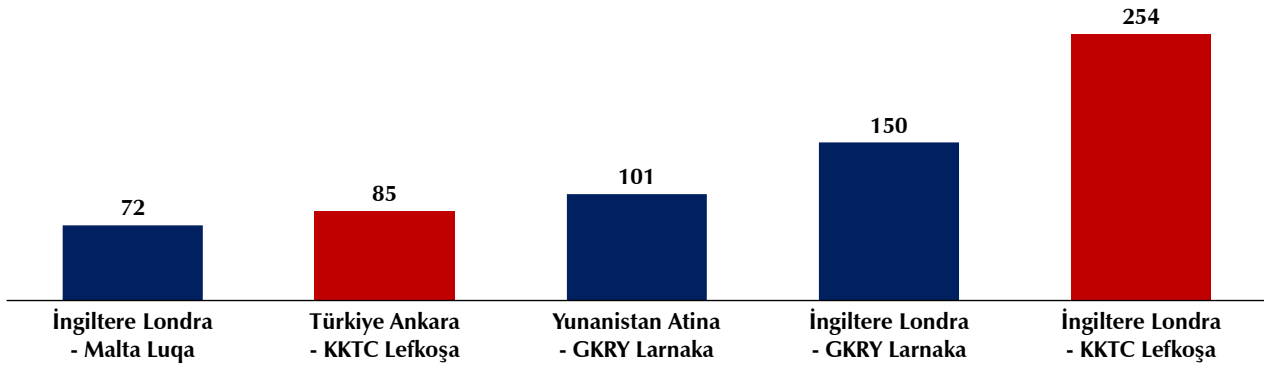
Kaynak: THY, Pegasus, TEPAV hesaplamaları

derlendiğinde, rastgele seçilen 23-29 Aralık ve 10-16 Ağustos haftalarında, sırasıyla 210 ve 257 adet uçuşun gerçekleştirileceği görülmektedir. Kış döneminde uçuş sayısı daha az iken bu sayının yaz döneminde artırılmasına ek olarak iki dönemde de uçuşların gerçekleştirildiği Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Hatay, Gaziantep ve Antalya illerinin her birinden hafta en az 10 adet uçuşun gerçekleştirildiği görülmektedir.

Türkiye'den KKTC Ercan Havalimanı'na düzenlenen uçuşlar, görece düşük bir maliyete sahip olup; bu durum ikili iş birliği için önemli bir temel oluşturmaktadır. Diğer yandan, Ercan Havalimanı'na Türkiye haricinde doğrudan uçuşların düzenlenememesi neticesinde, bu durum hem zaman hem maliyet açısından üçüncü ülke vatandaşlarının KKTC'ye hava yolu ile ulaşımının önünde bir engel teşkil etmektedir. Uçuş maliyetlerinin kıyaslanabilmesi için rastgele seçilen, biri kış diğeri yaz dönemi olmak üzere iki hafta içerisinde, farklı destinasyonlar arasındaki minimum uçuş bedelleri derlenmiştir. Türkiye'den 7 farklı noktadan KKTC'ye aktarmasız uçuşlar düzenlenirken örnek olarak ele alınan KKTC Lefkoşa ve Türkiye Ankara rotasındaki aktarmasız uçuşlarının gidiş ve dönüş toplam maliyetlerinin derlendiği 14 gün için ortalama uçuş bedeli 85 dolar olarak hesaplanmaktadır. İngiltere Londra ve Malta

Luqa haricindeki tüm seçili destinasyonlar arasında, 85 dolar ile en uygun rota olarak KKTC ve Türkiye yolculuğu öne çıkmaktadır. İngiltere ve Malta arasındaki seferler ise ortalama 72 dolara mal olurken, GKRY Larnaka Havalimanı ile Yunanistan Atina arasındaki uçuş 101 dolar olarak gerçekleşmektedir. İngiltere Londra ve GKRY Larnaka arasında 150 dolara yükselen uçuş bedeli, aktarmasız uçuş bulunmayan İngiltere Londra ve KKTC Lefkoşa arasındaki aktarmalı uçuşlar neticesinde 254 dolar gibi görece yüksek bir maliyetle gerçekleştirilebilmektedir. KKTC coğrafi olarak kendisine en yakın ülkelere birine, GKRY'ye kıyasla daha uygun fiyatlarla uçuşlara sahipken KKTC üzerinden İngiltere'ye aktarmasız tarifeli uçuşların bulunmaması, KKTC'yi Londra uçuşlarında GKRY'ye göre dezavantajlı bir konuma düşürmektedir. Artan maliyetler, KKTC'nin hava yolu ile üçüncü ülke vatandaşlarını cezbetme potansiyelini azaltırken; aktarmalar neticesinde yolculuk sürelerinin de uzaması önemli bir dezavantaj oluşturmaktadır. Diğer yandan KKTC - Türkiye arasındaki uçak seferleri görece daha ucuz iken KKTC'deki yabancı öğrenci sayısındaki yoğunluk, eğitim öğretim dönemlerinde sezonluk fiyat artışlarını beraberinde getirebilmektedir. Ayrıca KKTC'deki ortalama turizm geceleme süreleri göz önünde bulundurulduğunda, hafta sonu KKTC'yi tercih eden turistlerin yoğunluğu ve yine sezonluk etkiler, bilet fiyatlarını değiştirebilmektedir. Bunlara ek olarak THY'nin, KKTC'de okuyan tüm öğrencilere bilet fiyatlarında yüzde 15 indirim uygulaması KKTC'nin yükseköğretim cazibesine pozitif bir katkı sunmaktadır.^{lxv}

Şekil 24 - Seçili destinasyonlarda gidiş - dönüş ortalama hava yolu ücretleri, \$

Kaynak: Skyscanner, TEPAV hesaplamaları

Not: 3 Şubat - 9 Şubat 2020 ve 8 Haziran - 14 Haziran 2020 tarihlerinde gidiş - dönüş toplamı için minimum hava yolu ücretleri Skyscanner'dan 8 Ocak 2020 tarihinde derlenmiş ve bu değerlerin ortalaması alınmıştır. Seçili her gün için bir sonraki gün dönüş seferi gerçekleştirilecek şekilde arama gerçekleştirilmiştir.

Kişilerin ülkeler arasındaki hareketliliğinde emsal ülkelere Malta, İzlanda ve GKRY; AB üyesi ve/veya Schengen üyesi olmanın avantajlarından faydalanırken, Türkiye ve KKTC bu avantajlara sahip değildir. Diğer yandan Türkiye ve KKTC arasında pasaport ve vize gereksiz kimlik ile seyahat edilebilmesi, ikili ilişkilerin geliştirilmesi için önemli bir temel sunmaktadır. AB ülkelerinin çoğunluğu ve bazı AB üyesi olmayan ülkelerin katılımı ile toplamda 26 ülkenin üyesi olduğu Schengen Bölgesi oluşturulmuştur.^{lxvi} Schengen Bölgesinde, üye ülkeler arasındaki iç sınırların kaldırılmasıyla, ülkelerin vatandaşları, sınır kontrolü olmaksızın ve pasaport kontrolünden geçmeden iki üye ülke arasında serbestçe seyahat edebilmektedir. Emsal ülke setinde yer alan İzlanda ve Malta, sırasıyla 2001 ve 2017 sonrasında Schengen Bölgesi üyesi olurken, GKRY'nin üyelik süreci devam etmektedir.^{lxvii lxviii lxix} GKRY gibi AB üyesi olup hâlihazırda Schengen üyesi olmayan ülkeler ise sınır kontrollerini takiben üye ülkeler arasında seyahat edebilmektedir. Diğer yandan, Haziran 1991 tarihinde, T.C. ve KKTC hükümetleri arasında, T.C. vatandaşlarının KKTC'ye, KKTC vatandaşlarının da Türkiye'ye pasaport yerine kimlik ile seyahat etmeleri hakkındaki anlaşma onaylanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke vatandaşlarının 90 günün altındaki seyahatlerinde kolaylık sağlanmıştır. Kimlik belgesi ile seyahat noktasında; pasaport ve vize işlemleri, yurt dışı harç pulu ödemesi gibi işlemlerin olmaması, hem zaman hem de maliyet açısından büyük kolaylık

sağlamaktadır. Bu durum, iki ülke arasındaki ticari ve turistik olanakların gelişmesinde önemli bir kolaylık oluşturmaktadır.

KKTC'nin uluslararası tanınırlık sorunu nedeniyle karşılaştığı engeller, KKTC vatandaşlarının uluslararası erişimini kısıtlamaktadır. Bir diğer taraftan, KKTC'nin iş dünyası özelindeki potansiyeli, bu ambargoları kırabilmek için önemli bir manevra alanı oluşturmaktadır. Arton

Passport Index, dünyada vizesiz gidilebilen ülke sayılarına göre toplamda 200 ülkenin pasaportlarını değerlendirmektedir. Bu sıralamada,

124 ülkeye vizesiz giriş hakkına sahip olan Malta, emsal ülkeler arasında, en iyi sıralamaya sahip ülkedir. T.C. vatandaşları, pasaportu ile vizesiz 71 ülkeye gidebilmektedir. Diğer yandan KKTC pasaportu ile KKTC vatandaşları vizesiz sadece Türkiye'ye giriş yapabilmektedir. Bu bağlamda, KKTC, küresel sıralamada listenin en sonunda yer alan vizesiz sadece 5 ülkeye gidilebilen pasaporta sahip Afganistan'dan sonra gelmektedir. Yalnızca Türkiye'ye vizesiz giriş yapabilen KKTC vatandaşları, seyahat amaçlı Yabancılar Mahsus Damgalı Pasaport uygulaması çerçevesinde, T.C. pasaportu alabilmekte ve bu sayede 71 ülkeyi vizesiz seyahat edebilmektedir. Ayrıca, KKTC'de 1974 ve öncesinde doğan kişiler ve bu kişilerle olan ilişkileri nedeniyle KKTC vatandaşı olan eş ve çocuklar, GKRY tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti vatandaşı olarak tanınmaktadır. Bu kapsamda, bu kişiler, GKRY vatandaşlığı ve pasaportu için başvurabilmekte ve başvuruları kabul edildiğinde 122 ülkeye vizesiz seyahat edebilmektedir. Bir diğer taraftan, vize şartı koşulmadan birçok ülkeye giriş yapabilen Malta, İzlanda ve GKRY vatandaşları, kendi ülkelerine girişlerde daha korumacı davranmaktadır. Türkiye ve KKTC, bu anlamda, daha az korumacı davranmakta ve birçok ülkeye vize şartı koşmamaktadır. KKTC, yalnızca Suriye, Ermenistan ve Nijerya vatandaşlarından vize istemektedir. Ancak KKTC'nin uluslararası tanınırlıkta yaşadığı problemler, KKTC'ye giriş yapılan bir pasaport ile başka ülkelere girişte sıkıntı yaşanabileceğine dönük algılara neden olabilmektedir. Bu algı nedeniyle, birçok ülke vatandaşı KKTC'ye doğrudan giriş yapmayı tercih etmemektedir. Ayrıca KKTC'de öğrenim gören KKTC ve T.C. vatandaşları haricindeki öğrenciler uyruklarına göre incelendiğinde, KKTC'nin Suriye, Ermenistan ve Nijerya vatandaşlarından vize istemesine rağmen, en fazla sayıda üçüncü ülke vatandaşı öğrencinin Nijeryalı olduğu ve bu öğrencileri takiben Suriyeli öğrencilerin sıralamada öne çıktığı dikkat çekmektedir. Bu durum, KKTC her ne kadar uluslararası siyasi arenada ambargolarla karşılaşsa da, KKTC'nin ekonomi alanındaki kapasitesi doğru tanıtıldığında, siyasi engellerin iş yapma kabiliyetinin önünde engel olmaktan çıkabildiğine, örnek teşkil etmektedir.

Kıbrıs adasının Kuzey ve Güney kesimleri arasında yer alan kara kapılarındaki geçiş noktalarından T.C. vatandaşları yararlanmasa da bu noktalar, KKTC ve GKRY arasındaki geçişler için önemli bir fırsat alanı oluşturmaktadır. KKTC'de 1974 ve öncesinde doğan kişiler ve bu kişilerle olan ilişkileri nedeniyle KKTC vatandaşı olan eş ve çocuklar, GKRY tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti vatandaşı olarak tanınırken, bu kişiler, KKTC ve GKRY arasında bulunan kara sınır kapılarından kimlikleri ile kolaylıkla geçiş yapabilmektedir. Ayrıca GKRY; GKRY vatandaşlarının, AB üyesi ülke vatandaşlarının ve diğer bazı ülke vatandaşlarının, KKTC'den GKRY'ye geçmelerine izin vermektedir. Diğer yandan GKRY ile diplomatik

Tablo 20 - Emsal ülkelerin vize politikaları, 2019

	Küresel Sıralama	Vizesiz gidilebilen ülke sayısı	Vizesiz gelebilen ülke sayısı
Malta	4	124	93
İzlanda	5	120	93
GKRY	8	122	93
Türkiye	38	71	190
Afganistan	88	5	0
KKTC	89	1	197

(200 ülke, 88 sıralama üzerinden) (199 ülke içinde) (199 ülke içinde)

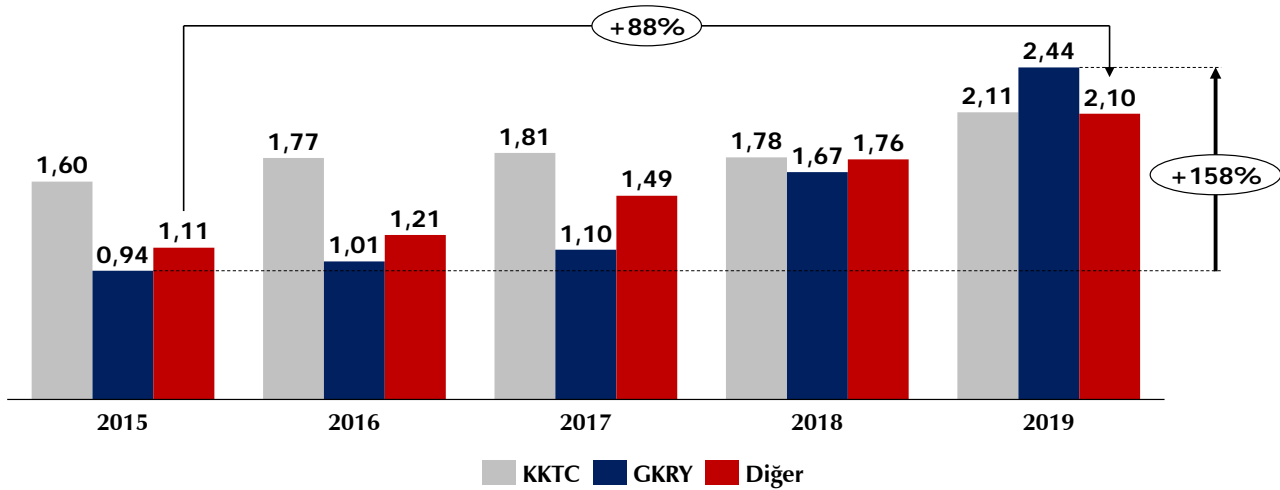
Kaynak: Arton Passport Index. (2019). Global Passport Power Rank 2019, GKRY Dışişleri Bakanlığı (Republic of Cyprus Ministry of Foreign Affairs) Illegal Demographic Changes, KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı. Konsolosluk Bilgisi. Vize Uygulaması, T.C. Resmi Gazete. (1999). 11.11.1999 Tarihli 23873 Sayılı Kanun, TEPAV hesaplamaları

ilişkileri bulunmayan T.C. vatandaşlarının, GKRY'ye seyahatleri için vize alması gerekmektedir. T.C. ve GKRY arasında diplomatik ilişki bulunmadığı için T.C. vatandaşlarının Yunanistan Atina'da yer alan Kıbrıs Rum Elçiliğine vize başvurusunda bulunması gerekmektedir.^{lxxx} Yunanistan üzerinden alınan Schengen vizesi ile T.C. vatandaşları Yunanistan üzerinden GKRY'ye geçebilmektedir. Diğer yandan GKRY'ye giriş yapan T.C. vatandaşlarının GKRY'den KKTC'ye geçişine, KKTC tarafından izin verilmektedir. KKTC ve GKRY vatandaşlarının iki ülke arasındaki seyahatlerini kolaylaştıran bu düzenleme kapsamında, GKRY - KKTC arasındaki kara yolu ulaşımı, Metehan Kara Kapısı, Lokmacı Kara Kapısı, Ledra Palace Kara Kapısı, Akyar Kara Kapısı, Beyarmudu Kara Kapısı, Bostancı Kara Kapısı ve Yeşilirmak Kara Kapısı olmak üzere 7 adet sınır kapısı üzerinden sağlanmaktadır.^{lxxxi} Resmi kaynaklardan teyit edilememekle birlikte medyada yer alan haberlere göre, Gazimağusa'daki Derinya ve Lefke'deki Aplıç sınır kapıları kullanıma açılmış olup, GKRY - KKTC arasındaki kara yolu ulaşımında kullanılabilir geçiş noktası, bu haber kaynaklarına göre 9 sınır kapısına ulaşmıştır.^{lxxxii}

Mevcut sınır kapılarına ilişkin altyapı, KKTC ve GKRY arasındaki geçişler için yeterli olmamaktadır. Bu geçişlerin hem turizm hem de ticaret için potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, ilgili kapasitenin artırılması gerektiği değerlendirilmektedir. KKTC'ye kara sınır kapıları üzerinden gerçekleştirilen toplam giriş sayısı, 2019 yılında 6,6 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında 5,2 milyon giriş yapılan kapılarda gerçekleşen bu artışta, özellikle GKRY vatandaşlarının geçişlerindeki artış, önemli bir faktör konumundadır. 2019 yılında neredeyse 2,5 milyon GKRY vatandaşı, KKTC'ye kara sınır kapıları üzerinden giriş yaparken; 2,1 milyon üçüncü ülke vatandaşı da aynı yol ile KKTC'ye giriş yapmıştır. Daha geniş bir perspektiften 2015 yılı ve 2019 yılı kıyaslandığında, üçüncü ülke vatandaşlarının girişinde yüzde 88'lik, GKRY vatandaşlarının girişinde yüzde 158'lik bir artış gözlemlenmektedir. İki ülke arasındaki serbest dolaşım neticesinde, güney kesiminden gelen gününbirlik yolcuların KKTC'de gerçekleştirdikleri harcamalar, KKTC'nin iç satışlarında artış gerçekleşmesini sağlarken aynı zamanda bu kapıların üçüncü ülke vatandaşları tarafından da sıklıkla kullanılmaya başlanması, turizm için de önemli bir potansiyel oluşturmaktadır. Öte yandan, adanın iki kesimi arasında artan giriş çıkışlar incelendiğinde, mevcut hacmin artırılabilmesi adına, yalnızca yaya geçişlerine izin verilen kapıların araçlı geçişlere açılması, yoğun geçişlerin olduğu zamanlarda yığılmaların olmaması için hizmetlerin ve geçişlerin hızlandırılması ve alternatif sınır kapılarının açılması; KKTC ekonomisinin güçlenmesi noktasında gereklilik arz etmektedir.

Şekil 25 - KKTC'ye kara kapılarından girişlerin milliyetlerine göre dağılımı, milyon kişi, 2014-2019

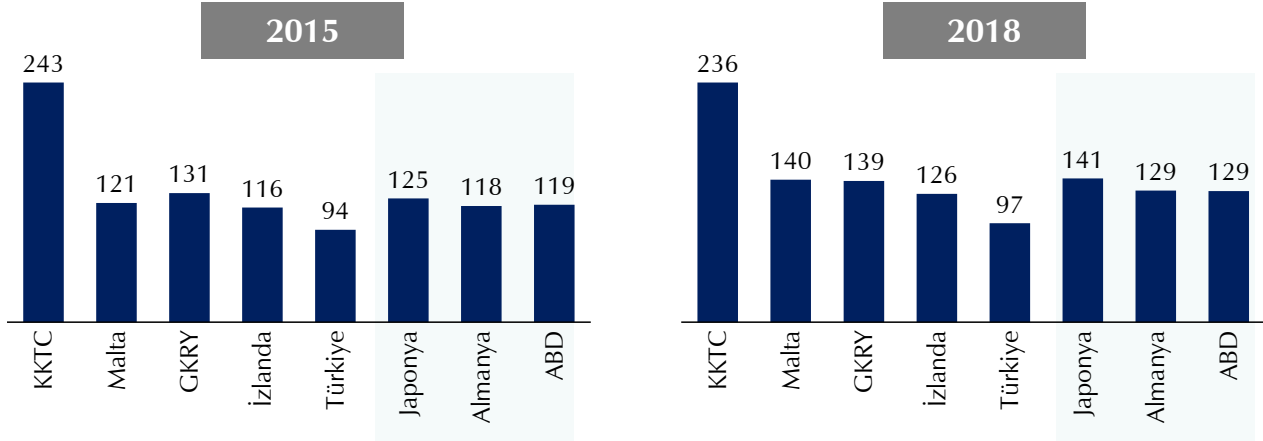

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri (2015-2019), TEPAV hesaplamaları

KKTC ve Türkiye, cep telefonu kullanımı konusunda emsal ülkelere benzer bir tablo çizmektedir. Eskiden daha yaygın olarak kullanılan sabit telefonlar, yerini cep telefonlarına ve internet tabanlı iletişim araçlarına bırakmaktadır. Bu bağlamda, teknolojik değişim ve gelişim ile birlikte, tüm dünyada cep

telefonu kullanım oranları artarken, sabit telefon kullanım oranları düşmeye devam etmektedir.^{lxxxiii} Emsal ülkelerin cep telefonu kullanımlarındaki mobil operatör abonelikleri incelendiğinde, Türkiye dışındaki tüm ülkelerde her 100 kişi başına 100'den fazla abonelik düşmektedir. Türkiye'de 100 kişi başına 97 abonelik düşerken, KKTC'de her 100 kişiye 236 cep telefonu aboneliği düşmekte olup, kişi başına en çok sayıda cep telefonu aboneliğinin düştüğü ülkelerden biri olarak KKTC öne çıkmaktadır. Bununla birlikte daha öncesinde KKTC cep telefonu aboneliği GKRY'de, GKRY aboneliği ise KKTC'de kullanılmamaktaydı. Ancak KKTC ve GKRY arasındaki görüşmeleri takiben, 11 Temmuz 2019 tarihinden itibaren, KKTC ve GKRY mobil operatörleri adanın iki tarafında da geçerli olmaya başladı.^{lxxxiv} Bu değişiklik, KKTC - Türkiye - GKRY özelinde tanımlanabilecek üçlü iş fırsatları açısından da önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

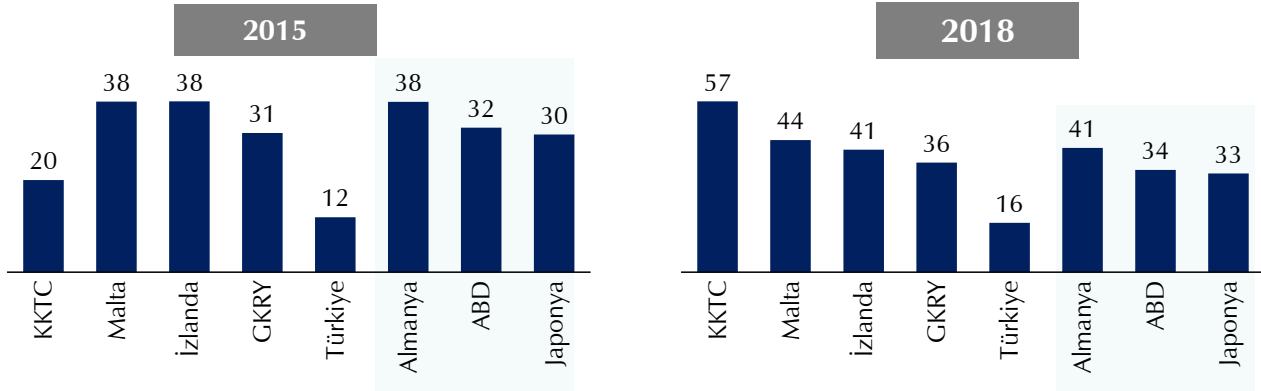
Şekil 26 - Emsal ülkelerdeki cep telefonu abone sayısı, 100 kişi başına, 2015 ve 2018

Kaynak: BTHK Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu (2015, 2018), International Telecommunication Union. ICT Statistics. Country ICT Data, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

İnternet kullanım oranları açısından Türkiye, emsal ülkelerin gerisinde kalırken KKTC bu alanda son yıllarda çok hızlı bir atılım gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Bu tekil göstergeden yola çıkarak, ikili iş birliklerinde teknolojik dönüşümü destekleyen araçların da değerlendirilmesi gerekmektedir. 4 milyardan fazla insanın internet kullandığı teknoloji çağında, Türkiye'de 100 kişiden sadece 16'sı sabit genişbant yöntemiyle internet kullanmaktadır.^{lxxxv} Cep telefonu hattı dışında evlerde veya işyerleri gibi sabit adreslerde internete erişimi sağlayan sabit genişbant yöntemi aboneliği, KKTC'de 100 kişi başına 57 abonelik düzeyine yükselmiş bulunmaktadır. 2015 yılında 20 olan bu oranın son 3 yılda hızlı bir artış gerçekleştirdiği görülmektedir. Öte yandan KKTC'de yalnızca sınırlı lokasyonlarda erişilebilen fiber optik ağının adaya hızlı ve yeterli ölçüde dağıtılması noktasında makro planların oluşturulması, önemli bir altyapı gereksinimi olarak öne çıkmaktadır. Nitekim KKTC'nin bilgi ve bilişim teknolojilerine adaptasyonu, Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi kapsamında yer verilen BBT alt endeksi üzerinden incelendiğinde de KKTC'de bu alt endekste performansı sınırlayan iki alan arasında; genel olarak internet kullanıcı oranının düşük olması ve spesifik olarak fiber optik internet kullanıcılarının az olması görülmektedir.

Şekil 27 - Seçili ülkelerde sabit genişbant bağlantısı ile internet kullanım oranı, 100 kişi başına, 2015 ve 2018

Kaynak: BTHK Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu (2015, 2018), International Telecommunication Union ICT Statistics Country ICT Data, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

Tablo 21 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, Bilgi ve Bilişim Teknolojilerine (BBT) uyum, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	Bilgi ve bilişim teknolojilerine (BBT) uyum, genel sıralama	Cep telefonu abone sayısı (100 kişiye düşen)	Mobil geniş bant kullanıcıları (100 kişiye düşen)	Sabit geniş bant kullanıcıları (100 kişiye düşen)	Fiber internet kullanıcı sayısı (100 kişiye düşen)	İnternet kullanıcıları (% , nüfus)
KKTC	29	2	30	1	111	84
İzlanda	7	59	16	9	14	1
Malta	24	41	24	5	46	37
GKRY	33	28	20	16	110	42
Türkiye	71	104	64	58	43	72

(141 ülke içerisinde)

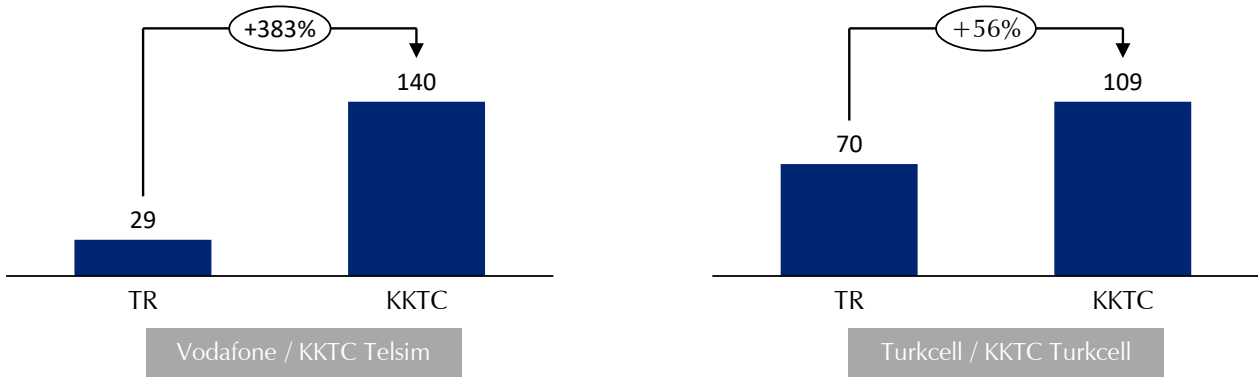
■ KKTC'den daha iyi performans

■ KKTC'den daha kötü performans

Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTO. (2019). KTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC’de cep telefonu tarife fiyatlarının Türkiye’ye kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. KKTC’de mobil haberleşme sektöründe yetkili olan iki haberleşme sağlayıcısı, Kuzey Kıbrıs Turkcell ve Vodafone (KKTC Telsim) şirketleridir.^{lxxxvi} Türkiye’de ise mobil haberleşme sektöründe yetkili olan üç haberleşme sağlayıcı bulunmakta olup, bunlar Turkcell, Türk Telekom ve Vodafone şirketleridir.^{lxxxvii} Kuzey Kıbrıs Turkcell 5 Gigabyte (GB) internet ve 400 dakika konuşma paketi ve Türkiye Turkcell 5 GB İnternet ve 1000 dakika konuşma tarife paketleri incelendiğinde, KKTC’de kontratlı abonelik ile aylık ödenmesi gereken fiyat 109 TL iken aynı internet kapasitesi ve 600 dakika fazla konuşma hakkı ile Türkiye’de ilgili paket aylık 69,90 TL’dir.^{lxxxviii} ^{lxxxix} Vodafone (KKTC Telsim) 5 GB İnternet ve 500 dakika konuşma paketi ve Türkiye Vodafone 5 GB internet ve 750 dakika konuşma tarife paketleri incelendiğinde, KKTC’de kontratlı abonelik ile aylık ödenmesi gereken fiyat 140 TL iken Türkiye’de 29 TL’dir.^{xc} ^{xcii} İlgili değerler karşılaştırıldığında, KKTC’de, Türkiye’ye kıyasla tarife ücretlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmektedir. Bunların yanı sıra, iki ülke arasında vizesiz seyahat kolaylığı olsa bile, T.C. vatandaşları, KKTC’de mobil hatlarını kullanabilmek için yurt dışı paketi satın almak durumundadır. Diğer yandan, Türkiye’deki GSM operatörleri ile GKRY’deki partnerleri arasında dolaşım (roaming) anlaşması olmaması nedeniyle, Türkiye’deki SIM kartları GKRY’de kullanılamamaktadır.^{xcii} Bu durum, KKTC, Türkiye ve GKRY arasındaki olası üçlü iş birliklerinin önündeki engellerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Ek olarak, KKTC’de cep telefonu internet bağlantılarında halen 3G kullanılmaya devam edilirken, Türkiye 4G teknolojisine geçmiş durumdadır.^{xciii}

Şekil 28 - Türkiye ve KKTC cep telefonu tarifeleri, 5 GB'lık paketlerin aylık abonelik ücretleri, 5 Aralık 2019

Kaynak: KKTC Telsim, Kuzey Kıbrıs Turkcell, Turkcell, Vodafone, TEPAV hesaplamaları

Uluslararası düzeyde tanınmama, KKTC'nin e-ticarete entegrasyonunun da önünde bir engel teşkil etmektedir. KKTC ve T.C. arasında, tek parçada 100 kilogramı geçmeyen tüm paket gönderileri posta ile iletelebilmektedir.^{xciv xcv xcvi xcvi} KKTC ve Türkiye arasındaki posta hizmetinde, ürünler gümrükte ticari amaç taşıyıp taşıyamamasına göre değerlendirilmektedir.^{xcviii} Normal süreçten farklı olarak, gümrük kontrolünde ticari veya gümrük vergilerine tabi olduğu tespit edilen ürünler için normal teslimat adımları farklılaşabilmektedir. Türkiye ve KKTC arasındaki posta hizmetlerinden farklı olarak, KKTC, diğer ülkelerden posta yoluyla ürün getirme noktasında, uluslararası arenada tanınmamasının dezavantajını yaşamaktadır. AliExpress, Amazon gibi e-ticaret sitelerinden alışveriş yapıldığında, ürünlerin KKTC'ye getirilişinde sorunlarla karşılaşılabilir. Uluslararası e-ticaret sitelerinden ürün satın alımlarında posta aşamasında sorunla karşılaşmaması için öncelikle ürünün Türkiye'de bir adrese istenmesi ve Türkiye'deki adres üzerinden KKTC'ye gönderilmesi tavsiye edilmektedir. Uluslararası e-ticaret sitelerinden yapılacak alışverişlerde adres kısmına KKTC'nin posta adresi olan "KKTC Mersin 10 Türkiye" adresinin yazılması durumunda da sipariş edilen ürünler, Mersin'e gitmekte ancak bu noktadan adres eşleşmemesi nedeniyle KKTC'ye ulaştırılmamaktadır.^{xcix} KKTC'nin e-ticarete entegrasyonu için Türkiye ile yapılacak bir anlaşma ile "KKTC Mersin 10 Türkiye" adresli ürünlerin Mersin üzerinden KKTC'ye gönderimi için adımlar atılabilir.

KKTC'deki yüksek elektrik maliyetleri üretim maliyetlerini artırırken bu durum KKTC'nin rekabet gücünü düşürmektedir. Hem birincil kaynaklar itibarı ile hem de elektrik formuyla enerji, ekonomik ve sosyal kalkınmaya zemin hazırlayan ve yaşam kalitesinin gelişimini temin eden pek çok hizmetin vazgeçilmez bileşenlerinden birisidir. Bu yüzden enerjinin güvenli, kesintisiz ve karşılanabilir maliyetlerle arzı; ekonomik büyümenin ön şartı kabul edilmektedir.^c KKTC'de elektrik enerjisinin üretimi, iletimi ve dağıtımı, Ekonomi ve Enerji Bakanlığı'na bağlı Kıbrıs Türk Elektrik Kurumu (KIB-TEK) tarafından gerçekleştirilmektedir.^{ci} KIB-TEK, KKTC'deki elektrik enerjisi üretim, iletim ve dağıtım ile ilgili tüm tesislerin kurulmasını, işletilmesini, bakım-onarımı ve idamesini en ekonomik ve verimli şekilde yürütmek ve elektrik enerjisi kullanımını kontrol etmek gibi görevleri üstlenirken aynı zamanda bu sektörde piyasayı düzenleyen tek kurum konumundadır. Ayrıca nihaî tüketicilere elektrik sağlanması ve satışı ile ilgili ticari prensiplerin belirlenmesi ve uygulanması da KIB-TEK tarafından yürütülmektedir. Türkiye ve KKTC arasındaki elektrik fiyatları incelendiğinde, üç zamanlı tarife grubuna göre KKTC'de Türkiye'ye nazaran dezavantajlı fiyat tarifelerinin uygulandığı, neredeyse tüm tarife gruplarında KKTC'de elektrik fiyatlarının Türkiye'nin iki katı olduğu dikkat çekmektedir. KIB-TEK'in finansal açıdan sağlıklı ve sürdürülebilir bir yapıya sahip olmadığı belirtilirken, yüksek maliyetli enerji, abonelerin ödeme güclüğü yaşamalarına neden olmakla birlikte enerji maliyetlerinin yüksekliği üretim maliyetini de artırmakta olup, elektrik fiyatlarının alternatif enerji kaynaklarının da kullanımıyla düşürülmesine yönelik politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.^{cii}

Tablo 22 - KKTC ve Türkiye elektrik fiyatları, üç zamanlı tarife grubu, birim fiyat (TL/kWh), 2019

	Birim Fiyat (TL/kWh)	Gündüz	Puant	Gece
Türkiye*	Konut	0,4463	0,6769	0,2797
	Sanayi	0,4501	0,6807	0,2835
KKTC**	Konut	0,9873	1,2908	0,6508
	Sanayi	0,9208	1,2908	0,7708

*Gündüz 06.00-17.00, Puant 17.00-22.00, Gece 22.00-06.00

**Gündüz 07.00-17.00, Puant 17.00-22.00, Gece 22.00-07.00

Kaynak: EPDK Başkanlık Elektrik Birim Fiyat ve Tarifeleri 1 Nisan 2019 Tarihinden İtibaren Uygulanacak Tarifeler, KIB-TEK Tarifeler 1 Nisan 2019 Tarihinden İtibaren Geçerli Tarife Tablosu, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC’de enerji maliyetlerini düşürebilecek yenilenebilir enerji potansiyelini değerlendirmek için ikili iş birlikleri önem arz etmektedir. Uzmanlar tarafından KKTC’de güneş ve rüzgâr enerjisi potansiyelinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir. Bu potansiyele ek olarak, KKTC’de faaliyet gösteren birçok üniversitenin bu alanlarda uygulamalı çalışmaları mevcuttur. Örneğin KKTC’de yer alan Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kuzey Kıbrıs Kampüsü (ODTÜ - KKK), güneş enerjisi santrali ile ilk “sürdürülebilir kampüs” projesini gerçekleştirmiş ve Şubat 2016’da “Yenilenebilir Enerji Üretim” iznini almıştır.^{ciii} ODTÜ - KKK içerisinde kurulan ve yakın zamanda açılışı yapılan ODTÜ Kalkanlı Teknoloji Vadisi (ODTÜ KALTEV)’nde de güneş ve rüzgâr enerjisi üzerine çalışmaların yürütülmesi öngörülmektedir. Ayrıca Turkcell, enerji yatırımlarını yürüttüğü Enerjicell ile ilk güneş enerji santralini KKTC’de kurmuştur.^{civ} KKTC’de yenilenebilir enerji alanındaki potansiyele ek olarak akademik ve uygulamaya yönelik bilgi birikimi de mevcut olup, KKTC’de yenilenebilir enerjinin gelişmesi için Türkiye ile geliştirilebilecek iş birlikleri önemli roller üstlenebilir. Nitekim yenilenebilir enerji diğer enerjilerden farklı olarak doğal şartlar nedeniyle anlık değişkenlik gösterebilmektedir. Bu durumda, yüzde 100 yenilenebilir enerji temelli elektrik temini, enerji arzında süreklilik açısından sorun teşkil edebilmektedir. Bu bağlamda, yenilenebilir enerjinin yaygınlaştırılması için yenilenebilir enerji arzında problemler yaşandığında geçilebilecek alternatif kaynaklara erişim veya yenilenebilir enerjinin depolanması, iki alternatif çözüm olarak öne çıkmaktadır. Yenilenebilir enerjinin depolanmasının mevcut şartlar altındaki maliyeti ise yüksek olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple, KKTC’deki mevcut yenilenebilir enerji kapasitesi artırılrsa dahi, bu enerji kapasitesinin atıl kalabilme durumu ortaya çıkmaktadır. Hâlihazırda bu kısıtlardan dolayı, KKTC’de KKTC’nin sahip olduğu potansiyel ölçeğinde yenilenebilir enerji yatırımı gerçekleştirilememekte, yenilenebilir enerji arzının belirli yüzdesel aralıklarda kalmasını tercih etmek durumunda kalınmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye - KKTC arasında enerjinin iletilebileceği fiziksel bir altyapının (enterkonnektenin) hayata geçirilmesi, KKTC’yi Türkiye gibi güçlü bir şebekeye bağlarken adanın yenilenebilir enerji potansiyelinin hayata geçirilebilmesi için de önem arz etmektedir. Benzer bir altyapı bağlantısı, “Askıda Borulu Deniz Geçiş Sistemi” ile dünyada ilk ve tek olma özelliği taşıyan Türkiye’den KKTC’ye su temini projesi kapsamında gerçekleştirilmiş olup hâlihazırda Türkiye’den temin edilen su KKTC’nin içme suyu ihtiyacını karşılamaktadır. Elektrik açısından sağlanabilecek bir altyapı iş birliği, mevcut ülkeler arasındaki fiziksel bağlantılar göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’nin Akdeniz’deki altyapı bağlantıları açısından konumunu güçlendirmek için de önem arz etmektedir. Ayrıca bu alanda Türkiye ve KKTC arasındaki olası bir iş birliği için AB’den herhangi bir yaptırım gelmeyeceği de resmi makamlardan teyit edilmektedir.^{cv} Ek olarak geçmişte de örnekleri görüldüğü üzere, KKTC ve GKRY arasında enerji arzında problemler yaşandığında, iki ülke arasındaki mevcut fiziksel altyapı bağlantıları kullanılarak, iki ülke arasında elektrik satışı gerçekleştirilebilmektedir. KKTC’de Türkiye bağlantısı ile artırılacak yenilenebilir enerji üretimi, aynı zamanda GKRY’ye de ihraç edilebilir olup, bu anlamda üçlü iş birlikleri için de yeni bir diyalog alanı oluşturulması mümkün olabilir.

B. Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi

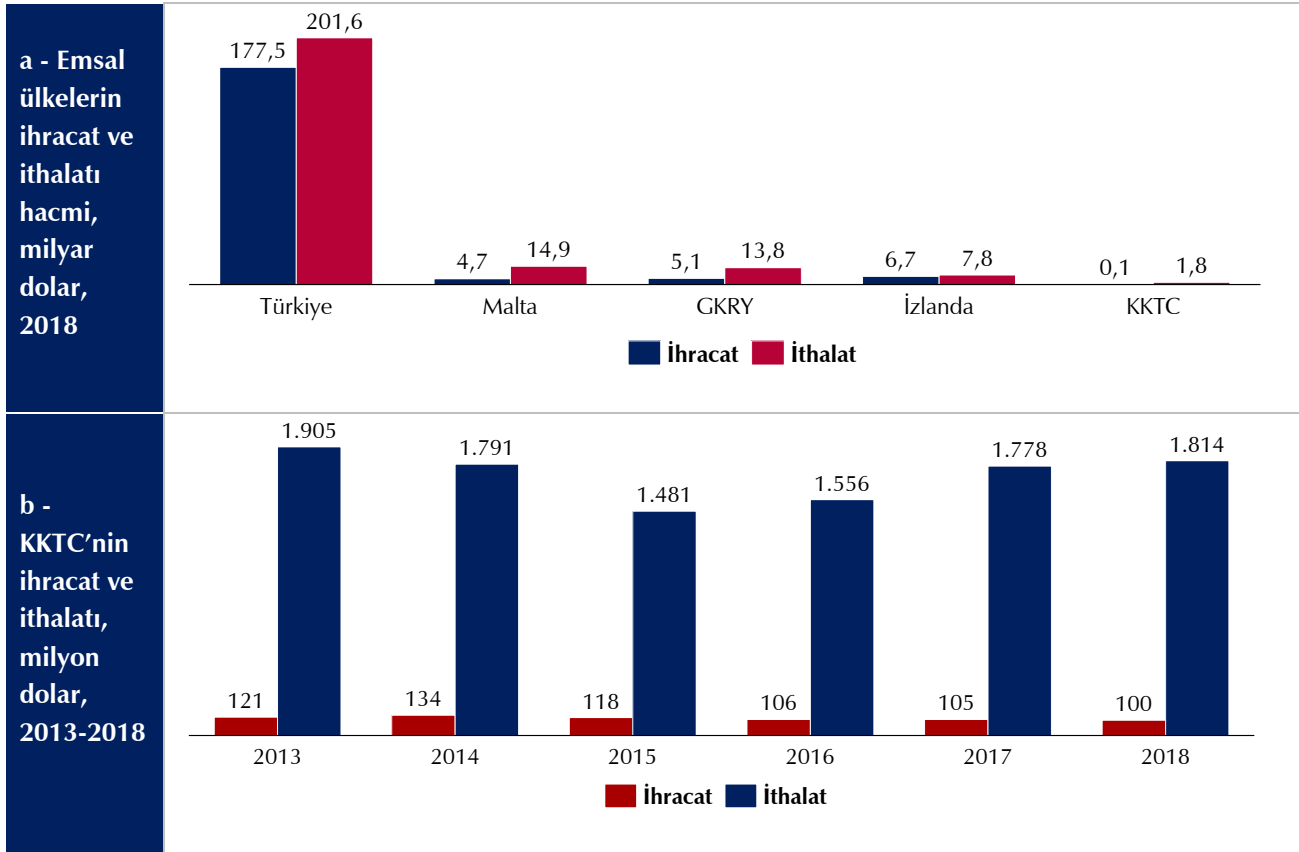
“Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu” kapsamında gerçekleştirilen masa başı analizler, çalıştaylar, saha ziyaretleri ve derinlemesine mülakatlarla, Türkiye ve KKTC’deki mevcut üretim kapasitesine ilişkin veriye dayalı analizler gerçekleştirilmiştir. “Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi” başlığı altında; ticaret, imalat, tarım, turizm ve yükseköğretim; spesifik olarak mercek altına alınırken bu alt başlıklardaki ekonomik eğilimler, takip eden bölümde detaylandırılmaktadır. İlgili alt başlıklarda, Türkiye ve KKTC arasındaki etkileşim seviyesine ayrıca odaklanılırken ikili iş birliği fırsatları da değerlendirilmektedir.

B.1. Ticaret ve imalat

Türkiye ve KKTC arasındaki ikili iş birliklerinin tanımlanmasında, KKTC’nin uluslararası tanınma konusunda karşılaştığı engellerin ve ada ekonomisi olması nedeniyle sahip olunan ölçek problemlerinin kısa vadede kapsamlı bir çözüme ulaşamayacağı gerçeği, göz önünde bulundurulmalıdır. KKTC’de kamu kurumları ve özel sektör için bu olumsuz durumu aşmaya yarayacak, sürdürülebilir politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle iki ülkenin üretim ve ticarete yönelik kapasitelerini belirlemek, bu bulgular ışığında ortaya çıkan sorun alanlarına ilişkin çözüm önerileri sunarak olası iş birliği fırsatlarını tanımlamak önem arz etmektedir.

Küreselleşen dünyada, dış ticaret performansı, uluslararası rekabet gücünün hem bir göstergesi hem de kaynağı konumundadır. Ancak mevcut siyasi ve bürokratik koşulların da bir sonucu olarak, KKTC dış ticaret açısından zayıf bir performans sergilemektedir. Sadece Türkiye ile doğrudan dış ticaret ilişkileri tesis edebilen KKTC, diğer ülkelere Türkiye üzerinden ticaret yapabilmekte ya da menşei ülke belirtmeden bu ülkelere ürün satabilmektedir. Bu durum, KKTC’nin üretim ve ihracat kapasitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Sınır ötesi ticarete, işlemlerin kısa sürede ve az maliyetle gerçekleştirilmesi, yatırımcıların ihracatçı olma kararlarını etkileyen faktörler arasında değerlendirilmektedir. Nitekim KKTC’de ihracat yapan işletmelerin ihracatta yaşadıkları sorunlar değerlendirildiğinde; firmalar yüzde 56,3 ile “navlun fiyatlarının yüksekliği”, yüzde 50 ile “bürokratik engeller” ve yüzde 43,8 ile “Kıbrıs’ın siyasi durumu” seçeneklerini belirtmektedir.^{vi} Bu bağlamda, KKTC’de ihracat işlemlerinin süre ve parasal anlamda maliyetli olması; işletme sahiplerinin dış ticarete yönelmelerini, Kıbrıs’ın siyasi durumundan daha çok engellemektedir. KKTC’nin ihracatı 100 milyon dolar, ithalatı 1,8 milyar dolar düzeyinde olup emsal ülkelere göre KKTC’nin hem ihracatı hem ithalatı düşük bir seviyededir. Örneğin, Malta’nın ihracatı 4,7 milyar dolar iken, GKRY’nin ihracatı 5,1 milyar dolar, İzlanda’nın ihracatı 6,7 milyar dolar düzeyindedir.^{vii} KKTC’nin dış ticareti yıllar içinde incelendiğinde, neredeyse her dönemde ihracatından 10-15 kattan daha fazla bir değere sahip olan ithalatı dikkat çekmektedir. Diğer yandan KKTC’nin 1,8 milyar dolar olan ithalatının ise, ithalatı 14,9 milyar dolar olan Malta’dan, 13,8 milyar dolar olan GKRY’den ve 7,8 milyar dolar olan İzlanda’dan oldukça düşük olduğu görülmektedir. Türkiye ise 177,5 milyar dolarlık ihracatı ve 201,6 milyar dolarlık ithalatı ile diğer emsal ülkelerden ayrışmaktadır.

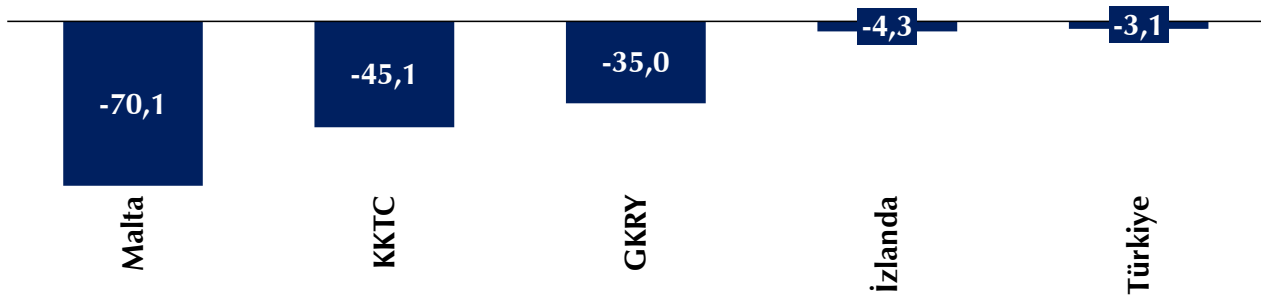
Şekil 29 - Emsal ülkelerin ihracat ve ithalat hacmi, milyar dolar (2018), KKTC'nin ihracat ve ithalati, milyon dolar (2013-2018)

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2014-2019), TEPAV hesaplamaları

Emsal ülkeler arasında, GSYH'sine oranla en fazla dış ticaret açığı veren ülkeler arasında Malta'dan sonra KKTC gelmektedir. KKTC ve emsal ülkelere ait cari işlemler dengesinin irdelendiği analizlerde, KKTC'nin Malta ve İzlanda ile birlikte cari işlemler fazlası verdiği görülmektedir. Cari işlemler dengesinin mal ticaretini kapsayan alt kalemini oluşturan dış ticaret dengesinin GSYH'ye oranı incelendiğinde ise, KKTC ve emsal ülkelerin hepsinin dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. GSYH'sinin yüzde 70'i kadar dış ticaret açığı veren Malta'ya, sırasıyla GSYH'sinin yüzde 45,1'i kadar açık veren KKTC ile yüzde 35'i kadar dış ticaret açığı veren GKRY takip etmektedir. İzlanda ve Türkiye ise sırasıyla GSYH'lerinin yüzde 4,3'ü ve yüzde 3,1'i kadar dış ticaret açığı vermektedir.

Şekil 30 - Emsal ülkelerde dış ticaret (mal) dengesi, % GSYH, 2018

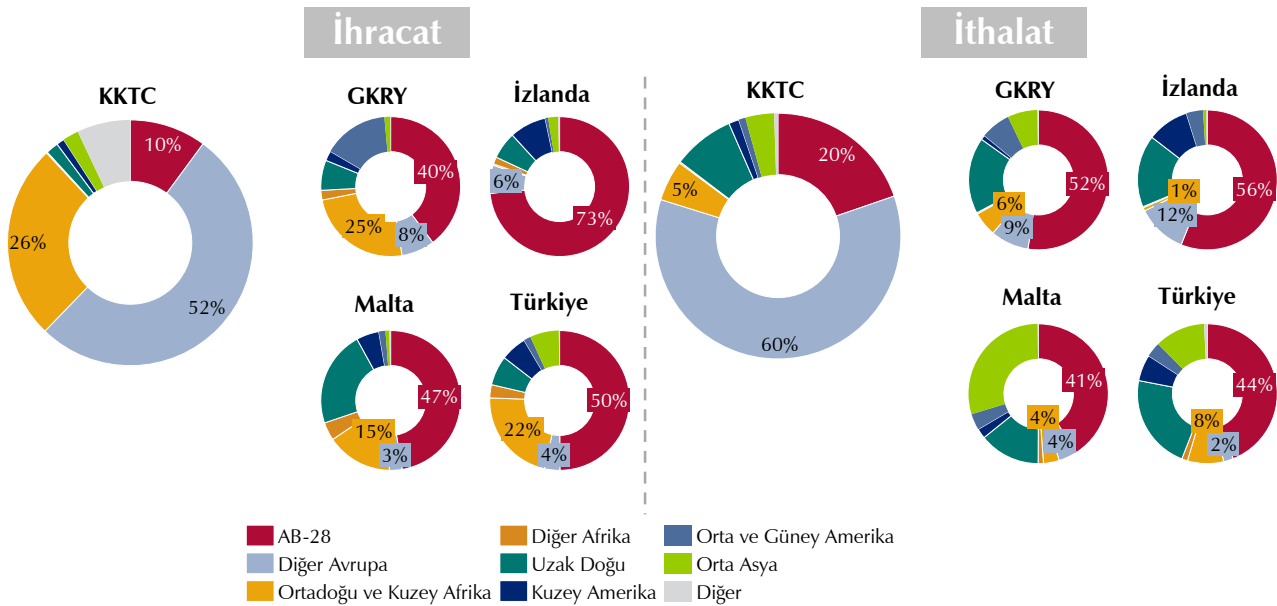

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Emsal ülkelerin dış ticaretinde en büyük pay AB ülkelerine ait iken, KKTC'nin en fazla ticaret yaptığı bölge olarak Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı Diğer Avrupa ülkeleri öne çıkmaktadır. Emsal ülkeler listesindeki AB ülkelerinin en fazla ticareti kendi aralarında yaptığı, hatta AB ülkesi olmamasına rağmen

Türkiye'nin de en fazla ticareti AB ülkeleri ile gerçekleştirdiği görülmektedir. AB'nin emsal ülkelerin ihracat ve ithalat sepetlerindeki payı yüzde 40-70 bandında iken; AB, KKTC'nin ihracatında yüzde 10, ithalatında ise yüzde 20'lik bir paya sahiptir. Türkiye - AB arasındaki işlenmiş ürünlerin ticaretinde, Türkiye, AB'ye üye olmamasına rağmen Gümrük Birliği kararı kapsamında, gümrük vergisi ödenmemektedir. Bu yasal altyapıdan da faydalanarak, Türkiye'nin ihracatının neredeyse yarısı AB ülkelerine gerçekleştirilmektedir. Öte yandan KKTC'nin dış ticaretinin bölgelere göre dağılımı incelendiğinde, ihracatının yüzde 52'sini, ithalatının ise yüzde 60'ını Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı Diğer Avrupa bölgesi ile gerçekleştirdiği görülmektedir. KKTC'nin ihracatta en önemli ikinci partneri, yüzde 26'lık pay ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi iken ithalatında en önemli ikinci partneri yüzde 20'lik pay ile AB ülkeleridir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi, coğrafi yakınlığın da etkisiyle, GKRY ve Türkiye'nin de ihracatlarından yüzde 20'den fazla pay almaktadır.

Şekil 31 - Emsal ülkelerin ihracatının ve ithalatının partner bölgelere göre dağılımı, 2018

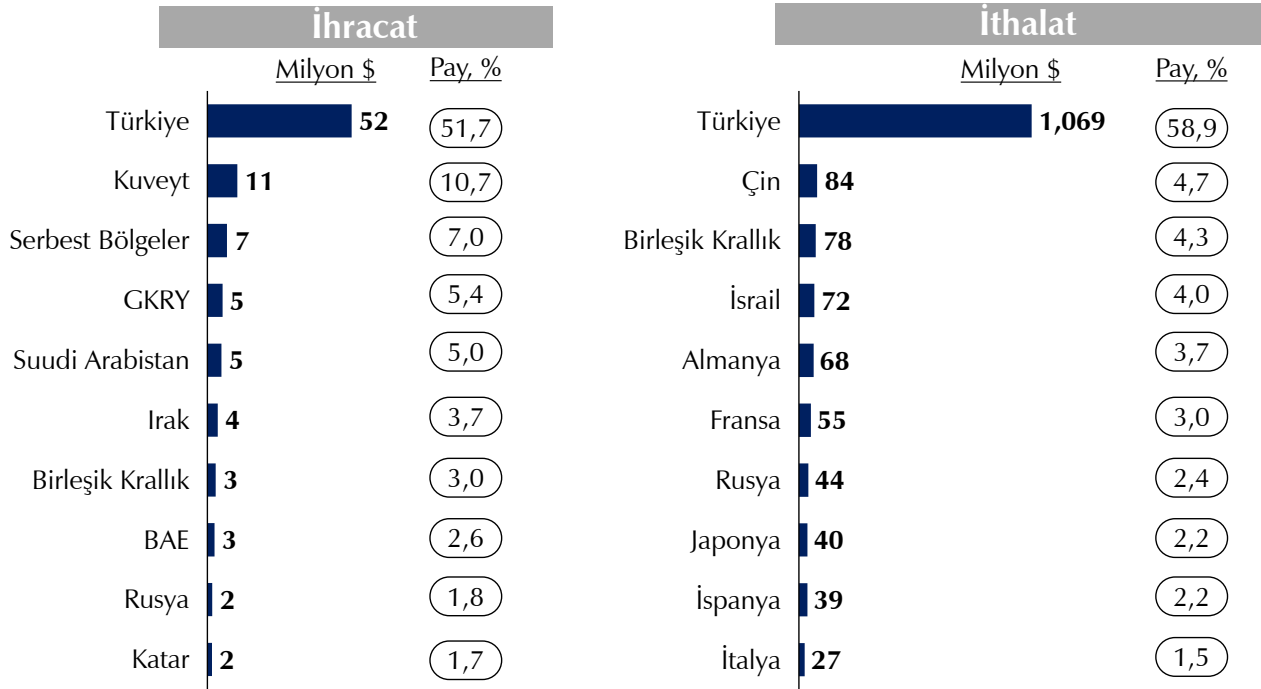
Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Ticaret partnerleri ülke bazında incelendiğinde, ticarete sağlanan mevcut kolaylıklardan da beslenerek, KKTC'nin dış ticaretinin yarısından fazlasını Türkiye ile gerçekleştirdiği görülmektedir. KKTC, ihracatının yüzde 51,7'sini, ithalatının ise yüzde 58,9'unu Türkiye ile gerçekleştirmektedir. KKTC'nin ihracatında Türkiye'yi sırasıyla yüzde 10,7'lik payı ile Kuveyt, yüzde 7'lik payı ile Serbest Bölgeler, yüzde 5,4'lük payı ile GKRY ve yüzde 5'lik payı ile Suudi Arabistan takip etmektedir. İthalatta ise Türkiye'yi yüzde 4,7'lik payı ile Çin, yüzde 4,3'lük payı ile İngiltere (Birleşik Krallık), yüzde 4'lük payı ile İsrail ve yüzde 3,7'lik payı ile Almanya takip etmektedir. KKTC'nin ihracatında yüzde 10'luk paya sahip olan AB ülkelerine yapılan ihracatın yarısından fazlası, KKTC'nin sınır komşusu olan GKRY'ye gerçekleştirilmektedir. İthalatta ise farklı bir tablo ile karşılaşmakta, GKRY'nin yerini diğer AB ülkeleri İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya ve İtalya almaktadır. KKTC'nin ihracat ve ithalatında Türkiye'nin yüzde 51,7 düzeyinde pay alması, hem Türkiye'nin KKTC'yi hukuken tanıyor olması hem de mevcut durumda ikili ticaret için sağlanan kolaylıklardan beslenmektedir. Nitekim KKTC'den Türkiye'ye ihracatta, en az yüzde 30 katma değer veya yüzde 40 yerel girdi taşıyan ürünler, KKTC menşeli olarak kabul edilmekte ve bu ürünler, gümrük vergisinden muaf olarak Türkiye'ye ihraç edilebilmektedir. Diğer yandan, Türkiye'den KKTC'ye gerçekleştirilen ihracat, KKTC tarafından AB ülkelerine uygulanan gümrük vergisi oranlarına tabi tutulmaktadır. Ayrıca, KKTC'de bazı malların ihracat ve ithalatında, fiyat istikrar fonu uygulanmaktadır. Bu

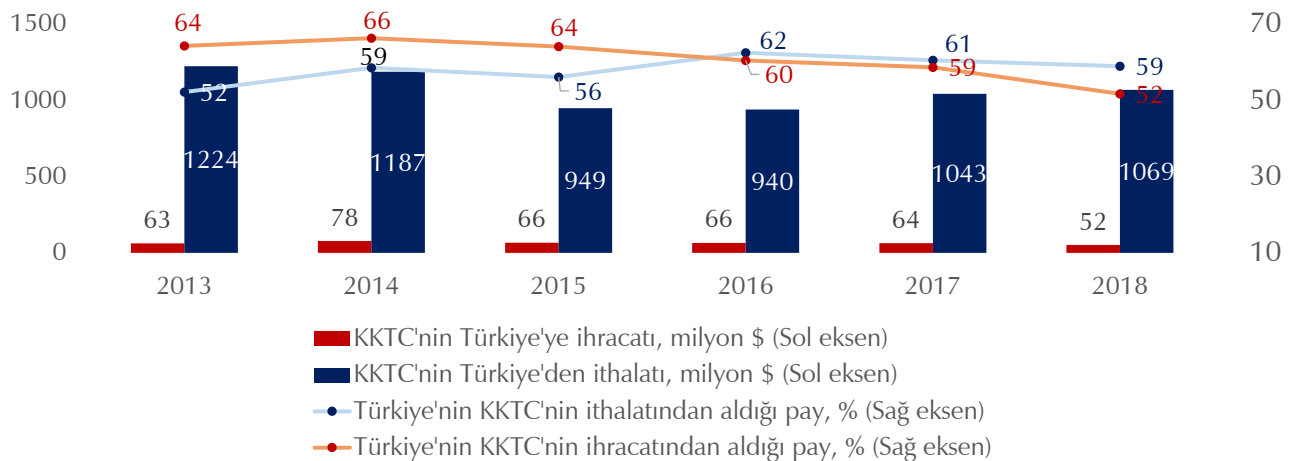
uygulama nedeniyle, Türkiye'nin dâhil olduğu ülke grubu için maksimum yüzde 36 oranında ek maliyet oluşabilmektedir. Buna ek olarak, KKTC'de bazı ürünlerin ithalatında yüzde 0 ile yüzde 4 arasında değişen gelir vergisi stopaj oranları da uygulanmaktadır.^{cviii cix} Her ne kadar yerli sanayiye kullanılmak üzere ithal edilen mallar için bu ek kalemler uygulanmasa da bu durum, Türkiye'den gelen ürünlerin KKTC üzerinden üçüncü pazarlara açılmasını, ekonomik olarak anlamlı bir senaryo olmaktan çıkarabilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise KKTC'nin Türkiye'den ithalatı 2013-2016 döneminde azalan, 2016-2018 döneminde ise tekrar yükselişe geçen bir eğilim göstermektedir. Bununla birlikte, KKTC'nin ihracatında Türkiye'nin payının 2013 yılında yüzde 64 iken 2017 yılında yüzde 52'ye düşmesi, KKTC'nin ihracatında son yıllarda Türkiye dışında üçüncü pazarların etkinliğinin arttığına işaret etmektedir.

Şekil 32 - KKTC'nin ihracatında ve ithalatında ilk 10 pazar, 2018

Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Şekil 33 - Türkiye - KKTC dış ticareti, 2013-2018

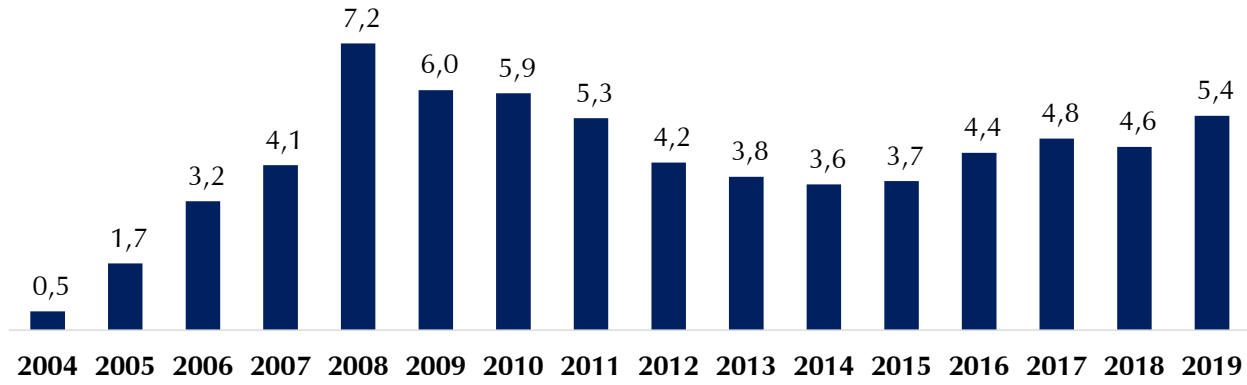
Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2014-2019), TEPAV hesaplamaları

KKTC'nin ihracat ve ithalatında hâlihazırda kullanılmakta olan Serbest Limanlar, ikili iş birliği çerçevesinde, üretim odaklı değerlendirilebilir. Serbest Limanlar bir ülkenin siyasi sınırlarına tabi olsalar da gümrük politikalarında ülke kurallarının uygulanmadığı bölgeler olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, Serbest Limanların KKTC'nin tanınırlığı açısından oluşan sınırlamaların etkisini azaltacak artı

bir avantajı bulunmamaktadır. KKTC'deki Serbest Limanlar, ürünlerin gümrük vergi ve süreçlerinden muaf olarak süresiz bir şekilde bekletilebildikleri depolar olarak işlev göstermektedir. Serbest Limanlardan genel olarak Serbest Bölgeler üzerinden gerçekleştirilen nihai ihracat ve ithalatta ayrıca bir vergi avantajı bulunmayıp, o alanda bulunduğu sürece geçici bir muafiyet söz konusu olmaktadır. Serbest Limanlarda üretim mümkün olsa da KKTC'deki bu alanlar, Türkiye'den farklı olarak, ağırlıkla depolama alanları olarak kullanılmaktadır. Bu alanların, ikili iş birliğindeki potansiyelini gerçekleştirilebilmesi için faaliyet şartı getirilerek, öncelik verilen alanlarda üretim ve istihdam odağı ile firmalara açılması önerilmektedir.

KKTC - GKRY ikili iş birlikleri ve KKTC - Türkiye - GKRY üçlü iş birlikleri için önemli bir yasal zemin sunan Yeşil Hat Tüzüğü, sahip olduğu potansiyel düzeyinde kullanılmamaktadır. Yeşil Hat Tüzüğü uyarınca, KKTC'de üretilen ürünlerin GKRY'ye satışı, KTTO'nun vereceği Refakat Belgesi ile birlikte mümkün olmaktadır.^{cx} Söz konusu ürünlerin Refakat Belgesi alabilmeleri için tamamen KKTC'de yetiştirilmeleri/üretilmeleri veya hammaddesinin yurt dışından gelmesi durumunda ise KKTC'de işleme tabi tutularak ve yeterli katkı sağlanarak yeni bir ürün elde edilmesi gerekmektedir. Diğer yandan, sıralanan şartlara ek olarak, canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin (balık hariç), süt ürünlerinin, Türkiye'den gelen veya Türkiye menşeli fıstık, fındık ve bunları ihtiva eden ürünlerin, ekilmek üzere gönderilen canlı bitkilerin; Yeşil Hat Tüzüğü kapsamında KKTC'den GKRY'ye satışı yapılamamaktadır. Ticari mal satışına ek olarak, Yeşil Hat Tüzüğü kapsamında, kişiler, kendi tüketimleri için ticari olmayan maksimum 260 euro değerindeki ürünleri, Refakat Belgesi gerekmeksizin vergiden muaf olarak beraberlerinde götürebilmektedir. Ayrıca ticari mal satışının yansırı, 18 Haziran 2008'de yapılan Tüzük değişikliği uyarınca, tamir edilme amacıyla veya sergi, fuar gibi organizasyonlarda kullanılmak üzere teşhir amacıyla, ilgili ürünlerin sınırdan geçirilmesine izin verilmektedir. Öte yandan, KKTC ve GKRY arasındaki ticarete önemli bir temel oluşturan bu düzenlemenin, hâlihazırda arz ettiği potansiyel düzeyinde kullanılmadığı görülmektedir. Nitekim 2004'ten günümüze iki ülke arasında Yeşil Hat kapsamında gerçekleştirilen ticaretin hacmi incelendiğinde, bu hacimde 2008'e kadar sürekli bir artış eğilimi görülürken, 2008 yılında 7,2 milyon euro düzeyinde olan ticaretin sonrasında 2014 yılına kadar sürekli bir düşüş eğilimi izlemekte olduğu görülmektedir. Son yıllarda ikili ticaretin 4 milyon euro düzeyinde oldukça sınırlı bir hacimde seyrettiği, 2019 yılında ise bir önceki yıla göre artış yaşanarak 5,4 milyon euro seviyelerine yükseldiği tespit edilmektedir. Öte yandan, 2019 yılındaki bu kısıtlı artış ile halen 2008 yılındaki seviyelere dahi dönülememiş durumdadır. Yeşil Hat Tüzüğü, yasal olarak KKTC ve GKRY arasında ticaretin önünü açsa da mevcut durumda iki ülke arasındaki ticaretin iki ülkenin toplam ticaret hacimlerine göre oldukça sınırlı kalması, iki ülke arasında potansiyel iş birliği alanlarının sınırlı olmasından ziyade, ticaretin önünde sosyal bariyerlerin mevcut olması ile ilişkilendirilebilir. 6 Eylül 2018 tarihinde KTTO tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre, GKRY'de günlük ihtiyaçların karşılanması için yapılan alışverişlerde ürünlerin fiyat ortalamasının KKTC'ye göre yüzde 48 daha pahalı olduğu tespit edilmiştir.^{cxii} Her ne kadar Yeşil Hat Tüzüğü doğrudan ticaret değerleri üzerinde etkili görünmese de, iki ülke arasında kişilerin beraberlerinde eşya götürmelerinin önünü açarak, özellikle TL kurunda son dönemlerde yaşanan değer kaybı ile gününbirlik alışveriş için KKTC'yi tercih eden GKRY vatandaşı sayısında bir artışa neden olmuştur. Mal ticaretine ek olarak GKRY vatandaşlarının, son dönemlerde KKTC'de kuaför vb. hizmet noktalarından da daha çok yararlanmaya başladığı belirtilmektedir.

Şekil 34 - Yeşil Hat Tüzüğü kapsamında, KKTC'den GKRY'ye gerçekleştirilen satışlar, milyon euro, 2004-2019

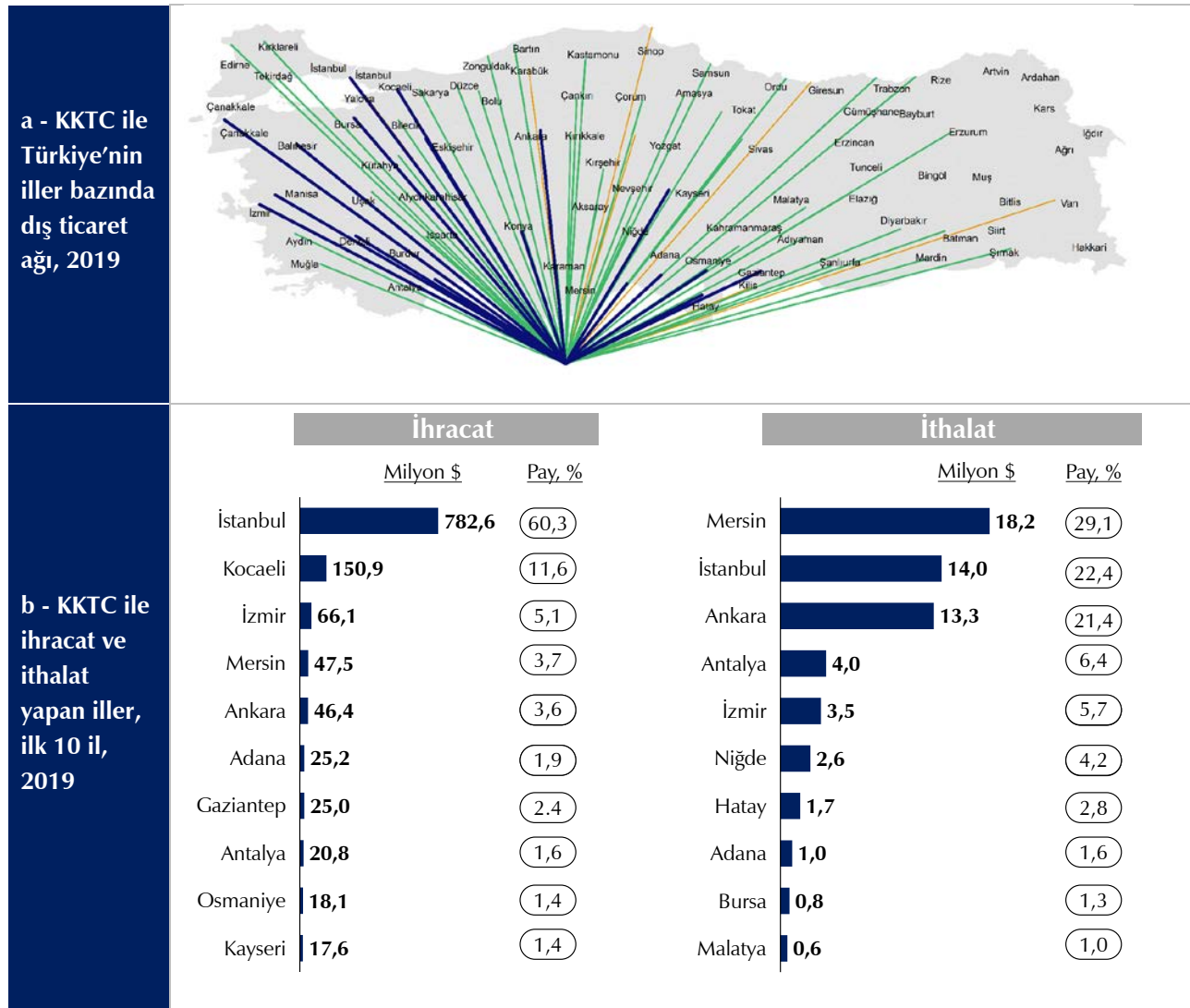

Kaynak: KTTO Yeşil Hat Tüzüğü Kapsamındaki Satış İstatistikleri, TEPAV görselleştirmeleri

Türkiye - KKTC ticaret ilişkileri, potansiyelinin altında seyretmektedir. KKTC, ihracatının ve ithalatının yarısından fazlasını Türkiye ile olan ticaret ilişkileri aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Tek bir pazarla kurulan yoğun ilişki, o pazardaki olası krizleri büyük ölçüde taşıması nedeniyle, dış ticarete çeşitlilik problemine işaret etmektedir. Ancak KKTC özelinde Türkiye pazarının yoğunluğu, ikili ilişkilerin büyüklüğünden ziyade KKTC'nin ticaret hacminin sınırlılığından kaynaklanmaktadır. KKTC'nin ithalatında Türkiye ana partner olsa da; Türkiye'nin ticaret ilişkilerinde KKTC daha geri sıralarda yer almaktadır. KKTC, 2018 yılında Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı 92'nci, 2019 yılında ise 96'ncı ülke sırasında yer almaktadır. Türkiye'nin ihracatı açısından ise KKTC 2018 yılında Türkiye'nin en çok mal ihraç ettiği 33'üncü, 2019 yılında ise 31'inci ülke konumundadır.^{cxii} Bu karşılaştırmada, Türkiye'nin 82 milyon kişinin, KKTC'nin ise 372 bin kişinin yaşadığı bir pazar olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu göstergeler ışığında, nispeten düşük düzeylerde gerçekleşen ticaret ilişkilerinin iyileştirilmesi için mevcut ilişkilere ek olarak yeni ikili iş fırsatlarının tespit edilmesi gerektiği görülmektedir.

Türkiye - KKTC ticaret ilişkilerine dâhil olmayan illeri ticarete kazandırmanın, bir fırsat alanı oluşturabileceği öngörülmektedir. Diğer yandan KKTC ile ilk defa ticarete başlayacak firma sayısının artırılması için gümrük mevzuatında uyum çalışmalarının tamamlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Hâlihazırda Türkiye'nin 14 ili (Ağrı, Ardahan, Artvin, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Gümüşhane, Hakkâri, Iğdır, Kars, Muş, Siirt ve Tunceli), KKTC ile hiç ticaret ilişkisi kurmazken, KKTC ile ticaret ilişkisine sahip iller arasından da sınırlı sayıda il öne çıkmaktadır.^{cxiii} Türkiye, 2019 yılında KKTC'ye 1,3 milyar dolara yakın bir ihracat gerçekleştirirken bu ihracatın yarısından fazlası İstanbul tarafından gerçekleştirilmektedir. İstanbul'u sırasıyla Kocaeli, İzmir, Mersin ve Ankara izlemektedir. İhracata kıyasla çok daha düşük düzeylerde seyreden ithalat ilişkisinde ise 18 milyon dolarlık ithalat hacmi ile Mersin ili öne çıkmaktadır. Mersin'i 14 milyon dolarlık ithalat hacmi ile İstanbul izlemektedir. İki ülke arasındaki ticaret ilişkisi genel hatlarıyla incelendiğinde, Türkiye'de farklı coğrafyalarda yer alan illerin KKTC ile etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte halen ikili ticaret ilişkilerinde, Türkiye'nin birçok ili rol almamaktadır. Diğer yandan ticarete temel alınan KKTC'nin Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu (GTİP) kodları, Türkiye ile tam uyumlu değildir. KKTC, ticarete GTİP kodlarını 12 yerine 8 basamakta detaylandırdığı için bu durum, iki ülke arasındaki ticarete kısıtlayıcı olabilmektedir. Nitekim ürün bazında tarife cetvellerine ulaşmak için KKTC'nin tarife yasalarını incelemek gerekirken bu alanda kullanıcı dostu bir web ara yüzünün sunulması, ikili ticaretin geliştirilmesi için önemli bir gelişme olabilir. Bu sayede, ilk defa KKTC ile ticaret yapacak farklı illerden farklı firmalar için süreç, kolaylaştırılmış olacaktır. Ayrıca, 2020 sonuna kadar devam edecek bir süreç ile KKTC'deki gümrük mevzuatında, Türkiye mevzuatına uyum için güncellemeler gerçekleştirilmektedir. KKTC ve Türkiye arasındaki gümrük iş ve işlemlerinin uyumlaştırılması, gelecekte ikili iş birliklerinin geliştirilmesi için de önem arz etmektedir.

Şekil 35 - KKTC ile Türkiye'nin iller bazında dış ticaret ağı (2019), KKTC ile ihracat ve ithalat yapan iller, ilk 10 il (2019)

Kaynak: TÜİK Konularına Göre İstatistikler Dış Ticaret İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

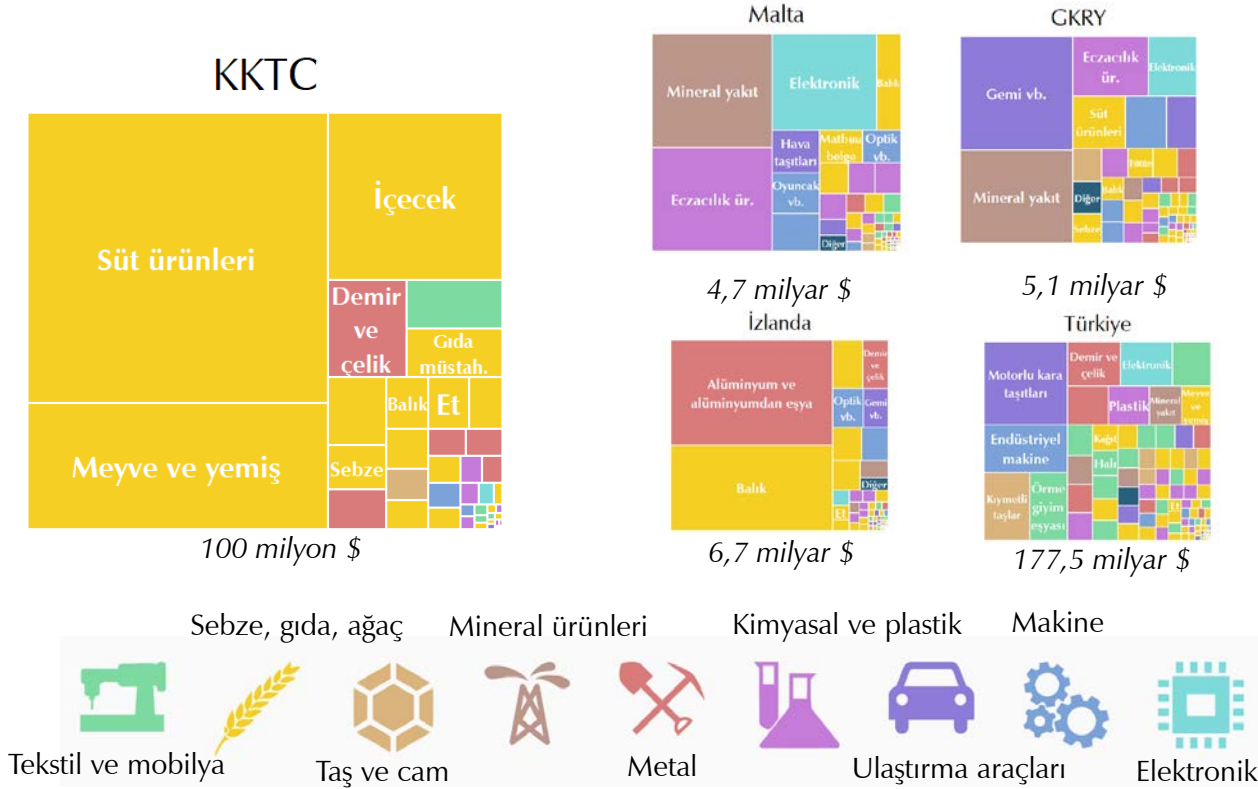
Not: a görselinde ihracat ve ithalat ilişkilerini gösteren çizgilerin kalınlığı, ilişkinin hacimsel boyutunu temsil etmektedir.

İhracat yapmak isteyen kişi veya firmaların, KKTC dış ticaret mevzuatı konusunda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Uluslararası tanınırlık sorununun bir sonucu olarak KKTC'ye ilişkin veriler uluslararası veri tabanlarında bulunmazken pazar araştırması yapan birçok Türkiye firması, KKTC pazarı hakkında bilgi sahibi olamamaktadır. Bu durumun aşılması için TOBB ve KTTO ortaklığı ile Türkiye'deki iş inşalarına yönelik olarak KKTC'deki ekosisteme ilişkin bilgi paylaşımlarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, KKTC ürünlerinin pazarlanmasına yönelik bir ihracat web sitesi kurulabilir. Kurulması önerilen bu web sitesinde ihracatçı ve üretici firmalar, sektör ve ürünlerine göre ulaşılabilir olup bu ara yüzün uluslararası e-ticaret sitelerine entegre edilmesi için de çalışmalar yürütülmelidir.

Turizmin ekonomilerinin önemli bir ayağı olması ve ada ülkeleri olmaları, emsal ülkelerde imalat ve ihracat sepetinin çeşitlenmesine engel olmazken; KKTC'nin hâlihazırda sınırlı hacimdeki ihracatını, sınırlı sektörde gerçekleştirdiği görülmektedir. 177,5 milyar dolarlık ihracat performansı ile Türkiye, hem hacmen hem de sektörel çeşitlilik açısından emsal ülkeler arasında öne çıkmaktadır. Her ne kadar İzlanda, Malta ve GKRY; Türkiye'ye kıyasla daha az çeşitli ihracat sepetlerine sahip olsa da bu ülkelerin birden fazla ana faaliyet kolunda mal ihraç edebildiği görülmektedir. Türkiye'nin ihracat sepetinde motorlu kara taşıtları, endüstriyel makine, demir ve çelik, giyim eşyaları ve elektronik ürünleri öne çıkarken

İzlanda'nın ihracatında metal ürünleri ve balık ürünleri, Malta'nın ihracatında mineral yakıt, eczacılık ürünleri ve elektronik, GKRY'nin ihracatında ise gemi, mineral yakıt ve eczacılık ürünleri gibi farklı sektörler öne çıkmaktadır. Ancak KKTC'nin ihracatı incelendiğinde, tek bir ürün grubunun -gıda ürünlerinin- öne çıktığı görülmektedir. Sonuç olarak, KKTC'nin karşı karşıya kaldığı ekonomik izolasyonlar neticesinde, ihracatının sınırlı sayıda sektörde sınırlı sayıda ülkeye erişebildiği görülmektedir.

Şekil 36 - Emsal ülkelerin sektörlere göre ihracatlarının dağılımı, 2018

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Ülkelerin başlıca ihraç ürünleri incelendiğinde, KKTC için peynir, turunçgiller ve alkollü içecekler öne çıkarken, GKRY'de rafine edilmiş petrol yağları, tekneler, paketlenmiş ilaçlar ve peynir; İzlanda'da işlenmemiş alüminyum, balık filetosu, dondurulmuş balık, kargo gemileri; Malta'da rafine edilmiş petrol yağları, elektronik entegre devreler, ve paketlenmiş ilaçlar; Türkiye'de ise araba, mal taşımacılığı için araçlar, motorlu kara taşıtlarının parçaları; en çok ihraç edilen ürünleri oluşturmaktadır. İzlanda ve Türkiye, ihraç ettikleri başlıca ilk dört üründe küresel ticaretten yüzde 1 ve daha fazla pay alırken diğer ülkeler için farklı bir tablo görülmektedir. GKRY ilk 5 ürünü içerisinde 2 kategoride değerlendirilen gemi ürünlerinde dünya ticaretinden yüzde 1 ve üzerinde pay alırken KKTC ve Malta en çok ihraç ettikleri ilk 5 ürünlerinde dünya ticaretinden bu oranlarda paylar alamamaktadır. Türkiye'nin ihraç sepetini araba ve motorlu kara taşıtları gibi orta-yüksek teknoloji ürünler oluştururken İzlanda'da balık ve balıkçılıkla ilgili ürünler öne çıkmaktadır. Paketlenmiş ilaç ihraç eden GKRY ve Malta, emsal ülkeler listesinde en çok ihracat edilen ürünler sepetinde teknolojik ürünlere en fazla pay ayıran ülkeler olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Öte yandan KKTC'nin ihracat sepetini oluşturan başlıca ürünler incelendiğinde; daha düşük teknoloji gıda ürünleri ve metal ürünleri listenin ilk sıralarında yer almaktadır. Ülkelerin ihracat sepetleri son beş yıl içerisindeki büyüme oranları üzerinden incelendiğinde, KKTC'nin ilgili dönemlerde ihracat değerinde en fazla artışın yine tarım ve hayvancılık ve metal sektörlerinde; taze üzüm şarabı, şekerleme, kurşun atık veya hurda, kâğıt atık ve kahve ürünlerinde gerçekleştiği görülmektedir.

Diğer yandan emsal ülkelerden özellikle Malta'nın teknoloji ve sofistikasyon düzeyi yüksek x-ray cihazları gibi ürünlerde yüksek bir artış hızı sergilediği göze çarpmaktadır.

Tablo 23 - Emsal ülkelerinin başlıca ürünlerinde küresel ticaretten aldıkları paylar, 2018

İhracatçı	Ürün (HS4)	RCA skoru	İhracatçının ihracat hacmi, milyon \$	Küresel ticaret, milyon \$	Küresel ticaretten alınan pay, %
KKTC	Peynir	235,37	40,9	31.782,0	0,1
	Turuncgiller	225,68	18,7	15.129,3	0,1
	Alkollü içkiler (<%80 alkol)	51,10	9,1	32.626,3	0,0
	Demir atık ve hurda	17,37	3,9	41.582,0	0,0
	Diğer yenilebilir müstahzarlar	14,95	3,7	44.704,4	0,0
GKRY	Rafine edilmiş petrol yağları	4,70	983,2	753.717,6	0,1
	Hobi amaçlı veya spor tekneler	169,31	757,4	16.132,3	4,7
	Paketlenmiş ilaçlar	3,91	398,7	367.277,4	0,1
	Diğer deniz gemileri	159,64	280,3	6.332,9	4,4
	Peynir	31,15	274,5	31.782,0	0,9
İzlanda	İşlenmemiş alüminyum	101,61	2.254,6	61.084,8	3,7
	Balık filetosu	106,04	966,1	25.081,8	3,9
	Dondurulmuş balık, fileto hariç	41,49	395,2	26.223,5	1,5
	İşlenmiş balık	119,98	294,2	6.750,3	4,4
	Kargo gemileri	15,44	272,8	48.628,6	0,6
Malta	Rafine edilmiş petrol yağları	4,79	929,2	753.717,6	0,1
	Elektronik entegre devreler	4,14	646,2	606.407,6	0,1
	Paketlenmiş ilaçlar	4,87	460,4	367.277,4	0,1
	Oyuncaklar	15,93	193,5	47.178,8	0,4
	Elektrikli cihaz (<1k volt)	6,12	157,3	99.753,2	0,2
Türkiye	Araba	1,71	12.933,7	781.607,3	1,7
	Mal taşımacılığı için motorlu taşıtlar	3,90	5.377,8	142.538,0	3,8
	Motorlu kara taşıtlarının parçaları	1,20	4.614,5	396.182,4	1,2
	Değerli metalik takılar	4,74	4.301,1	93.942,2	4,6
	Petrol yağları, ham	0,35	3.641,0	1.075.818,8	0,3

69

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Ürünler 4 basamak düzeyinde analiz edilmiştir. 1 milyar dolardan fazla dünya ticaret hacmine sahip ürünler ve 250 milyon dolardan fazla ihracatçının ihracat hacmi olan ürünler mavi renk ile gölgelendirilmiştir. Pazar payı yüzde 1 ve üzeri olan ürünler turuncu renk ile gölgelendirilmiştir.

Tablo 24 - Emsal ülkelerde ihracatı en hızlı artan ürünler, 2013-2018

İhracatçı	Sıra	Ürün (HS4)	Ülkenin ilgili üründeki ihracatı, milyon \$, 2018	İlgili ürünün ülke ihracatındaki payı, %, 2018	Ülkenin ilgili üründe dünya ihracatından aldığı pay, %, 2018	CAGR, 2013-2018, %
KKTC	1	Taze üzüm şarabı	0,1	0,1	0,0	210,9
	2	Şekerleme	0,0	0,0	0,0	123,3
	3	Kurşun atık veya hurda	0,6	0,6	0,1	45,0
	4	Kağıt atık	0,5	0,5	0,0	42,8
	5	Kahve	0,4	0,4	0,0	38,9
GKRY	1	Çakıl ve kırma taş	4,0	0,1	0,1	288,6
	2	Fotoğraf kağıdı	1,1	0,0	0,2	239,8
	3	Hurdaya çıkarılan yüzey yapılar	0,7	0,0	0,0	193,0
	4	Kobalt	0,5	0,0	0,0	186,9
	5	Hobi amaçlı veya spor tekneler	757,4	14,9	4,7	184,4
İzlanda	1	Kargo gemileri	272,8	4,1	0,6	932,1
	2	Ateşe dayanıklı çimentolar	1,4	0,0	0,1	223,3
	3	Alüminyum çubuklar	189,3	2,8	1,0	213,2
	4	Kitap cilt makineleri	0,5	0,0	0,0	198,0
	5	Bebek arabası	0,2	0,0	0,0	190,6
Malta	1	Organo-sülfür bileşikleri	2,2	0,0	0,0	321,5
	2	Salamura gıdalar	1,9	0,0	0,1	248,2
	3	Çakmaklar	1,1	0,0	0,1	237,5
	4	Mumlar	1,1	0,0	0,0	224,7
	5	X-Ray cihazları	5,6	0,1	0,0	224,6
Türkiye	1	Demiryolu veya tramvay vagonları	15,9	0,0	0,3	376,5
	2	Bakır mat	5,7	0,0	0,5	197,1
	3	Ham ipek	0,3	0,0	0,1	161,7
	4	Sülfürik asitve oleum	15,4	0,0	1,0	157,4
	5	Niobyum, tantalum, vanadyum vb.	0,2	0,0	0,0	156,4

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri

(2014-2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Ürünler 4 basamak düzeyinde analiz edilmiştir. 2018 yılında 1 milyon dolar ve üzeri bir değerde ihraç edilen, ülkenin toplam ihracatından daha hızlı büyüyen veya en kötü ihtimal dâhilinde ülkenin ihracatının 2013-2018 dönemindeki toplam büyüme hızı negatif bile olsa ilgili üründe pozitif büyümenin yakalandığı ürünler arasından, büyüme hızı en yüksek ilk 5 ürün görselleştirilmiştir. Ülkenin ilgili ürünlerdeki ihracatı 30 milyon dolardan daha fazla olan ürünler mavi renk ile gölgelendirilmiştir. Ürünün ülke ihracatındaki payı yüzde 2 ve üzeri olan ürünler turuncu renk ile gölgelendirilmiştir. Ülkenin küresel ticaretten aldığı pay yüzde 0,5 ve üzeri olan ürünler turuncu renk ile gölgelendirilmiştir.

KKTC en çok uzmanlaştığı alanlarda dahi uluslararası piyasalarda rekabetçi paylara sahip olamamaktadır. Ülkelerin küresel ticarete yoğun olarak ihraç ettiği ürünlere ilişkin performansı gösteren Açıklanmış Mukayeseli Üstünlük (RCA - Revealed Comparative Advantage) skorları, ülkelerin uzmanlaşma ve rekabet düzeylerini değerlendirmeye yardımcı olmaktadır. RCA göstergesinin 1'den büyük olduğu ürünlerde, ilgili ürünün ilgili ülkenin toplam ihracatından aldığı pay, ilgili ürünün dünyanın toplam ticaretinden aldığı payı geçmektedir. Bu durum; ilgili ürünün dünya geneli ile karşılaştırıldığında, ihracatçı ülkenin sepetinde daha yüksek bir oranda yer bulduğu anlamına gelmektedir. RCA skoruna göre, KKTC'nin ihracat sepetinde peynir ve turunçgiller öne çıkarken GKRY'de gemi ve tekneler ön plana çıkmaktadır. İzlanda'da balık ürünleri ön plana çıkmakta ve örneğin balık yağında İzlanda bu ürünün küresel ticaretinden yüzde 5,3'lük bir pay almaktadır. KKTC, yüksek RCA değerlerine sahip olduğu ilk beş ürünün hiçbirinde küresel ticaretten yüzde 1 ve daha fazla pay alamazken, Türkiye rekabetçi olduğu ürünlerinin hepsinde küresel ticaretten yüzde 37'den fazla pay almaktadır. Türkiye'nin rekabetçi olduğu ürünler irdelendiğinde ise borat, bor, mermer gibi mineral ürünlerin yanı sıra elyaftan iplik ve dokuma halı ve kilim gibi tekstil ürünleri listede yer almaktadır. Türkiye'nin yüksek rekabetçiliğe sahip olduğu dokuma halı ve kilim ile mermer ürünlerinde 1 milyar dolardan daha fazla veya 1 milyar dolara yakın olan ticaret hacmi ise ayrıca dikkat çekmektedir. KKTC'nin, RCA değeri yüksek yani küresel ekonomideki payına nazaran kendi ihracatı içinde çok önemli bir yere sahip rekabetçi ürünlerinde, küresel ticarete yüzde 0,1'den daha fazla pay alamaması, en çok uzmanlaştığı alanlarda dahi yeterince rekabetçi olmadığını göstermektedir.

Tablo 25 - Emsal ülkelerin en rekabetçi ürünleri ve RCA skorları, 2018

İhracatçı	Ürün (HS4)	RCA skoru	İhracatçının ihracat hacmi, milyon \$	Küresel ticaret, milyon \$	Küresel ticaretten alınan pay, %
KKTC	Peynir	235,37	40,9	31.782,0	0,1
	Turunçgiller	225,68	18,7	15.129,3	0,1
	Büyükbaş hayvan derisi	193,49	0,5	432,7	0,1
	Kurşun atık veya hurda	153,80	0,6	704,0	0,1
	Yosunlar ve yenilebilir sebze ürünleri	72,28	0,8	2.099,6	0,0
GKRY	Hobi amaçlı veya spor tekneler	169,31	757,4	16.132,3	4,7
	Diğer deniz gemileri	159,64	280,3	6.332,9	4,4
	Balıkçı tekneleri	45,51	23,8	1.888,3	1,3
	Patates	43,30	50,3	4.189,1	1,2
	Kıyı römorkörü	39,43	49,8	4.551,0	1,1
İzlanda	Balık yağı	145,74	105,7	1.996,4	5,3
	Alüminyum tel	135,16	219,0	4.460,1	4,9
	İşlenmiş balık	119,98	294,2	6.750,3	4,4
	Balık filetosu	106,04	966,1	25.081,8	3,9
	Balıkçı tekneleri	103,01	70,7	1.888,3	3,7
Malta	Kullanılmayan pullar	181,25	110,8	2.374,9	4,7
	Cam zarflar	111,77	4,0	139,5	2,9
	Asfalt karışımları	30,30	13,7	1.758,9	0,8
	Konserverlenmiş sebze	30,02	5,5	706,4	0,8
	Balık filetosu	20,19	130,4	25.081,8	0,5
Türkiye	Doğal boratlar	74,74	302,1	418,0	72,3
	Bor	47,15	464,9	1.019,8	45,6
	Sentetik elyaftan iplik, perakende satış için	45,03	181,6	417,2	43,5
	Mermer	43,04	948,6	2.279,4	41,6
	Dokuma halı ve kilim	38,83	1.923,5	5.123,9	37,5

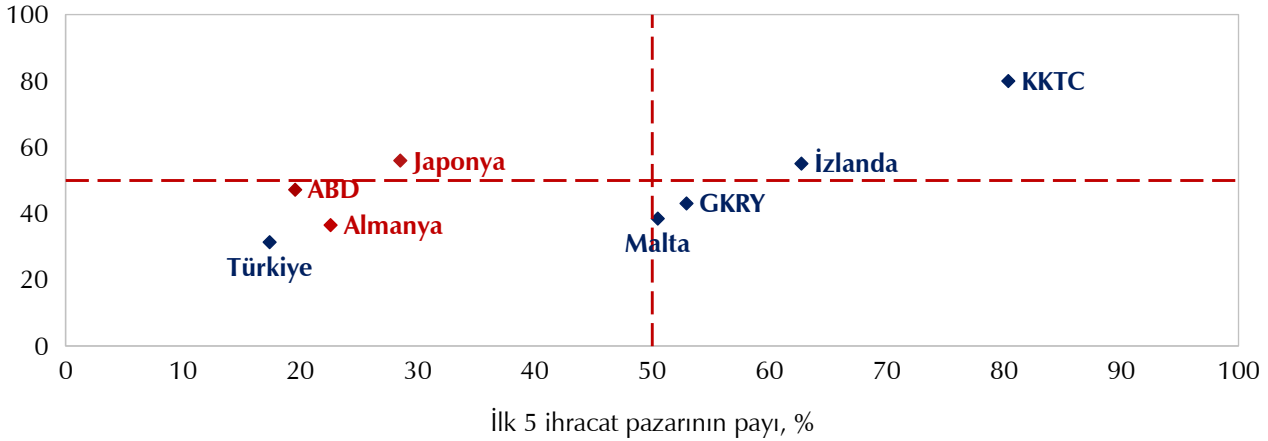
Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Ürünler 4 basamak düzeyinde analiz edilmiştir. 1 milyar dolardan fazla dünya ticaret hacmine sahip ürünler ve 250 milyon dolardan fazla ihracatçının ihracat hacmi olan ürünler mavi renk ile gölgelendirilmiştir. Pazar payı yüzde 10 ve üzeri olan ürünler turuncu renk ile gölgelendirilmiştir.

Ülkelerin ihracat gerçekleştirdikleri ilk beş pazarın ve ilk beş ürünün, toplam ihracatları içerisindeki payı; KKTC’de önemli bir çeşitlenme sorunu olduğuna işaret etmektedir. KKTC’nin en çok ihracat gerçekleştirdiği ilk beş ülke, toplam ihracatının yüzde 80’ini oluştururken, bu değer Türkiye’de yüzde 17 seviyesindedir. Aynı değer sırasıyla İzlanda için yüzde 63, GKRY için yüzde 53 ve Malta için yüzde 50’dir. Öte yandan KKTC’nin en fazla ihracatını gerçekleştirdiği ilk 5 ürün, ülkenin toplam ihracatının yüzde 80’ini oluşturmaktadır. Bu değer İzlanda’da yüzde 55, GKRY’de yüzde 43, Malta’da yüzde 38 iken Türkiye’de yüzde 31 seviyesindedir. Buna göre, KKTC’nin hem pazar çeşitliliği hem de ürün sepetini çeşitlendirme konusunda sorunlar yaşadığı görülmektedir. Türkiye, hem ürün sepeti hem de pazar çeşitliliği konusunda görece daha iyi performans sergilemektedir. KKTC’ye hem pazar hem ürün çeşitliliği açısından en yakın performansa sahip ülke ise İzlanda olarak öne çıkmaktadır. Seçilmiş gelişmiş ülkeler ile kıyaslama yapıldığında, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Japonya’nın özellikle ihracat partnerlerini çeşitlendirme konusunda oldukça iyi bir performans sergilediği görülmektedir. Türkiye ise hem pazar hem ürün çeşitliliği açısından diğer emsal ülkelere göre ziyade gelişmiş ülkelerin ihracat sepetlerine benzer bir tablo çizmektedir. KKTC’nin mevcut durumda maruz kaldığı ambargolar nedeniyle pazar çeşitlendirmesi, görece daha uzun vadede çözümlenmesi beklenen bir sorun iken ürün çeşitliliği konusunda çizdiği konsantre tablo ayrıca göze çarpmaktadır. Sahip olduğu iklim ve coğrafi koşulların yanı sıra sahip olduğu inovasyon altyapısı ile KKTC, bu anlamda verilecek stratejik kararlar ve doğru politikalarla, üretim ve ihracat becerilerindeki yoğunluk problemini çözebilir. Ürün sepetinin çeşitlenmesi beraberinde pazar çeşitliliğini de getireceği için doğru politikalarla KKTC’nin tablodaki mevcut konumunu değiştirmesi mümkündür. Bu anlamda önemli bir deneyim ve iyi bir performansa sahip Türkiye, KKTC için önemli bir tecrübe merkezi konumundadır. KKTC’nin yoğun ticari ve siyasi ilişkiler içerisinde olduğu Türkiye ile geliştireceği iş birliklerinin getireceği know-how transferi ve yeni pazar fırsatları sayesinde ülkenin bu anlamda önemli gelişmeler kaydedeceği öngörülmektedir.

Şekil 37 - Seçili ülkelerin ihracatındaki ilk 5 ürünün ve pazarın payı, 2018

İlk 5 ihracat ürününün payı, %

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Ürün sayıları 4 basamak düzeyinde analiz edilmiştir.

KKTC, Türkiye haricinde diğer ülkeler tarafından tanınmazken bu ülkelerle ikili ticaretinde Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde sunulan tek taraflı veya çok taraflı gümrük vergilerindeki tavizlerden KKTC menşei ile faydalanamamaktadır. Bu dezavantaja rağmen gerçekleştirilecek pazar araştırmaları, KKTC’nin avantaj sahibi olabileceği yeni pazarları tanımlamakta kullanılabilir. Dış ticarete ithalatçı taraf olan ülkeler, ithalatları sırasında uygulamak üzere ithal edebilecekleri tüm ürünler için gümrük vergilerini belirlemektedir. DTÖ kuralları kapsamında, ülkeler ticaretlerinde farklı ülkelere

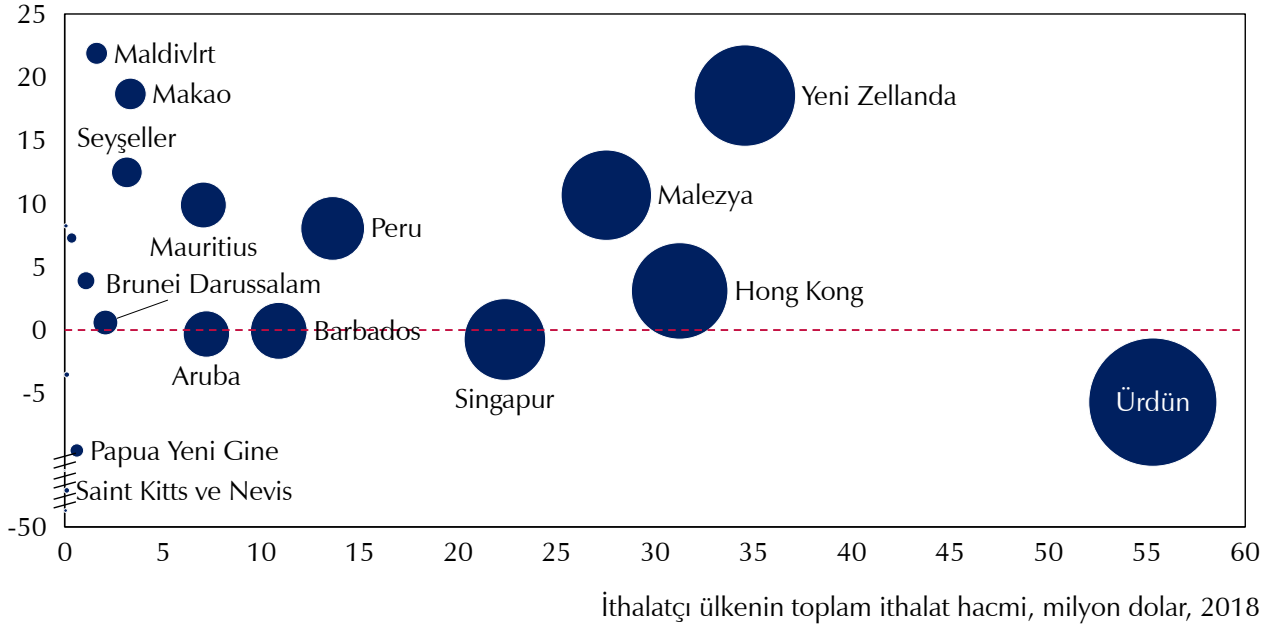

farklı avantajlar sunarak ayrımcı politikalar uygulayamamaktadır. Tek taraflı veya çok taraflı ticaret anlaşmaları, bu kuralın istisnası olarak tanımlanırken; ülkeler, ticaret anlaşmaları çerçevesinde partner ülkelere diğer ülkelere sunmakla yükümlü oldukları gümrük vergilerine kıyasla daha avantajlı gümrük vergileri sunabilmektedir. KKTC ise Türkiye haricindeki ticaret ilişkilerinde bu tarz anlaşmalar kapsamında gümrük vergilerinde avantajlara sahip olamamaktadır. Bununla birlikte, bazı ülkeler, üçüncü ülkelere uygulayacaklarını belirttikleri En Çok Gözetilen Ulus (Most Favoured Nation - MFN) oranlarını hâlihazırda çok düşük seviyelerde tutabilmektedir. Bu bağlamda, KKTC'nin ihracatını hem ürün hem pazar bazında çeşitlendirmesi gerekirken, örnek teşkil etmesi adına KKTC'nin 2018 yılında en çok ihraç ettiği ilk 3 üründe, alternatif pazarlar MFN oranları göz önünde bulundurularak derlenmiştir. KKTC'nin 2018 yılı ihracat değerleri incelendiğinde, hellimi de kapsayan diğer peynirler, rakı vb. alkollü içecekleri kapsayan ürün grubu ve portakalın ülkenin ihracatının yüzde 68'ini oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu üç ürün için, MFN oranı olarak yüzde 0 gümrük vergisi uygulayan ülkeler, bu ülkelerin 2018 yılı toplam ithalat değerleri ve bu değerlerin 2013-2018 dönemindeki büyüme hızları göz önünde bulundurulmuştur. Bu kapsamda ilgili üç ürün için takip eden analizler kapsamında potansiyel pazarlar tespit edilmiştir.

- 1- KKTC'nin 2018 yılı ihracatının yüzde 41'ini oluşturan hellimi de kapsayan "diğer peynirler" ürün grubu için potansiyel ihracat pazarları olarak Ürdün, Yeni Zelanda, Hong Kong ve Malezya öne çıkmaktadır.**^{cxiv} KKTC'nin ihracat hacminde en büyük paya sahip olan hellim için, 21 ülkenin MFN oranı olarak yüzde 0 gümrük vergisi talep ettiği tespit edilmiştir. 21 pazar arasında en geniş ithalat hacmine sahip Ürdün 55 milyon dolarlık talebi ile öne çıkmaktadır. Hâlihazırda KKTC'nin hellim ihraç ettiği ülkelerden biri olan Ürdün'de, KKTC'nin pazar payı sadece yüzde 2 düzeyindedir. Ancak Ürdün'deki hellim pazarının son 5 yılda negatif büyüme hızı göstererek daralmakta olduğu görülmektedir. Talepteki büyüme hızı ve talep büyüklüğü beraber değerlendirildiğinde, son 5 yılda talebi yüzde 19 artan Yeni Zelanda, yüzde 3 artan Hong Kong ve yüzde 11 artan Malezya gibi farklı pazarlar öne çıkmaktadır. Ayrıca sıralanan üç potansiyel pazar, KKTC'nin hâlihazırda hiç hellim satmadığı pazarlar olup, bu pazarlar KKTC için pazar çeşitlendirmesi açısından ayrıca bir potansiyel teşkil etmektedir. Bir diğer taraftan Ürdün pazarının Yeni Zelanda, Hong Kong ve Malezya pazarlarına göre KKTC'ye olan coğrafi yakınlığının da potansiyel pazar değerlendirmesinde göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Şekil 38 - Hellim ve diğer peynirlerin ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)

İthalatçı ülkenin ithalatının büyüme hızı, %, 2013-2018

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, ITC Macmap, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

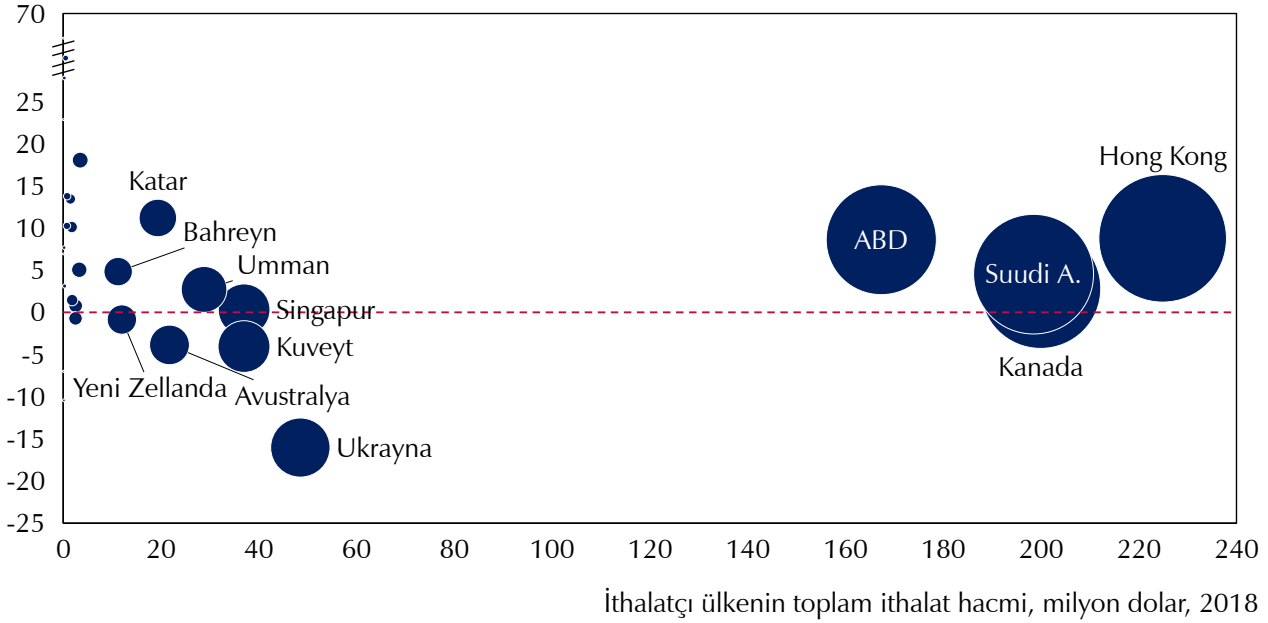
Not: Daire büyüklükleri ilgili ülkenin ilgili üründe 2018 yılındaki toplam ithalat hacmini temsil etmektedir.

2- KKTC'nin 2018 yılı ihracatının yüzde 11'ini oluşturan taze veya kurutulmuş portakal ürünleri için potansiyel ülkeler olarak Hong Kong, Kanada, Suudi Arabistan ve ABD öne çıkmaktadır.^{cxv}

KKTC'nin en çok ihraç ettiği ikinci ürün, ülkenin ihracatından yüzde 19 pay alan portakal ürünleridir. Bu ürünü ithal eden 31 ülkenin ticaret anlaşmaları bulunmayan ülkelere ithalatları sırasında yüzde 0 gümrük vergisi uyguladığı tespit edilmiştir. 2018 yılı toplam ithalat talepleri göz önünde bulundurulduğunda, 225 milyon dolarlık toplam talebi ile en büyük ithalatçı olarak Hong Kong öne çıkmaktadır. 2013-2018 döneminde yüzde 9 büyüme hızına sahip Hong Kong, bu hızıyla talebi 10 milyon dolar ve üzerinde olan 12 ülke arasında talebi en hızlı artan 2'nci ülke konumundadır. Hong Kong'u takiben en büyük ithalat hacmine sahip ülkeler; sırasıyla 200 milyon dolar, 198 milyon dolar ve 167 milyon dolar hacimleriyle Kanada, Suudi Arabistan ve ABD'dir. Öte yandan KKTC'nin ilgili pazarlara 2018 yılında hiç portakal ihraç etmemiş olması, portakal ihracatında değerlendirilmemiş geniş bir potansiyel manevra alanının varlığına işaret etmektedir.

Şekil 39 - Portakal ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)

İthalatçı ülkenin ithalatının büyüme hızı, %, 2013-2018

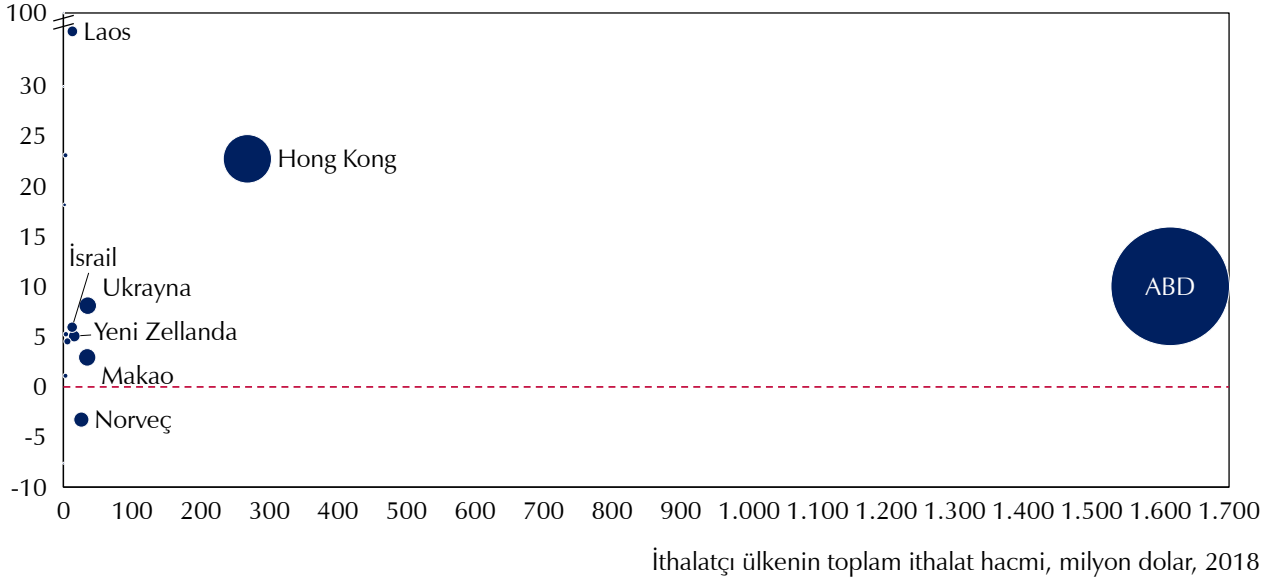
Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, ITC Macmap, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Daire büyüklükleri ilgili ülkenin ilgili üründe 2018 yılındaki toplam ithalat hacmini temsil etmektedir.

- 3- KKTC'nin 2018 yılı ihracatının yüzde 9'unu oluşturan rakı gibi diğer alkollü içecekleri içeren ürün grubu için potansiyel ülkeler olarak ABD, Hong Kong ve Kuzey Makedonya pazarları sıralanmaktadır.**^{cvi} Rakı ve benzeri alkollü içecekler, KKTC tarafından en çok ihraç edilen üçüncü üründür. 16 ülkenin, bu ürünün ithalatında ticaret anlaşması olmayan ülkelere yüzde 0 gümrük vergisi uyguladığı tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen analizler, ithalatta yüzde 0 gümrük vergisi talep edip, ilgili ürün grubunda 1,6 milyar dolarlık ithalat hacmi ve 2013-2018 arasında yüzde 10'luk talep artış oranı ile ABD'nin en yüksek potansiyele sahip pazar olduğunu göstermektedir. Ayrıca yüzde 23 büyüme hızı ile en yüksek talep artış oranına sahip Hong Kong, 268 milyon dolarlık ithalat hacmi ile en büyük ikinci potansiyel pazar konumundadır. Ticaret anlaşması gerekmeksizin üçüncü ülkelerden gerçekleştirdikleri ithalatta yüzde 0 gümrük vergisi isteyen ABD ve Hong Kong, hâlihazırda KKTC'nin ilgili ürünü hiç ihraç etmediği pazarlar konumundadır. Bu bağlamda, ABD ve Hong Kong pazarlarının KKTC için henüz değerlendirilmemiş potansiyel pazarlar olduğu ve KKTC'nin pazar çeşitlendirmesi için önem arz ettikleri görülmektedir. Diğer yandan daha küçük hacimli ve daha düşük büyüme hızlarına sahip olsa da Ukrayna, Yeni Zelanda ve İsrail gibi alternatif pazarlar da analiz sonuçları doğrultusunda öne çıkmaktadır. Bu pazarların KKTC'ye olan coğrafi yakınlığı, bu pazarları ABD ve Hong Kong gibi alternatiflerden ayırtmaktadır. Bir diğer taraftan, gerçekleştirilen analizler masa başı analizler olup, detaylandırılmış pazar araştırmaları ile pazardaki talep ile arz edilen ürünlerin birbirlerini ne kadar karşıladıklarının da ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir.

Şekil 40 - Rakı ve benzeri diğer alkollü içkilerin ithalatında yüzde 0 gümrük vergisi talep eden pazarların ithalat hacmi (2018) ve büyüme hızları (2013-2018)

İthalatçı ülkenin ithalatının büyüme hızı, %, 2013-2018

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, ITC Macmap, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

Not: Daire büyüklükleri ilgili ülkenin ilgili üründe 2018 yılındaki toplam ithalat hacmini temsil etmektedir.

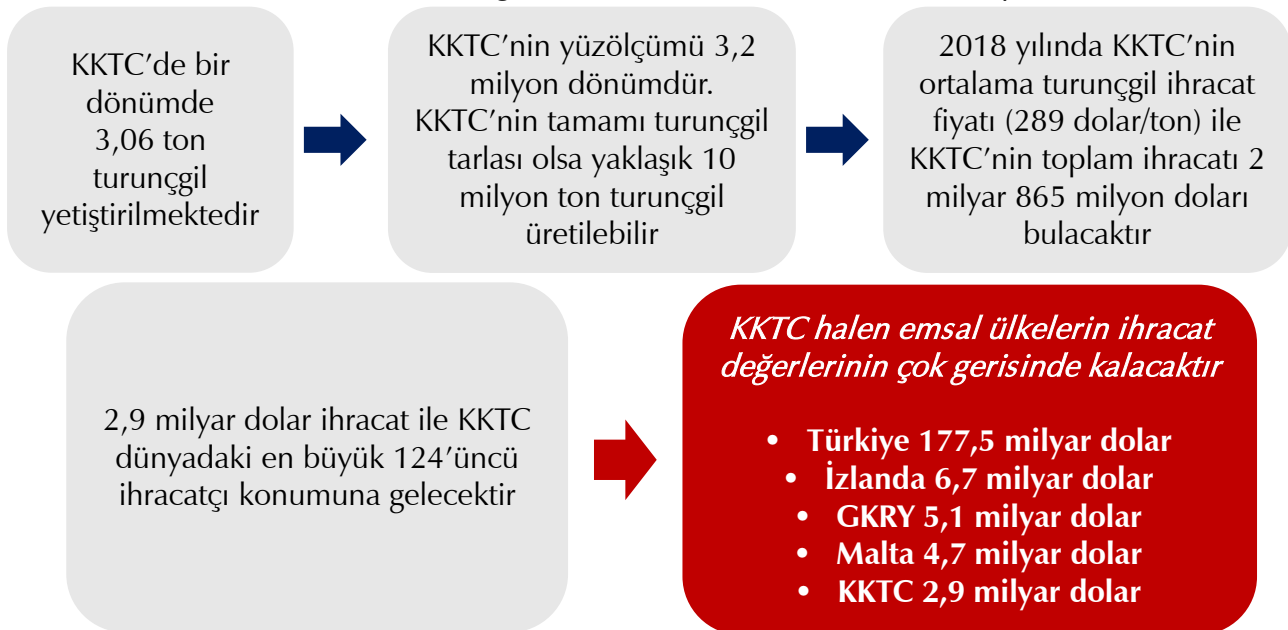
Pazar çeşitlendirmesi kadar KKTC'nin stratejik seçimlerle üretim becerilerini de dünyadaki teknolojik dönüşümle paralel bir şekilde çeşitlendirmesi gerekmektedir. Mevcut üretim ve ticaret kapasitesi göz önünde bulundurulduğunda, turuncgil meyvelerinin gerek bölgenin coğrafi ve iklim koşulları nedeniyle gerekse sahip olunan know-how sayesinde ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmektedir. KKTC'nin mevcut durumdaki bu uzmanlığını maksimum kapasitede kullanması durumunda, bu durumun getirebileceği ekonomik kazanımları belirlemek üzere takip eden analizler gerçekleştirilmiştir:

- Mevcut durumda KKTC'de 0,9 milyon dönümü ekilen olmak üzere toplamda 1,4 milyon dönümlük tarımsal arazisi bulunmaktadır.^{cxvii} 2018 yılında ekilen arazilerin yüzde 4'ü, turuncgil meyveleri için tahsis edilmiş ve toplam 35 bin dönümlük araziden toplam 108,3 bin ton turuncgil elde edilmiştir. Elde edilen turuncgillerin 66,8 bin tonu valensiya portakalına ait olup üretim hacmine göre mandarin, limon, yafa portakalı, greyfurt, vaşington portakalı; KKTC'de üretilen diğer turuncgil ürünleri arasında yer almaktadır.^{cxviii}
- Bu değerlerden yola çıkarak, KKTC'de bir dönümde toplam 3,06 ton turuncgil üretildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu değerleri gerçek üstü sınırlara taşıyarak adanın toplam 3.242 milyon dönüm olan yüz ölçümünün tamamının turuncgil tarlası olduğu ve bu tarladaki ağaçlarından 2018 yılındakine benzer miktarda yani dönüm başına 3,06 ton turuncgil elde edildiği varsayıldığında, KKTC'nin tüm yüz ölçümünden maksimum senaryoda yaklaşık 10 milyon ton turuncgil elde edilecektir.^{cxix}
- 2018 yılında KKTC 64,6 bin tonluk turuncgil ihracatı gerçekleştirmiş ve bu ihracatın toplam değeri 18,7 milyon dolar olmuştur.^{cxx} Buradan yola çıkarak 2018 yılında 1 ton turuncgilin değerinin yaklaşık 289 dolar olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. KKTC'nin tamamına ekilerek elde edilebilecek yaklaşık 10 milyon tonluk turuncgilin, ortalama değer ile ihraç edildiği

varsayıldığında, KKTC'nin elde edeceği toplam gelir 2 milyar 865 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır.

- Bu durumda 2018 yılı ticaret verileri göz önüne alındığında; KKTC toplamda 2.865 milyon dolarlık ihracatı ile dünyadaki 124'üncü ihracatçı olarak konumlanacaktır. Nitekim ülkenin sadece ekilebilir alanı değil ülkenin tamamı turunçgil tarlası olarak tahsis edildiğinden başka bir ihracat geliri olamayacaktır. Bu bağlamda; KKTC'nin mevcut üretim setinde öne çıkan bir ürünlerdeki üretimini maksimum şekilde değerlendirmesi halinde, ihracatta emsal ülkeler düzeyine erişemeyeceği görülmektedir. Gerçekleşmesi pek de mümkün olmayan maksimum değerleri ortaya koymak için gerçekleştirilen bu simülasyon örneğinde bile KKTC'nin mevcut durumdaki üretim sepetini çeşitlendirmesi gerektiği görülmektedir. Bu durum, KKTC'de gelecek için niteliksel değişimlere ihtiyaç duyulduğunu, bu değişim için de daha inovatif hamleler içeren stratejilere ihtiyaç duyulduğunun altını çizmektedir.

Şekil 41 - KKTC'nin tamamının turunçgil bahçesi olması duruma dair simülasyon, 2018

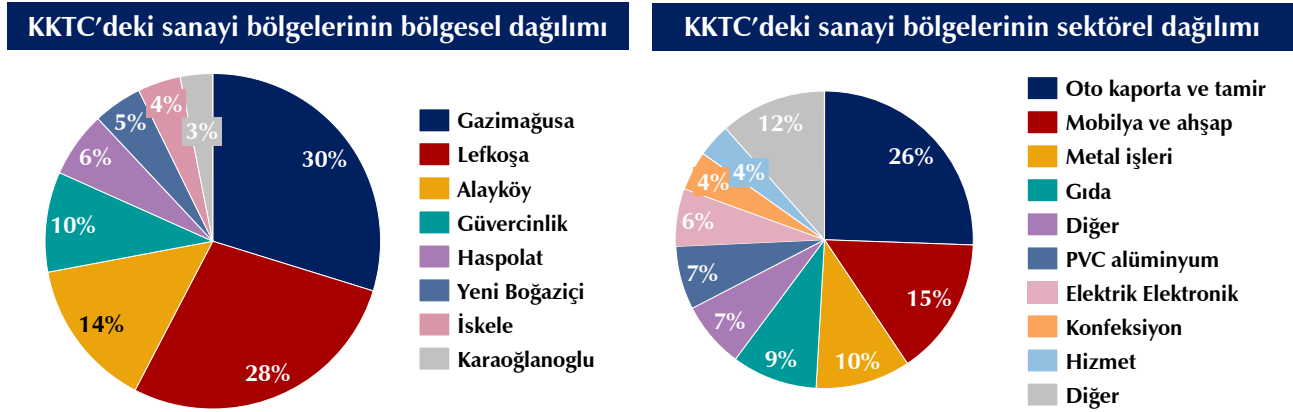

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı Bitkisel Üretim İstatistikleri 2018, T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler, Haziran 2019, TEPAV hesaplamaları

KKTC'nin üretim kabiliyetlerinin tamamı, dış ticarete karşılaşılan engeller neticesinde ihracata dönüşmezken, üretim kapasitesi açısından ihracata kıyasla daha çeşitli bir dağılım söz konusudur. Üretim kapasitesinin geliştirilmesinde mobilya sektöründe ikili iş birliği için de fırsat alanları öne çıkmaktadır. KKTC'de hâlihazırda 13'ü kullanımda, 4'ü kiracılara dağıtılan, 1'i dağıtılmaya hazır ve 1'i de kullanımda olmayan toplamda 19 adet sanayi bölgesi bulunmaktadır.^{xxi} Büyük bir kısmı nitelikli sanayi bölgesinden ziyade Türkiye'deki sanayi sitelerinin büyüklüğünde olan bu sanayi bölgelerinin yarısından fazlasında oto kaporta ve tamir, mobilya ve ahşap ile metal işleri sektörlerinden şirketler bulunmaktadır. Sanayi bölgeleri, ticari liman bağlantısına sahip Gazimağusa ile başkent Lefkoşa'da yoğunlaşırken; sanayi bölgelerinde sektörel kümelenmelerin desteklenmesine yönelik taleplerle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda, birbirini tamamlayıcı ürünleri temin eden üreticilerin bir arada üretim yapmalarıyla, üretimde verimliliğin ve karın artması beklenmektedir. Örneğin KKTC'de sanayi bölgelerinde en fazla sayıdaki işletmeler mobilyacılar iken bu sektör aynı zamanda ülkedeki turizm ve yükseköğretim sektörünün de değer zincirinde yer almaktadır. Sektör genelinde, yumuşak döşeme (koltuk, sandalye vb.), mobilya sektörü ile bağlantılı olan demir vb. ürünler, cam işleme faaliyetleri ve mobilya boyama faaliyetleri için mevcutta bir

fırsat alanı olduğu değerlendirilmektedir. Diğer yandan KKTC'deki mobilya sektöründe Ar-Ge ve tasarım faaliyetleri daha sınırlı düzeydedir. Küresel anlamda, KKTC açısından seri üretim ile yüksek hacimli mal ihracatı, mevcut şirketlerin ölçeklerinden dolayı ilk aşamada görece daha zor bir strateji konumundadır. Diğer yandan mobilya sektöründe son yıllarda seri üretim kadar tasarım ürünler de özellikle Orta Doğu ve Körfez ülkeleri tarafından artan bir hızda talep edilmektedir. Körfez ülkelerinde tasarım mobilya ithalatında, ilgili tasarımdan sadece 1 adet üretilmesinin talep edilebildiği görülmektedir. Örneğin bu ülkelerden biri olan Katar, gümrük vergileri açısından da ithalatta ülke sınırlamaksızın görece düşük gümrük vergileri talep ederken, bu tip segmentte yer alan müşterilerin taleplerini karşılamak üzere gerçekleştirilebilecek Türkiye - KKTC iş birlikleri, fırsat alanları oluşturmaktadır.

Şekil 42 - KKTC'deki sanayi bölgesindeki işletme sayılarının sektörel ve bölgesel dağılımı, 2017

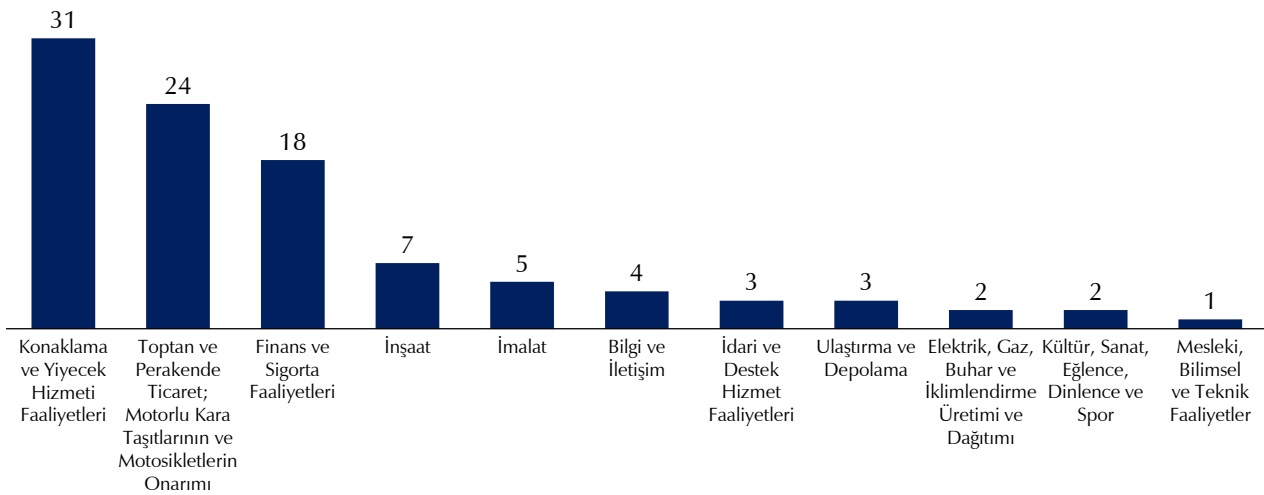
Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2018). Raporlar. İstatistik Raporları, TEPAV hesaplamaları

KKTC'deki mevcut sanayi bölgelerine ilişkin gerçekleştirilebilecek kapsamlı bir durum tespiti çalışması; mevcut sanayi bölgelerindeki problemlerin, kümelenme faaliyetleri için ihtiyaç alanlarının, sanayi - üniversite iş birliği için potansiyel alanların ve yeni sanayi bölgeleri için gerekli vizyonun değerlendirilebilmesi için önem arz etmektedir. Geniş bir alanda üretim faaliyetlerini tamamlayabilen firmalar için tek ve büyük metrekareleri kapsayan alanlar tesis etmenin güçleştiği mevcut sanayi bölgelerine alternatif olarak, KKTC'de yeni ve daha büyük ölçekli bir sanayi bölgesinin kurulması değerlendirilmektedir. Ek olarak, bu ihtiyacın karşılanabilmesi için 26 Kasım 2019 tarihinde yürürlüğe giren değişiklik yasası ile özel kişilere ait olan veya altyapının özel kişiler tarafından sağlanacağı kamu arazilerinde sanayi faaliyeti yapılabilmesi, belirli kurallara bağlanarak düzenlenmiştir.^{cxvii} Diğer yandan yeni bir sanayi bölgesi kurmadan önce, mevcut sanayi bölgelerine yönelik detaylı bir durum tespiti çalışmasının yapılması gerekmektedir. Sanayi bölgeleri, işletmelerin organize bir yapıda var olmaları için önemli bir altyapı fırsatı iken; KKTC'deki üniversite - sanayi iş birliğinin geliştirilmesi için de ilgili tespit çalışmasının çıktılarının yararlı olacağı düşünülmektedir. Bunun için öncelikle üniversitelerde çalışılan konular, üniversitelerin uzmanlık alanları konusunda bilgiler standart bir formatta bir araya getirilip, sanayi bölgelerindeki firmalar ile paylaşılabilir. Benzer bir şekilde, sanayi bölgelerindeki üretim becerilerine ilişkin hazırlanacak katalog da üniversitelerle paylaşılabilir. Bu uygulama, hem Ar-Ge ve tasarım açısından hem de üniversite staj programları açısından yeni iş birliklerinin önünü açabilir. Bir diğer yandan, KKTC'deki üniversitelerin birçoğunda zorunlu staj programı bulunurken özellikle imalat ile ilişkili bölümlerde birçok stajyerin Türkiye'de staj aradığı ayrıca sadece staj döneminde değil mezun olduklarında da yine Türkiye'ye beyin göçü gerçekleştirebildikleri tespit edilmektedir. Bu bağlamda, üniversite - sanayi iş birliklerinin geliştirilmesi, nitelikli insan gücünün KKTC'de daha çok istihdam edilebilmesinin de önünü açabilir. Ayrıca, KKTC'nin vize politikalarında Türkiye'den daha serbest olması neticesinde KKTC'de okuyan birçok üçüncü ülke vatandaşı, staj için Türkiye'ye gelmekte zorlanabilmektedir. Bu durumda KKTC'de geliştirilecek üniversite - sanayi iş birlikleri, KKTC'de eğitim görmüş T.C. vatandaşı haricindeki kişilerin

KKTC sanayisi ile etkileşim düzeyinin artırılması adına da bir fırsat teşkil etmektedir. Nitekim KKTC sanayisi ile ilişkileri geliştirilen yabancı öğrencilerin ülkelerine döndüklerinde, kendi ülkeleri ile KKTC arasındaki ticareti artırma potansiyeli de bulunmaktadır. Ayrıca bu yabancı öğrencilerle KKTC sanayisinin entegrasyonu, yeni ihracat pazarlarına açılımda, KKTC firmaları için çok önemli bir yabancı dil avantajını da beraberinde getirmektedir.

KKTC’de vergi rekortmeni listesinde yer alan firmaların sektörel dağılımı incelendiğinde, ülkede en fazla gelirin konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri, toptan ve perakende ticaret ile finans ve sigorta sektörlerindeki işletmeler tarafından kazanıldığı, ilk 100 listesine sadece 5 adet imalatçı firmanın girebildiği görülmektedir. KKTC’de en çok vergi ödeyen, en çok gelir kazanan 100 firmadan 31’i konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri ile ilgilenirken, 24’ü toptan ve perakende ticaret firması olup, 18’i finans ve sigorta firması olarak listelenmektedir. Listede ayrıca 7 adet de inşaat firması yer almaktadır. Ülke ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturan turizm sektörünü de içine alan konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri alanından 31 rekortmene karşılık bu faaliyetlerle ilişkili olan kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor alanından ise sadece 2 rekortmenin ilk 100’de yer aldığı görülmektedir. İmalat sektöründen sadece 5 tane rekortmen ilk 100’de yer alırken aynı listede bilgi ve iletişim alanından 4 rekortmenin de yer alması dikkat çekmektedir.

Şekil 43 - KKTC’deki ilk 100 vergi rekortmeninin faaliyet alanlarına göre dağılımı, 2018

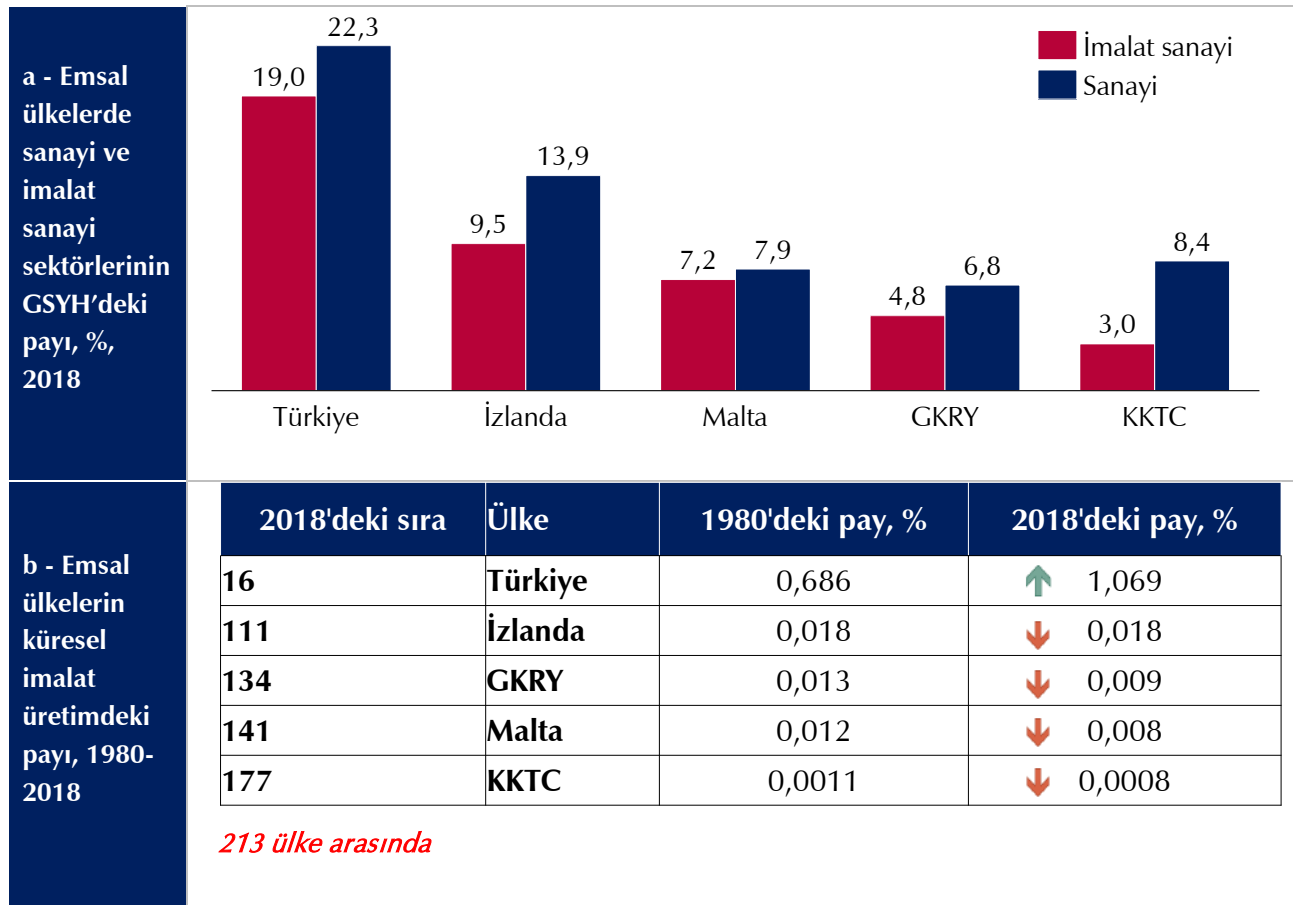

Kaynak: KTO Üye Listesi, KKTC Maliye Bakanlığı Gelir ve Vergi Dairesi. (2019). Gelir ve Vergi Dairesinden Kurumlar Vergisi Yükümlüleri ile İlgili Duyuru, TEPAV hesaplamaları

Yukarıda bahsedilen analizlerden yola çıkarak, KKTC sanayi sektöründe özellikle imalat sanayinde potansiyelinin gerisinde kalmaktadır. Türkiye’nin GSYH’sinin yüzde 22,3’ünü sanayi sektörü oluştururken bu değer KKTC için sadece yüzde 8,4 düzeyinde kalmaktadır. Sanayinin GSYH içerisindeki payı, İzlanda’da yüzde 13,9, Malta’da yüzde 7,9 ve GKRY’de yüzde 6,8 iken KKTC’de Malta ve GKRY’ye göre toplam GSYH içerisinde sanayi faaliyetleri daha yüksek pay almaktadır. Öte yandan tanımı gereği sanayi faaliyetleri; (i) madencilik ve taş ocaklığı, (ii) imalat sanayi ve (iii) elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtım ve (iv) su temini; kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri olmak üzere farklı faaliyet alanlarını kapsamaktadır. Emsal ülkelerde sanayi faaliyetlerinde spesifik olarak imalat sanayi aktiviteleri incelendiğinde, Türkiye’nin GSYH’sinin yüzde 19,0’ının, İzlanda’nın GSYH’sinin yüzde 9,5’inin, Malta’nın GSYH’sinin yüzde 7,2’sinin, GKRY’nin GSYH’sinin yüzde 4,8’inin imalat sanayi faaliyetlerinden oluştuğu görülmektedir. KKTC’de ise toplam sanayinin payı GSYH içerisinde yüzde 8,4 iken imalat sanayinin payı sadece yüzde 3 düzeyindedir. Bu bağlamda, KKTC her ne kadar genel olarak sanayinin GSYH içerisindeki payı temel alındığında Malta ve GKRY’den daha yüksek bir orana sahip olsa da imalat sanayi özelinde emsal ülkeler arasında en sonda yer almaktadır. Ayrıca KKTC, genel olarak sanayi

ve imalat sanayinin payı karşılaştırıldığında aradaki farkın en yüksek olduğu ülke konumundadır. Emsal ülkelerin küresel imalat sanayi üretimindeki payları ve sıralamaları incelendiğinde, imalat sanayi üretimi açısından KKTC, 213 ülke arasında 177'nci olarak Aruba, Maldivler ve Liberya'ya benzer bir performans sergilemektedir. Türkiye, dünya genelinde 16'ncı büyük imalat sanayi üreticisi olup son 38 yıl içerisinde dünya genelinden aldığı payı artırmayı başarırken KKTC gibi diğer emsal ülkeler de son 38 yılda küresel imalat sanayinden aldıkları payı artıramazken, küresel listede ilk 100 ülke arasında yer alamamaktadır. Bütün bu analizler ışığında, KKTC'nin, hem kendi mevcut potansiyelini kullanarak hem de Türkiye ile olan ticaretini imalat sanayi ürünleri özelinde de artırarak imalat sanayi sektöründeki gelişmelere dâhil olabileceği ve bu alanda önemli bir gelişme kaydedebileceği öngörülmektedir.

Şekil 44 - Emsal ülkelerde sanayi ve imalat sanayi sektörlerinin GSYH'deki payı, % (2018), emsal ülkelerin küresel sanayi üretimindeki payı (1980-2018)

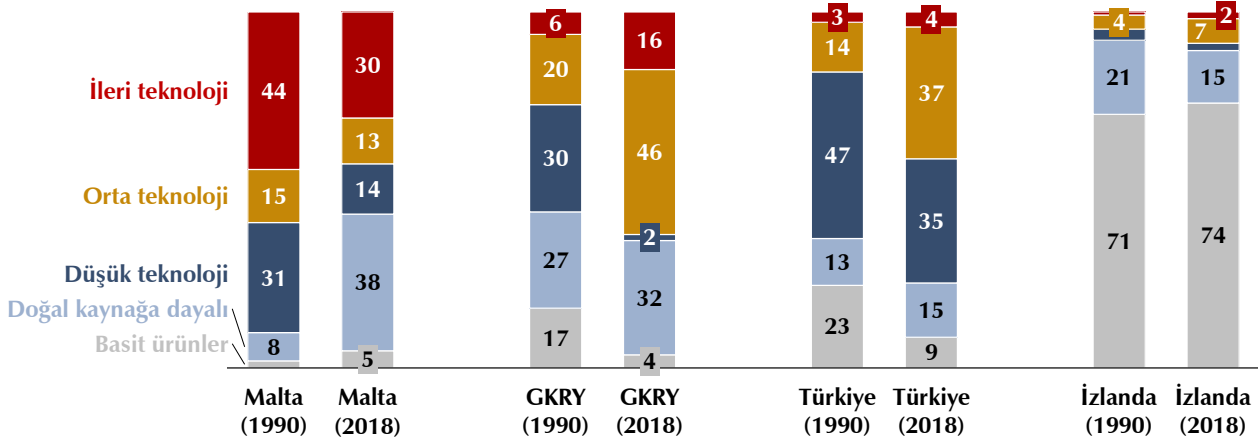

Kaynak: Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Ulusal Hesaplar, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Ada ülkesi olmak teknoloji açısından gelişimin önünde bir bariyer oluşturmazken ülkelerin ekonomik sofistikasyonları incelendiğinde, KKTC'nin mevcut durumda karmaşık/sofistike ürünler ihraç edemediği görülmektedir. Ülkelerin ihraç ettiği ürünlerin teknoloji dağılımları incelendiğinde, Malta'nın diğer emsal ülkeleri oldukça geride bırakarak ihracat sepetinin yarısına yakınına yüksek teknolojili ürünlerle doldurduğu görülmektedir. Öte yandan Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerden sadece yüzde 4'ünü yüksek teknolojili ürünler oluşturmaktadır. GCRY'nin 1990 yılı sonrasında 28 yıl içerisinde yüksek teknolojili ürün ihracatının payını neredeyse 3 kat artırması, öne çıkan bir diğer bulgudur. Bu dönüşüm, ada ülkesi olmanın bir dezavantaj olabileceği tezini çürütmekte, görece daha küçük yüz ölçümü ve daha az nüfusa sahip ada ülkelerinin de sofistikasyon açısından daha gelişmiş bir performans sergileyebileceğini göstermektedir.

Şekil 45 - Emsal ülkelerin ihracatlarının teknoloji dağılımı, 1990-2018

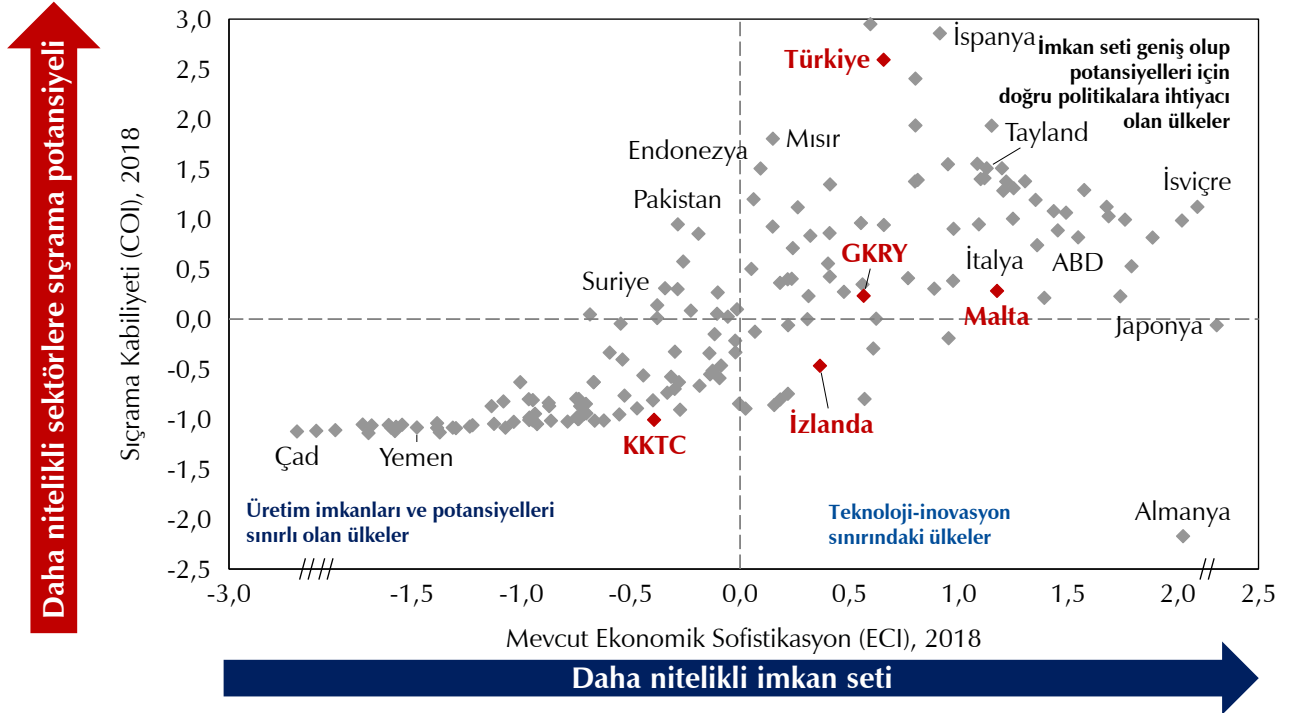

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, Lall (2000), TEPAV hesaplamaları

Not: Ürünlerin teknolojik olarak sınıflandırılabilirdiği ürün sınıflamalarına (ISIC - International Standard Industrial Classification (Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması), SITC - Standard International Trade Classification (Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması) gibi) dayalı KKTC'ye ait veriler bulunmadığı için, KKTC'nin ihracatının teknolojik sınıflamasına analizlerde yer verilememiştir.

KKTC'nin düşük ekonomik sofistikasyon seviyesi, normal şartlar altında sıçrama yapılabilecek yeni teknolojik alanlara geçişi zorlaştırmaktadır. Harvard ve MIT akademisyenleri tarafından geliştirilen Mevcut Ekonomik Sofistikasyon (Economic Complexity Index - ECI) göstergesi, ülkeleri, ihracat sepetlerindeki çeşitliliğe ve sofistikasyon düzeyine göre sıralamaktadır. Aynı metodoloji kapsamında geliştirilen Sıçrama Kabiliyeti (Economic Complexity Outlook Index - COI) göstergesi ise sahip olunan üretim kapasiteleri ile mevcut durumda üretilmeyen ama üretebilecek sofistike ürünleri temel alarak, ülkeleri sıralamaktadır. Başka bir deyişle, ECI ülkenin şu anki karmaşıklık/sofistikasyon seviyesini değerlendirirken, COI ülkenin mevcutta ürettiği ürünler üzerinden şu anda üretmese de sıçrayabileceği nitelikli ürünleri değerlendirmektedir. Şekil 46'daki grafikte, x-ekseninde soldan sağa doğru gidildikçe ülkenin mevcut durumda ihraç ettiği ürünlerin karmaşıklık seviyesi; y-ekseni boyunca aşağıdan yukarıya doğru gidildikçe de ülkelerin mevcut teknik birikimden yararlanarak ihracat sepetlerini daha karmaşık ürünlerle zenginleştirebilme kapasiteleri artmaktadır. Hem ECI hem de COI için 0 değerinin dünya ortalamasını gösterdiği bu analizde, İzlanda'nın yer aldığı grafiğin sağ alt bölgesinde; hâlihazırda karmaşıklık seviyesi yüksek ürünler ihraç eden, sıçrama potansiyellerini doldurmuş, sadece teknoloji ve inovasyon ile daha fazla gelişebilecek ülkeler yer almaktadır. Aynı grafikte, Türkiye ve GCRY'nin yer aldığı grafiğin sol üst bölgesinde, mevcut teknik bilgileri ile geniş bir imkân setine sahip olup doğru politikalar ile sıçrama gösterebilecek ülkeler yer almaktadır. Diğer yandan, KKTC'nin yer aldığı grafiğin sol alt bölgesinde ise mevcut ihracat kapasitesi karmaşık ürünleri içermeyen ve ihracat sepetlerini çeşitlendirme ve dolayısıyla sıçrama potansiyeli sınırlı olan ülkeler yer almaktadır. Diğer yandan sadece mal ihracatına konu olan ticaret üzerinden gerçekleştirilen bu analizlerin istihdam ve üretim sepetinde hizmet sektörünün çok daha fazla rol aldığı ve imalat sektöründeki talebi de dolaylı olarak hizmet sektörünün etkilediği KKTC'de, ülkenin sıçrama potansiyelini tam anlamıyla değerlendirebilmek için paylaşılan analizin istihdam verileri üzerinden tekrarlanması gerekmektedir.

Şekil 46 - Ülkelerin ekonomik yapısı, ECI ve COI skorları, 2018

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, Hausmann Hwang ve Rodrik (2006), Hausmann ve Hidalgo (2009), Hausmann vd. (2014), KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları

KKTC'nin kalkınma stratejisinde geçmişte önemli rol almış olan "stratejik seçimlerin" yeni seçimlerle desteklenmesi gerekmektedir. Ülkelerin kalkınma stratejilerinde benimseyebilecekleri yaklaşımlar, literatürde (i) temkinli yaklaşım - snailcrawl, (ii) yakına sıçrama - leapfrog ve (iii) uzağa sıçrama - moonshot olmak üzere üç ana kategori altında özetlenebilmektedir.^{xxxiii} Bu yaklaşımlardan ilki olan "temkinli yaklaşımda", ülkelerin radikal değişikliklerden kaçınarak risk almadan yatay alanlara öncelik vererek ve standart politika araçlarını kullanarak (bölgesel teşvikler, ihracat destek ofisleri vb.) kalkınma politikalarını belirlediği görülmektedir. Doğal kaynak zengini ülkelerin birçoğu ve Latin Amerika ülkeleri hâlihazırda bu stratejileri uygulamaktadır. "Yakına sıçrama" yaklaşımında, ülkedeki mevcut altyapı ve yetkinliklerin hangi yeni sektörler için uygun olduğunun değerlendirilmesini takiben, sektörel çeşitlenmeyi sağlamak için planlı adımların atıldığı gözlemlenmektedir. Bu grupta Malezya ve AB ülkeleri gibi ülkeler yer almaktadır. "Uzağa sıçrama" yaklaşımında ise mevcut birikim kısıtlayıcı bir faktör olsa da; yeni alanlara şirketleri yönlendirme, kamunun piyasa başarısızlığını azaltma ve kamunun riske ortak olması stratejileri ile stratejik seçimler aracılığıyla kalkınma politikaları belirlenmektedir. Bu yaklaşım, Asya mucizesi olarak adlandırılan Güney Kore, Tayvan ve Çin'in stratejilerinde görülürken, mevcut üretim kapasitesi sınırlı olup mevcut üretim kapasitesinden beslenerek sıçranabilecek alanları da sınırlı olan KKTC'nin de uygulaması gerekebilecek bir yaklaşımdır. Nitekim KKTC'nin yakın geçmişteki ekonomik çeşitlenmesi de aslında stratejik seçimlerle ülkenin iş modelinin turizm ve yükseköğretim sektörleri ile değiştirilmesi ve kapasite inşası sürecini içermektedir. Bu bağlamda, KKTC'nin imalat sanayindeki mevcut üretim kapasitesi ile yeni teknolojik alanlara doğrudan sıçranması oldukça zor olsa da yeni stratejik kararlar vererek, gelecek için sıçrama alanlarının belirlenmesi gerekmektedir.

KKTC gerek sanayi gerekse tarım alanlarında dış ticarete ambargolara maruz kalmaktadır. KKTC'nin ekonomik ve ticari anlamda gelişiminin önündeki bu engeli aşmasında en iyi alternatiflerden biri olarak e-ticaret öne çıkmaktadır. Bu anlamda öncelikli olarak KKTC ve Türkiye arasında e-ticaret

alanında iş birliklerinin önünü açmak amacıyla; Türkiye'nin Katar ile uygulamaya geçirdiği Turkish Souq benzeri bir iş birliği, iyi uygulama örneği olarak ele alınabilir. Turkish Souq, Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü (PTT) A.Ş. ve Qatar Post iş birliği ile kurulmuş, Türkiye'den Katar'a normal kargo süreçlerinden farklılaşan özel bir hat ile iki posta teşkilatının ortaklaşa yürüttüğü iş süreçleri çerçevesinde yurt içi ticaret kolaylığında ihracat yapabilmeye olanak sağlayan bir e-ticaret platformudur.^{cxiv} Benzer bir uygulama, KKTC ve Türkiye arasında geliştirilip öncelikle iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirip, yeterli deneyim ve bilgi birikimi elde edilince üçüncü ülkeler ile de uygulanabilecek bir altyapı potansiyeli oluşturabilir. Bu yaklaşımın KKTC'nin hem Türkiye ile olan ticari ilişkilerine hem de küresel ekonomiye dâhil olmasına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

KKTC'nin karşılaştığı ekonomik ambargolar finans sektörünü de etkilerken, finans sektörünün dolaylı olarak etkilediği üretim kapasitesini geliştirmek için SWIFT alanında ortaklaşa adımların atılması gerekmektedir. KKTC'de 1 kamu sermayeli (Kıbrıs Vakıflar Bankası Ltd.), 15 özel sermayeli ve 5 T.C. bankalarının şubeleri olmak üzere toplamda 21 adet banka bulunmaktadır.^{cxv} KKTC bankaları uluslararası tanınırlık sorunu nedeni ile uluslararası finans sistemlerine entegre olmakta zorluk çekmekte ve farklı ülkelerde hesap açma konusunda da sorunlarla karşılaşabilmektedir. Keza Türkiye'de de bazı bankalarda KKTC bankaları hesap açmakta güçlük çekebilmektedir. Bunun yanı sıra yüksek maliyetleri nedeniyle, KKTC'deki bankalar kartlı ödeme sistemleri için kendi Bank Identification Number (Banka Kimlik Numarası - BIN) kodlarını almak yerine, Türkiye'deki bankalar üzerinden ilgili alan aralıklarını kiralayabilmektedir. Sınırlı sayıda bankanın kontrolünde bulunan bu sistem, olası anlaşmazlık durumlarında farklı bir alternatifin olmaması nedeniyle, KKTC bankaları için bir risk teşkil edebilmektedir. Son yıllarda aktif olarak kullanılan kartlı ödeme sistemlerinde yaşanacak olası sorunların ise ticareti olumsuz yönde etkileyeceği öngörülmektedir. Uluslararası sisteme entegre olmak ve uluslararası işlemler yapabilmek için üye olunması gereken Dünya Bankalar Arası Finansal Telekomünikasyon Derneği (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication - SWIFT) için gerekli kriterleri sağlama konusunda yeterli olmayan KKTC bankaları, uluslararası işlemlerinin bir kısmını da Türkiye üzerinden gerçekleştirmektedir. Mevcut durumda standart farklılıklarıyla T.C. bankacılık sistemine bile yeterince uyum sağlayamamış KKTC bankacılık sistemi için, hem Türkiye ile olan ticarete hem de uluslararası sisteme entegre olup üçüncü ülkeler ile yapılacak işlemlerde sıkıntı yaşanmaması, ülkenin dış ticaretinin gelişmesinde önem arz etmektedir. Bu bağlamda KKTC'nin finans sektörü için öncelikle Türkiye'ye entegre olunup, SWIFT üyeliği ve SWIFT kodu alınarak uluslararası sisteme entegre olunması, dış ticaretinin gelişimi konusunda önem arz etmektedir.

KKTC özelinde, KKTC'de üretilen ürünlerin birçoğunda hammadde ve istihdam açısından Türkiye önemli bir kaynak konumundadır. T.C. kamu ihalelerinde hammadde ve istihdamda Türkiye'nin katkısının da değerlendirilmesini takiben, yerli firmalara sağlanan avantajların KKTC'deki ilgili firmalara sağlanması, ikili iş birliklerini artırabilir. Türkiye'deki kamu ihalelerinde yerli malı teklif eden katılımcılara yüzde 15 oranına kadar fiyat avantajı sağlanabilmektedir.^{cxvi} Diğer yandan KKTC firmaları Türkiye'deki bu ihalelere girerken Türkiye'deki firmalara sağlanan bu avantaj nedeniyle, dolaylı bir dezavantaj yaşayabilmektedir. KKTC'li firmaların üretiminde diğer birçok ülkeden farklı olarak, Türkiye'den ithal edilen girdiler, üretimdeki ana maliyet kalemlerini oluşturabilmektedir. Bu bağlamda, T.C.'ye ilişkin yerli içerik oranı değerlendirilerek, KKTC ürünlerinin de kamu ihalelerinde avantaja konu olabilmemesinin değerlendirilmesi gerektiği, KKTC iş dünyası tarafından dile getirilmektedir.

B.2. Tarım

Küresel tarım ürünleri ticareti, 2018 yılında 1,49 trilyon dolar değerinde bir hacme sahip olup, bu değer dünyadaki toplam ticaretin yüzde 8,1'ine tekabül etmektedir. Tarım ürünleri, tarımsal gıda ve

balık ürünleri ile tarımsal hammaddeleri kapsamaktadır. Tarımsal gıda ürünleri; gıda ve canlı hayvanlar, içecek ve tütün, hayvansal ve bitkisel yağlar, katı yağlar ve mumlar, yağlı tohumlar ve meyveleri içermektedir. Tarımsal hammaddeler ise yakıtlar dışında yenmeyen ham maddelerden oluşmaktadır.^{xxvii}

Tarımsal ürünler; Türkiye, GKRY ve KKTC'nin ihracatında, emsal ülkelerin tamamının ise ithalatında kayda değer bir paya sahiptir. 2018 yılında ABD, dünya tarım ürünleri ihracatında 147,4 milyar dolar pazar hacmi ve yüzde 9,9 pazar payı ile lider konumdadır. Teknolojik dönüşümle ülkelerin ihracatlarının sofistikasyon düzeyi artış gösterse de; tarım ürünleri, gelişmiş ülkelerin ihracatlarında halen önemli bir paya sahiptir. Örneğin ABD'nin ihraç ettiği her 10 üründen 1'i tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Dünyada ABD'den sonra en büyük tarım ürünleri ihracatçıları, Hollanda, Brezilya, Almanya ve Fransa olarak listelenmektedir. Küresel tarım ticaretinde, yüzde 1,2'lik payı ve 17,2 milyar dolar ihracat hacmi ile Türkiye, dünyanın en büyük 24'üncü tarım ürünleri ihracatçısıdır. Emsal ülkeler, küresel listede 102 ile 147 arasında sıralamalar alırken, Türkiye 24'üncülük sıralamasıyla emsal ülkelere ayrılmaktadır. Dünya ticaretinden yüzde 8,1 pay alan tarım ürünleri, Türkiye'nin ihracatının yüzde 10'unu, KKTC'nin ihracatının yüzde 82'sini ve GKRY'nin ihracatının yüzde 14'ünü oluşturmaktadır. İzlanda ve Malta'nın ihracatlarında ise tarım ürünleri yüzde 4'ten düşük paylar almaktadır. Küresel ölçekte, ülkelerin ithalat performansı incelendiğinde, listenin ilk sırasında yüzde 8,9'luk pazar payı ile ABD yer almaktadır. ABD'yi sırasıyla Çin, Almanya, Hollanda ve İngiltere takip etmektedir. Türkiye ihracatta gösterdiğine benzer bir performans sergileyerek küresel ithalatta 25'inci sırada yer almaktadır. Emsal ülkeler arasında, bir tek Türkiye tarım ürünleri ticaretinde ticaret fazlası verirken diğer ülkeler ticaret açığı vermektedir. Sırasıyla KKTC'nin ve GKRY'nin toplam ithalatlarının yüzde 19'u ve yüzde 12'si tarım ürünlerinden oluşurken, İzlanda ve Malta'da ise bu ürünler toplam ithalatlarının yüzde 8 ve yüzde 5'ini oluşturmaktadır. KKTC'nin ithalatının yüzde 19'luk, ihracatının ise yüzde 82'lik kısmının tarım ürünlerinden oluşması, tarım ürünlerinin ülke için öneminin altını ayrıca çizmektedir.

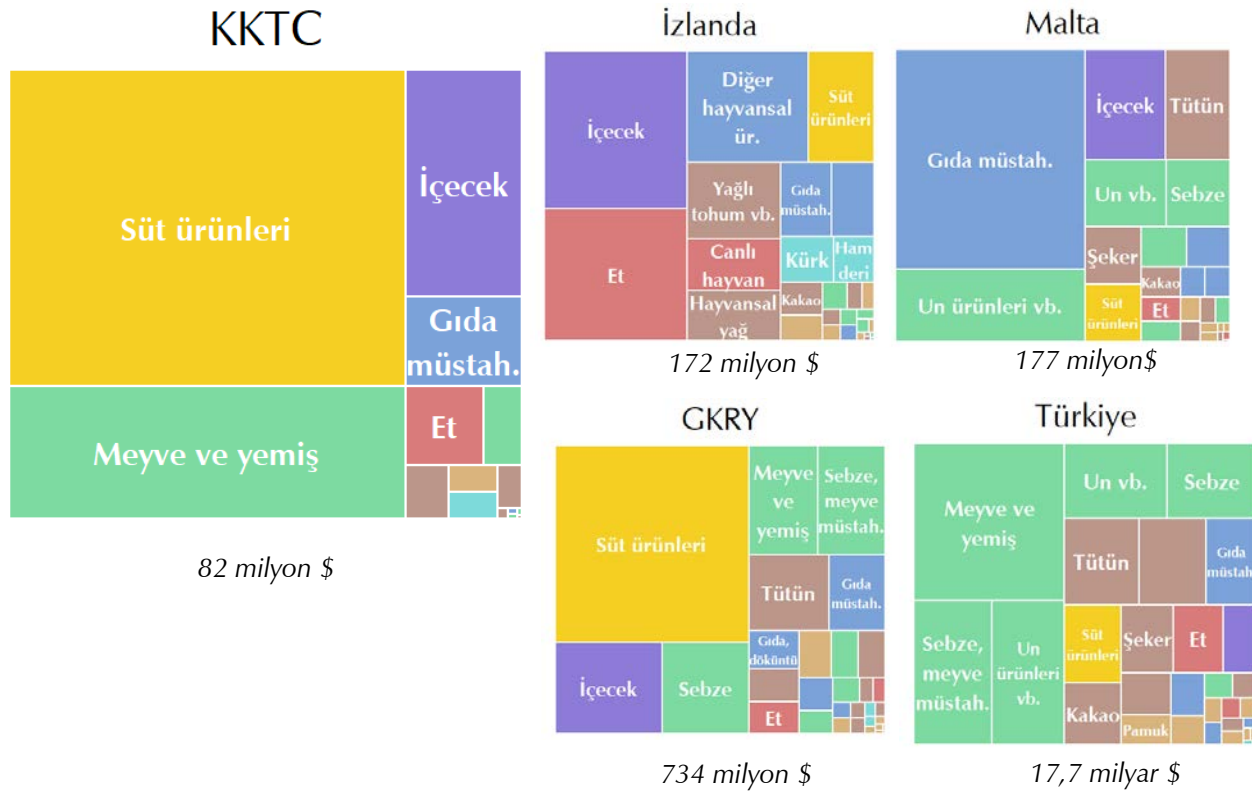
Şekil 47 - Tarımsal ürünlerdeki en büyük ithalatçı ve ihracatçıları ve emsal ülkelerin dünya tarımsal ürünler ticaretindeki pozisyonu, 2018

a - Tarımsal ürünlerdeki en büyük ihracatçıları ve emsal ülkelerin dünya tarımsal ürünler ihracatındaki pozisyonu, 2018	Sıra	İhracatçı	Tarımsal ürünler ithalatı, milyon dolar	Dünya tarımsal ürünler ithalatından alınan pay, %	Ülkenin ithalatında tarım ürünlerinin payı, %
	1	ABD	147.394	9,894	10,276
2	Hollanda	96.071	6,449	17,415	
3	Brezilya	86.024	5,774	35,467	
4	Almanya	85.136	5,715	5,653	
5	Fransa	73.282	4,919	13,026	
24	Türkiye	17.698	1,188	9,970	
102	GKRY	734	0,049	14,409	
130	Malta	177	0,012	3,740	
131	İzlanda	172	0,012	2,580	
147	KKTC	82	0,005	81,540	
b - Tarımsal ürünlerdeki en büyük ithalatçıları ve emsal ülkelerin dünya tarımsal ürünler ithalatındaki pozisyonu, 2018	Sıra	İthalatçı	Tarımsal ürünler ihracatı, milyon dolar	Dünya tarımsal ürünler ihracatından alınan pay, %	Ülkenin ihracatında tarım ürünlerinin payı, %
	1	ABD	132.802	8,914	5,528
2	Çin	113.608	7,626	7,038	
3	Almanya	98.776	6,630	8,241	
4	Hollanda	69.070	4,636	11,197	
5	İngiltere	62.898	4,222	9,671	
25	Türkiye	14.124	0,948	7,007	
100	GKRY	1.632	0,110	11,805	
122	Malta	798	0,054	5,344	
135	İzlanda	660	0,044	8,488	
151	KKTC	346	0,023	19,096	

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), WITS, TEPAV hesaplamaları

2018 yılında 82 milyon dolar değerinde tarım ürünleri ihraç eden KKTC'nin ihracat sepetinde süt ürünleri öne çıkmaktadır. Benzer bir şekilde, GKRY'nin tarım ürünleri ihracatında ana ihracat kalemi süt ürünleridir. KKTC'nin geleneksel ürünü olan hellimi de kapsayan süt ürünleri, KKTC'nin tarımsal ürün ihracatının çoğunluğunu oluşturmaktadır. Türkiye, KKTC'nin hem tarım ürünleri ithalatında hem de ihracatında önemli bir farkla ana pazar konumundadır. Süt ve süt ürünlerinin yüzde 46,8'ini Türkiye'ye ihraç eden KKTC, yüzde 50,9'unu da Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine ihraç etmektedir.^{xxxviii} KKTC gibi ada ülkesi olan ve aynı kara parçası üzerinde benzer iklime sahip GKRY'nin de tarım ürünleri ihracatında, süt ürünleri önemli bir yere sahiptir. Malta ve İzlanda'nın tarım ürünleri ihracatında hazır gıda ürünleri ve içecekler en büyük paya sahipken Türkiye'nin tarım ürünleri ihracat sepetinde en önemli payı meyve ve yemişler almaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde; Türkiye İzlanda, Malta ve GKRY'nin tarım ürünleri ihracat sepetleri ürün bazında daha çeşitli iken KKTC'nin ihraç sepetinin çeşitlilik düzeyi daha düşüktür.

Şekil 48 - Tarımsal ürün ihracatının ürünlere göre dağılımı, KKTC ve emsal ülkeler, 2018

Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), WITS, TEPAV hesaplamaları

KKTC tarafından coğrafi işareti alınmış olan hellimin ihracatının geliştirilmesi için standartların tesis edilmesi ve bu standartların denetimi önem arz etmektedir. Coğrafi işaretler, ününü ve kalitesini belirli bir coğrafi alana borçlu olan ürünleri tanımlamak için kullanılmaktadır. KKTC'nin tarımsal ürün ihracatında en büyük paya sahip olan süt ürünleri dâhilindeki önemli kalemlerden hellim, Kıbrıs Türk Sanayi Odası (KTSO)'nın başvurusuyla 10.10.2008 tarihi itibarıyla Türk Patent ve Marka Kurumu (TPE) tarafından coğrafi işaret açısından tescillenmiştir. Coğrafi işaretler, tüketicinin karşılaşıcağı minimum kaliteyi temin ederken ürünün marka değerinin ve saygınlığının korunması açısından önemli bir fikri mülkiyet aracı olarak rol oynamaktadır. Sadece tarım ürünleri ile sınırlı olmayan coğrafi işaretlerin belirli bir standardı beraberinde getirmesi önem arz etmektedir. Bu açıdan, coğrafi işaret ile tescillenen hellime, KKTC'de üretim şartının getirilmesi, KKTC'ye özgü değerlerin korunması açısından önemli bir gelişmedir. Üretim aşamasında hellim üretimine ilişkin standartlara ne ölçüde uyulduğunun denetlenmesi de bu değer için

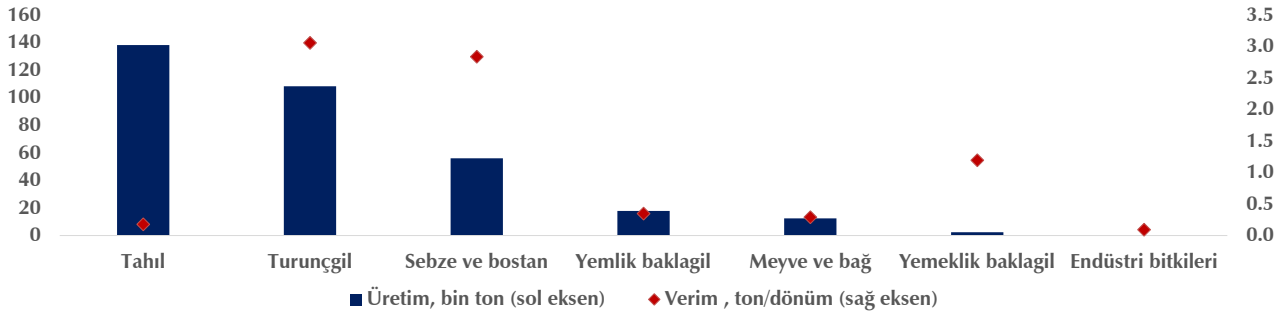
önem arz etmektedir. Nitekim Türkiye pazarında KKTC’de üretilmeyen hellim ürünleri satılamazken, Türkiye pazarında satılan KKTC ürünü olan bazı hellimlerin KKTC’deki yerel hellim kalitesi ile örtüşmediği tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda, hellim üretim standartlarının denetimi ve hellimin doğru tanıtımının yapılması, hellimin potansiyeli doğrultusunda değer kazanması için önem arz etmektedir. Bu çerçevede, 28 Ağustos 2019 tarihinde KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi, Veteriner Dairesi, KTSO, Kıbrıs Türk Süt Endüstrisi Kurumu (SÜTEK) ve Süt Ürünleri İmalatçıları Birliği (SÜİB) temsilcilerinin katılımıyla, piyasa denetimi ve gözetimi için Hellim İstisare Komitesi’nin kurulması olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.^{coxix} Bir diğer taraftan, KKTC’nin tarım ürünleri potansiyelinin ve bu alandaki ikili iş birliklerinin geliştirilmesi için, hellim gibi coğrafi işaret tescili yapılabilecek ceviz macunu ve diğer ürünlerin tespiti ile coğrafi işaret açısından tescillenmesi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Birçok tarım ürününün yetiştirilmesi için uygun bir iklime sahip KKTC’de, Türkiye’den sağlanan suyun tarım için kullanılmasıyla, tarım ihracatında çeşitliliğin artırılacağı öngörülmektedir. Diğer yandan KKTC’nin hem sulu hem susuz tarım gerektiren ürünlerde potansiyeline ulaşabilmesi için KKTC’nin bitki deseninin detaylı olarak analiz edilmesi ve planlı üretim stratejilerine geçilmesi gerekmektedir. KKTC, Akdeniz iklimi ve ada coğrafyası neticesinde farklı ürünleri erken hasat edebilme açısından diğer ülkelere kıyasla tarımda önemli avantajlara sahiptir. Diğer yandan mevcut şartlar altında, adadaki yağış miktarı ve tarıma ayrılan su miktarının kısıtlı olması, adada potansiyel olarak yetiştirilebilecek birçok ürünün önünde bir engel teşkil edebilmektedir. Türkiye’den KKTC’ye temin edilen suyun tarımda kullanılması için gereken altyapının ivedilikle tamamlanması ise yeni ürünler için bir fırsat alanı oluşturmaktadır. Her ne kadar sulu tarım, KKTC için yeni açılan bir fırsat alanı olsa da KKTC’nin mevcut durumda tarımdaki rekabet gücünü tanımlamakta yetersiz kalabildiği görülmektedir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen saha çalışmalarında harnup (keçiboynuzu), verigo üzümü ve egzotik tarım ürünleri gibi ürünler, KKTC için potansiyel alanlar olarak öne çıkabilmektedir. Diğer yandan, sulu ve susuz tarımda yetiştirilebilecek potansiyel ürünlerin tespiti için, KKTC’nin toprak analizinin yapıp bitki deseninin çıkartılması gerekmektedir. Tüm bunlara ek olarak, KKTC’de tarımda planlı üretim olmadığı için tüketici refahı negatif etkilenmektedir. KKTC’de görece sığ olan marketteki hızlı fiyat dalgalanmalarının tüketici ve üretici üzerindeki negatif etkilerini hafifletebilmek için Türkiye piyasası ile uyumlu bir tarımsal üretim stratejisi, öneri olarak dile getirilmektedir.

KKTC’nin tarım ürünleri üretiminde karşılaştığı maliyetler ve sınırlı üretim kapasitesi nedeniyle, rekabet gücünün niş ürünlerde artırılmasına odaklanılabilir. KKTC’de tarımsal üretim hacmi açısından en çok tahıl ürünleri, turuncgiller, sebze ve bostan ürünleri ve yem bitkileri üretilmektedir. Dönüm başına ton göstergesi üzerinden verimlilik performansları incelendiğinde, tahıl ürünlerinde turuncgillere göre verimliliğin daha düşük olduğu görülmektedir. KKTC’de, tarım ürünleri üretimi için gerekli olan tohum, ilaç gibi malzemeler çoğunlukla ithal edilmektedir. KKTC, Türkiye’den ürün ithal ederken birçok üründe gümrük vergisi ödemezken; fiyat istikrar fonu, stopaj vergisi gibi farklı kalemler ve navlun bedeli, ithal edilen malın KKTC iç pazarındaki satış değerine artı yük olarak binmektedir. Bu ithal girdiler, tarımsal ürünlerin üretim maliyetini artırmakta, iç ve dış pazar satışlarında fiyatların artmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, iş gücü maliyetinin Türkiye’den düşük olmadığı KKTC’de girdi maliyetlerinin de Türkiye’den yüksek olması, KKTC’nin Türkiye’ye tarım ürünleri ihracatında, rekabet gücünde fiyat açısından ayrıca bir avantaja sahip olamamasını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, KKTC’nin tarımsal üretim sepetindeki birçok ürünün Türkiye’ye ihracatı ekonomik olarak anlamlı olmayabilmektedir. Diğer yandan erken hasat, Türkiye’de o sezona ilişkin olumsuz hava durumları ve tarımsal ürünleri etkileyen hastalıklar gibi gelişmeler, KKTC’den Türkiye’ye bazı ürünlerin dönemsel ihracatını artırabilmektedir. Bu bağlamda, KKTC’nin Türkiye’ye tarım ürünleri ihracatını artırabilmesi için, rekabet gücünün temel belirleyicisi olarak

fiyat avantajı yerine başka faktörleri dâhil etmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, belirlenmiş stratejik alanlarda uzmanlaşma ile kitlesel pazarlama yerine daha dar bir hedef kitlesi belirlenerek kâr getirisi yüksek, özgün alanlardaki faaliyetlerin artırılması gerekmektedir. Niş pazarlama olarak kategorize edilebilecek bu stratejide, kitlesel pazarlamaya kıyasla daha az yoğun bir rekabet ortamı ile tüketicinin ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda ürünler sunulduğu için tüketiciler, belirlenen fiyatları ödemeye daha istekli olabilmektedir.

Şekil 49 - KKTC’de ürün gruplarına göre tarımsal üretim, 2018

Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı Bitkisel Üretim İstatistikleri 2018, TEPAV hesaplamaları

KKTC’de bitki deseni ortaya konulup stratejik bir bakış açısıyla, KKTC’nin rekabet gücüne sahip olabileceği niş ürünler ve pazarlama stratejileri geliştirilmelidir. KKTC’de niş ürün üretimindeki mevcut başarı hikâyeleri, ikili iş birliği için önemli bir gelişme alanının varlığına da işaret etmektedir.

KKTC genelinde tarım için tüm fırsatlar analiz edilmemiş olsa da girişimcilerin kendilerinin tanımlayıp faydalandıkları fırsat alanları arasında başarı hikâyeleri öne çıkmaktadır. Örneğin adada üretimi en yaygın olan ürünlerden biri olan turuncgillere kıyasla daha uzun raf ömrüne sahip nar, adada verimli bir şekilde üretilebilmektedir. Raf ömrü nedeniyle depolamada ve ihracatta da avantajlara sahip olan narın, KKTC’de üretimi son yıllarda artış göstermektedir. Bu gelişmenin ardında, KKTC’de nar üreticilerinin bir araya gelerek kurdukları şirketin GLOBALGAP belgesi alarak sertifikaya dayalı üretim yapması ve bu ürünleri Avrupa ülkelerine ihraç etmesi önemli bir faktördür.^{xxxx} Ayrıca bu narlardan elde edilen organik nar suları da KKTC iç pazarında satılmaktadır. Bu noktada, organik nar suyu gibi niş ürünlerin, Türkiye’ye ihracatının artırılabilmesi için belirli stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır. KKTC’nin üretim kapasitesi ve Türkiye’de 81 ildeki 81 milyon kişinin birbirinden farklılaşan talepleri ve bu taleplerin hacimleri göz önünde bulundurulduğunda, bu ve benzeri niş ürünlerin yüksek hacimlerle tüm Türkiye’de satışını hedeflemek yerine, belirli illerdeki belirli üst segment mağaza zincirleri ile kurulacak iş birlikleri veya benzeri butik yaklaşımlar, KKTC’nin tarım potansiyelini ihracata dönüştürmesinde önem arz etmektedir. Örneğin, iki ülke arasındaki yakın mesafenin de avantajı kullanılarak sık aralıklarla ve küçük partiler halinde taze ve organik nar sularının ihracatı, Türkiye’nin belirli illerindeki belirli mağaza zincirlerine odaklanılarak gerçekleştirilebilir. Belirli bölgelere veya belirli kitlelere hitap edecek, önemli bir çarpan etkisine sahip katma değerli niş ürünlerin, ilgili bölge veya kitleye sürdürülebilir bir şekilde ihracatının gerçekleştirilmesi, takip eden aşamalarda dış pazarları çeşitlendirebilecek şekilde KKTC’deki üretim kapasitesinin aşamalı olarak artırılmasına da katkı sunabilir. Bu durum KKTC’nin kendine özgü ürünler üretmesi, ürün çeşitliliğini ve ihracat hacmini artırması; Türkiye’nin ise kaliteli ürünlere erişimi açısından iki ülkenin de yararına olacak bir iş birliği örneği olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca yükte hafif pahada ağır niş alanlarda gelişim gösterilebilmesi için bu ürünlerin Türkiye’den üçüncü ülkelere aktarmalı hava yolu bağlantıları ile transferi de bir opsiyon olarak değerlendirilmelidir. Deniz yolu ile Mersin Limanı’na gelen ürünlerde uygulanan menşei işlemlerinin bir benzeri hâlihazırda hava yolunda uygulanmazken, bu alanda bir ihtiyaç doğacağı öngörülmektedir.

KKTC’de tarımsal ürünlerin pazarlanmasında hal ve benzeri yapılar bulunmazken bu alanda atılacak adımlar, Türkiye ve KKTC’nin tarımsal ürünler ticaretinde iş birlikleri için önemli bir fırsat alanı oluşturabilir. Taze meyve, sebze ve su ürünlerinin komisyoncular aracılığıyla toptan alım veya satımının yapıldığı hal benzeri yapıların KKTC’de olmaması, ürünlerin resmi fiyatlarının belirlenmemesine neden olmaktadır. Haller, arz ve talebi göz önünde bulundurarak ürünlerin fiyatlandırılmasında referans teşkil edebilecek fiyatlar belirleyebilmektedir. Referans fiyatların belirlenmesi, hem KKTC içi satışlarda hem de KKTC’den ürün ithal etmek isteyen ülkeler için belirleyici bir göstere olacaktır. Bu bağlamda, 17 Eylül 2019 tarihinde Hal Yasa Tasarısı için ilk defa toplantı gerçekleştirilirken bu alandaki gelişmelerin tamamlanması, ikili iş birlikleri için de önem arz etmektedir.^{xxxxi}

Tarım sektöründe üretkenliğin artması ve bu sayede katma değer yaratma noktasında, üretici emeğinin değerlendirilmesini ve tüketici haklarının korunmasını sağlama amacı güdecek etkin tarım kooperatiflerinin veya kümelenme örneği şirketlerin varlığı, ikili iş birlikleri için önem arz etmektedir. Kümelenme, KKTC Bakanlar Kurulu’nun 17 Ocak 2017 tarihli kararı ile “KKTC Sanayi Strateji Raporu 2017-2021”, kapsamında yer verilen stratejik hedefler arasındadır.^{xxxii} KKTC’de 12 adet üreticinin birleşmesi ile kooperatif kurulabilmektedir. KKTC’de Kooperatif Şirketler Mukayyitliği’ne kayıtlı toplam kooperatif sayısı 245 iken sadece 160’ının faal olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan ülkenin ihracatında kooperatiflerin potansiyellerine kıyasla yeterince rol alamadığı görülmektedir.^{xxxiii} Benzer bir durum, Türkiye’de de yaşanırken çoğunluğunu tarım kredi kooperatiflerinin oluşturduğu üretici örgütlerinin toplam pazardan aldıkları payın çok düşük olduğu belirtilmektedir.^{xxxiv} Bu sebeplerden yola çıkarak iki ülkenin de bu alanda yeni politikalara ihtiyaç duyduğu görülmektedir.

KKTC ekonomisinde turizm ve yükseköğretim önemli gelir kaynaklarıken tarım sektörü hem bu sektörlere girdi teşkil edip hem de dış ticarete en rekabetçi sektör olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan mevcut tarım politikalarının KKTC’nin sahip olduğu potansiyeline ulaşabilmesi için stratejik bir bakış açısıyla yenilenmesi gerekmektedir. KKTC’de tarım alanında geliştirilen teşviklerde halen doğrudan gelir desteği modeli kullanıldığı belirtilirken bu model yerine üretime dayalı desteklere geçilmesi önerilmektedir. Ayrıca ülkede tarım sektörünü korumak ve geliştirmek için çeşitli destek ve teşvik mekanizmaları uygulanmaktadır. Örneğin KKTC’de tarımı geliştirmek ve tarım sektöründe mağduriyetin önüne geçmek amaçları ile 2017-2018 yılında 296 üreticiye 1 milyon TL tutarında kuraklık tazminat ödemesi yapılmıştır.^{xxxv} Ayrıca KKTC’de, 40/1982 ve 47/1995 sayılı Genel Tarım Sigortası Yasası, Genel Tarım Sigortası Fonunun mali olanakları çerçevesinde, doğal afetlerin sebep olduğu zararlar kısmen veya tamamen tazmin edilebilmektedir.^{xxxvi} Ek olarak tarım ürünleri ithalatında yerli üreticileri korumak amacıyla KKTC’de Bakanlar Kurulu Kararları veya resen yapılan uygulamalar ile bazı tarımsal ürünlerin dönemsel ithalatı, yasaklanmakta veya kısıtlanabilmektedir.^{xxxvii} Bu önlemler; belirli tarımsal ürünlerin hasat sezonunda veya belirli malların üretim fazlalarını eritmek amacıyla dönemsel olarak gerçekleştirilmekte olup bu tarz kısıtlamalar iç pazarda hızlı fiyat değişikliklerine neden olabilmektedir. Genel olarak; farklı alanlarda verilen tarımsal üretimi etkileyen teşvik ve destek mekanizmalarının makro bir perspektifle yeniden değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Tüm bunlara ek olarak, KKTC ve GKRY arasındaki yeşil hatta tarım faaliyetleri yürütülmesi, Birleşmiş Milletler ofisinden alınacak izinler ile mümkündür. Her ne kadar yeşil hattaki fiziksel alan yer yer çok daralsa da, bu alanların işlenmesi, KKTC -Türkiye - GKRY üçlü iş birliği için ortak bir diyalog alanı oluşturabileceği öngörülmektedir.

B.3. Turizm

Ekonomide en az yatırım ile en fazla istihdamı sağlayan başlıca sektörlerden biri olması nedeniyle turizm, sadece büyümeye katkı sağlamamakta, aynı zamanda toplumsal hayatı doğrudan etkileyerek yaşam kalitesini de yükseltmektedir.^{cxviii} Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (World Travel & Tourism Council - WTTC) verilerine göre; ekonomik kalkınmanın önemli bir unsuru olan turizm, 2019 yılında dünyanın toplam GSYH'sinin yüzde 10,3'ünü oluştururken, her 10 işten birinin de kaynağı konumundadır.^{cxvix} Ayrıca 2019 yılındaki uluslararası turizm geliri, dünyanın toplam GSYH'sinin bir önceki yıla kıyasla yüzde 2,5 artışını geçerek yüzde 3,5 artış performansı sergilemiştir.^{cxl} Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (United Nations World Tourism Organization - UNWTO) 2018 yılı verilerine göre turizm ihracatı, dünyadaki toplam ihracatın yüzde 7'sine, hizmet ihracatının ise yüzde 29'una denk gelmektedir.^{cxli} Diğer mal ve hizmetlerden kaynaklanan dış ticaret açığını kapatma kapasitesine sahip olan turizm sektörü, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomiler için ihracatın çeşitlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. 2018 yılında uluslararası turizm geliri ve yolcu taşımacılığının toplamından oluşan toplam uluslararası turizm ihracatı, bir önceki yıla kıyasla yaklaşık yüzde 4 artış ile 1,7 trilyon dolara ulaşmıştır.^{cxlii}

2019 yılına kadar dünyada gerek yolcu sayısı gerekse turizm geliri itibarı ile yaşanan artışta, hava yolculuğuna artan talebin, vize alımında tanınan kolaylıklarının ve dijital teknolojilerin yaygınlaşmasının olumlu etkileri bulunmaktadır. Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği'nin verilerine göre; hava yolu ulaşımının performans ölçümlerinde kullanılan ücretli yolcu sayısının uçulan kilometre ile çarpılması sonucunda elde edilen ücretli yolcu kilometre istatistiği, 2019 yılı itibarı ile bir önceki yıla göre yüzde 4,2 artmıştır.^{cxliii} Bu artışta, geçmişe kıyasla sabit kalan yakıt ve düşük bilet fiyatları ile hava transfer sayılarının erişimindeki şehir networkünün gelişmesi rol almaktadır. Ayrıca, e-vize ve havalimanı vizesi uygulamalarının hızlı artışıyla beraber, 1980 yılında dünya genelinde uluslararası seyahatler için yüzde 75 seviyesinde olan vize gerekliliği oranının yüzde 53'e düşmüş olması da kişilerin seyahat aktivitelerini arttırmıştır.^{cxliv} Ek olarak, dijital teknolojilerin yaygınlaşması; kişiselleştirilmiş hizmet sunma ve iş performanslarını geliştirme, gerçek zamanlı yapılan ölçümler ile şirketlere daha iyi müşteri yönetimi imkânı sağlarken, bu gelişmeler de turizm sektörüne pozitif yönde etki etmiştir.

Dünya turizminde son yıllarda yaşanan artışta; Avrupa'nın turizm ihracatında, Çin'in ise turizm ithalatında etkisinin olduğu görülmektedir. 2018'de Avrupa'nın, Akdeniz ülkelerinin liderliğinde 710 milyon turist çekerek önceki yıla kıyasla yüzde 5,5 artış ile turizmdeki güçlü pozisyonunu sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca Türkiye, yüzde 21,7'lik artış ile gelişmekte olan destinasyonlardaki güçlü büyümede başrolü oynamaktadır. 2018 yılı itibarı ile 348 milyon turist geldiği ve bir önceki yıla oranla yüzde 7,3'lük artışla en yüksek büyümeyi yakalayan Asya ve Pasifik bölgesi olmuştur. Sadece gelen turist sayısında değil, aynı zamanda artan turizm gelirlerinde de Asya ve Pasifik bölgesi yüzde 7,4'lük artış ile bölgeler içerisinde en yüksek artışı elde etmiştir. Ülke vatandaşlarının yurt dışındaki harcamaları incelendiğinde, Çin, tek başına turizm harcamalarının 5'te 1'inin kaynağı konumundadır. Yurt dışına çıkan turist sayısının 140 milyon olduğu Çin'in dünyaya açılma politikaları, ekonomisinin gelişmesi ve vize alımında sağlanan kolaylıklar gibi faktörlere bağlı olarak Çinli turist sayısının 2027'de 300 milyona ulaşacağı ve turist başına harcama değerlerinin de yükseleceği öngörülmektedir.^{cxlv} Bu bağlamda, Çinli nüfus, birçok ülkenin turizm stratejilerinde önemli bir potansiyel teşkil etmektedir.

UNWTO verilerine göre Türkiye, 2018 yılında dünya genelinde en çok yabancı turist ağırlayan 6'ncı, en çok turizm geliri kazanan 15'inci ülke konumundadır. Türkiye 2016 yılında turist sayısında bir düşüş yaşasa da 2019 yılında 51,7 milyon yabancı turisti ağırlayarak ülkenin kendi tarihi rekorunu kırarak düzeye ulaşmıştır. 2019 yılında Türkiye'nin en çok ziyaretçi çektiği ülkeler sıralamasında; Rusya 7,0 milyon

ziyaretçi ile 1'inci, Almanya 5,0 milyon ziyaretçi ile 2'nci ve Bulgaristan 2,7 milyon ziyaretçi ile 3'üncü sırada yer almaktadır. Gelen turistlerin giriş yaptıkları illerde İstanbul yüzde 33,1'lik ve Antalya yüzde 32,5'lik paylar ile ülkeye giren her 3 kişiden 2'sinin giriş yaptığı iller olarak öne çıkmaktadır. Gelen yabancı turistlerin gecekalmeleri incelendiğinde; yüzde 23,4 ile Rusya, yüzde 19,4 ile Almanya ve yüzde 7,4 ile İngiltere vatandaşları, yabancı turistlerin gecekalmelerinin yarısını oluşturmaktadır. Yabancıların en çok geceleme yaptığı iller ise yüzde 62,2 ile Antalya, yüzde 17,8 ile İstanbul ve yüzde 7,7 ile Muğla şeklinde sıralanmaktadır. Böylece 2019'da Türkiye'nin elde ettiği turizm geliri, 2018 yılına göre yüzde 16,9 artarak 34,5 milyar dolar olmuştur.^{cxlvi}

Hem konumu hem de iklim şartları itibarı ile önemli bir turizm destinasyonu olan KKTC'ye gelen turist sayısı ve ülkenin turizm geliri yıllar içerisinde artış gösterse de; bu değerlerin, adanın potansiyeline kıyasla yeterli seviyelerde olmadığı görülmektedir. KKTC ve Türkiye, ikili iş birliklerinde turist başına turizm gelirinde artışı hedefleyen stratejilere ihtiyaç duymaktadır. 2018 ve 2019 yıllarında emsal ülkelerin turizm performansları, ülkeye giriş yapan yabancı turist, uluslararası turizm geliri ve turist başına turizm geliri üzerinden incelendiğinde; KKTC, bu ülkeler arasında son sırada yer almaktadır. İzlanda, GKRY ve Malta sırasıyla 3,1, 3,0 ve 1,9 milyar dolarlık turizm gelirleri elde ederken; aynı şekilde ada ülkesi olan KKTC 1 milyar dolarlık net turizm geliri elde etmiştir. KKTC, 2013'ten 2019 yılına kadar turist sayısını yarım milyon artırmayı başararak ülkeye gelen turist sayısını yaklaşık 1,7 milyona yükseltmesine rağmen; adanın güney tarafı aynı süre içerisinde 1,6 milyon daha fazla turist gelmesini sağlayarak 4,0 milyon insanın tatil merkezi olmuştur. Diğer emsal ülkelerden İzlanda'nın, bu 6 yıllık sürede turist sayısını yaklaşık 3 katına çıkardığı ve Türkiye'nin de 2016 yılında ciddi oranda düşen turist sayısını son iki yıllık süreçte yüzde 67 oranında arttırarak tekrar önemli bir turizm destinasyonu haline geldiği görülmektedir. Diğer yandan, turist başına turizm geliri incelendiğinde ortalama bir turist Türkiye'de 666 dolar, KKTC'de 546 dolar harcadığı ancak bu miktarın Malta'da 713 dolara, GKRY'de 755 dolara, İzlanda'da 1.328 dolara yükseldiği görülmektedir. Turist başına uluslararası turizm geliri istatistiği, ülke gruplarına göre incelendiğinde; dünyada 1.040, Avrupa bölgesinde 800, Güney Avrupa ve Akdeniz bölgesinde ise 790 dolar seviyelerindedir. Son 8 yılda turist başına gelirden, dünya genelinde yüzde 1,2'lik artış gerçekleşirken; Avrupa'da ve Güney Avrupa ile Akdeniz'i kapsayan bölgede sırasıyla yüzde 7,5 ve yüzde 16,5 azalış olmuştur. Aynı dönemde KKTC, turist başına gelirini 450 dolardan 546 dolara yükseltip yüzde 21,3'lük artış sağlayarak ciddi bir başarı göstermiştir. Emsal ülkeler arasında ise sadece İzlanda'nın yüzde 16,4'lük artış sağladığı; buna karşılık geri kalan ülkelerden Türkiye'nin yüzde 23,5, GKRY'nin yüzde 14,4, Malta'nın yüzde 11,5'lik düşüş oranlarıyla turist başına gelir değerlerinde azalış yaşadığı görülmektedir. Bu bağlamda, KKTC ve Türkiye, ülke ekonomileri için önem arz eden turizm sektörü özelinde daha fazla gelir elde edebilmek için turist sayısının artışı kadar turist başına turizm gelirin de artışını hedefleyen stratejiler geliştirmelidir.

Tablo 26 - Emsal ülkelerin turizm performansı, 2018-2019

	Türkiye	KKTC	GKRY	Malta	İzlanda
Nüfus	82,3 milyon	372 bin	876 bin	485 bin	353 bin
GSYH, milyar \$	771,35	3,80	24,96	14,55	25,88
Kişi başı GSYH, bin \$	9,4	10,2	28,7	30,1	73,2
Toplam yabancı turist sayısı, milyon kişi	51,7*	1,71*	4,0*	2,6	2,0*
Uluslararası turizm geliri, milyar \$	34,5*	1,0	3,0*	1,9	3,1
Turist başına turizm geliri, \$	666*	546	755*	713	1.328

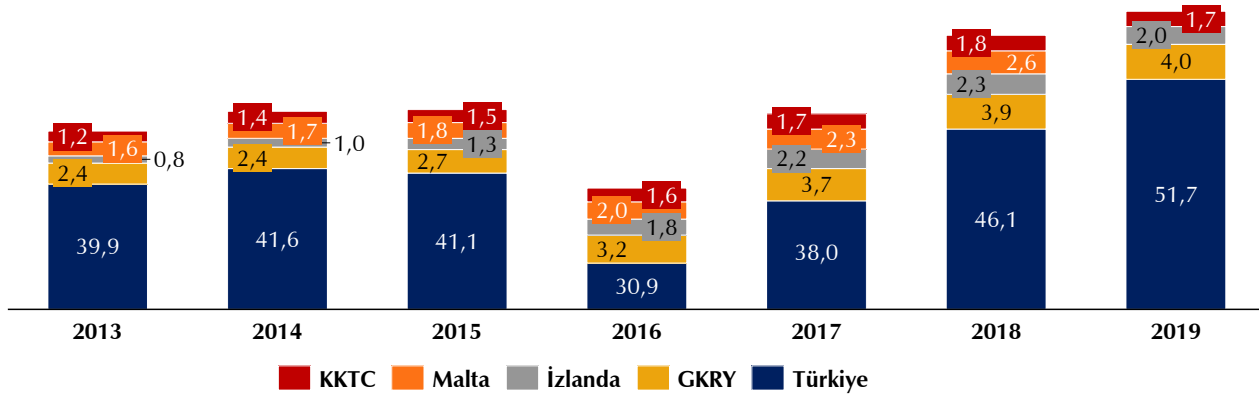
Kaynak: CYSTAT. (2019). Press Release Demographic Statistics 2018. 29 Kasım 2019, CYSTAT Services Tourism Revenue Estimates, Şubat 2020, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, Eurostat Euro/ECU Exchange Rates, Icelandic Tourist Board Numbers of Foreign Visitors, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019, UNWTO. (2020). UNWTO World Tourism Barometer Volume 18 Issue 1. Ocak 2020, Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler, TEPAV hesaplamaları

Not: Kişi başı GSYH istatistiklerinin hesaplanmasında KKTC hariç ülkelerde, uluslararası literatür ile uyumlu olarak yıl ortası nüfusu temel alınmaktadır. 2018 yılında KKTC nüfus projeksiyonlarında yıl ortası verilerine erişilemediği için KKTC için yıl sonu nüfus verileri temel alınmıştır.

Not: * Erişilebilir olduğu durumlarda 2019 yılı istatistikleri, aksi takdirde 2018 verileri paylaşılmıştır.

Not: ¹ Hava ve deniz yoluyla ülke giriş yapan kişi sayısı.

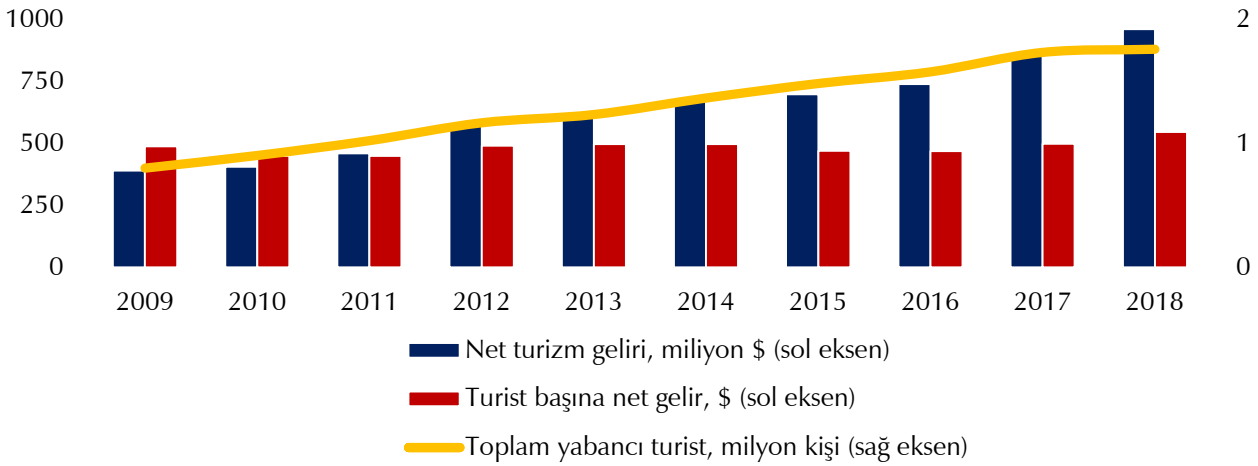
Şekil 50 - Emsal ülkeleri ziyaret eden turist sayıları, milyon, 2013-2019

Kaynak: CYSTAT Services Tourism Revenue Estimates, Şubat 2020, Icelandic Tourist Board Numbers of Foreign Visitors, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019, UNWTO. (2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019). UNWTO Tourism Highlights, TEPAV hesaplamaları

Not: Malta'ya ait en güncel istatistikler 2018 yılına ait olup Malta için 2019 verileri paylaşılmamıştır.

Şekil 51 - KKTC’de net turizm geliri, turist sayısı ve turist başına gelir, 2009-2018

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, TEPAV hesaplamaları

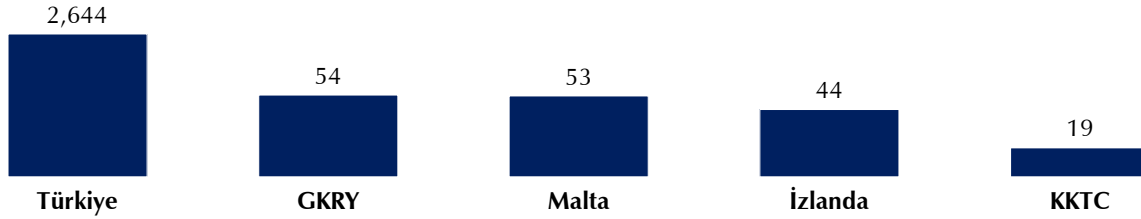
Tablo 27 - Ülke ve ülke gruplarının turist başına turizm gelirlerinin yıllara göre dağılımları ve değişimleri, 2010-2019

Ülke ve ülke grupları	2010, dolar	2017, dolar	2018, dolar	2019, dolar	2010-2018 değişim, %	2017-2018 değişim, %
Dünya	1.024	1.013	1.036	1.040	1,2	2,3
Gelişmiş ekonomiler	1.239	1.190	1.230	1.240	-0,7	3,4
Gelişmekte olan ekonomiler	771	798	804	800	4,3	0,8
Avrupa	869	772	804	800	-7,5	4,1
Güney Avrupa ve Akdeniz bölgesi	913	745	762	790	-16,5	2,3
İzlanda	1.147	1.353	1.335	-	16,4	-1,3
GKRY	994	857	851	-	-14,4	-0,7
Malta	806	759	713	-	-11,5	-6,1
Türkiye	755	681	647	666	-23,5	-7,9
KKTC	450	499	546	-	21,3	9,4

Kaynak: CYPSTAT Services Tourism Revenue Estimates, Şubat 2020, Eurostat Euro/ECU Exchange Rates, KKTC Başbakanlık DPÖ İstatistik Yıllığı, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri, UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019, UNWTO World Tourism Barometer Volume 18 Issue 1. Ocak 2020, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2019). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2018, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019. TEPAV hesaplamaları

Turizm, emsal ülkelere kıyasla KKTC ekonomisinde gerek istihdama sağladığı katkı gerekse GSYH’deki konumu ile öne çıkmaktadır. KKTC’de turizm sektöründe 19 bin kişi istihdam edilirken, turizmin toplam istihdamdan aldığı pay yüzde 14,4’tür. Bir diğer taraftan emsal ülkelerde turizmin istihdama doğrudan ve dolaylı katkıları 2,6 milyon kişi ile Türkiye’de en yüksek düzeydedir. Benzer iklim özelliklerine sahip olmakla birlikte turist sayısı KKTC’den daha fazla olan GKRY’de turizmin GSYH’deki payı, KKTC’nin gerisinde kalmaktadır. KKTC’nin GSYH’sinin yüzde 9,6’sı doğrudan turizm kaynaklı iken GKRY’de bu oran yüzde 7,2 düzeyindedir. KKTC ekonomisinde turizmin payı yıllar içerisinde artış gösterirken, KKTC ve GKRY karşılaştırmaları, turizm sektörünün KKTC ekonomisindeki ağırlığının GKRY’dekinden daha fazla olduğunu göstermektedir. Diğer yandan tek bir sektörün ekonomideki yoğun payı, ülke ekonomisini daha kırılgan bir konuma getirebilmektedir. Bu bağlamda, KKTC’deki turizm aktivitelerinin çeşitlendirilmesi, bu risk unsurunun dağıtılması adına önem arz etmektedir.

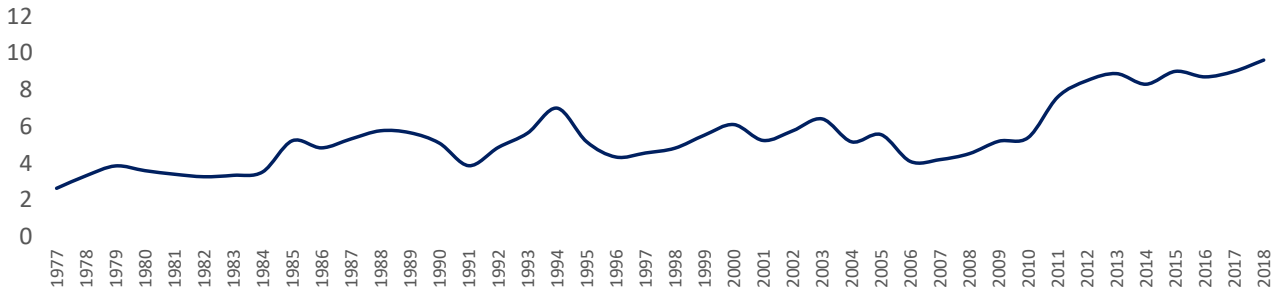
Şekil 52 - Emsal ülkelerde turizm sektöründe istihdam edilen kişi sayısı, bin, 2019

Kaynak: WTTC. (2020). 2020 Annual Research: Key Highlights (Cyprus, Iceland, Malta, Turkey), KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, TEPAV hesaplamaları

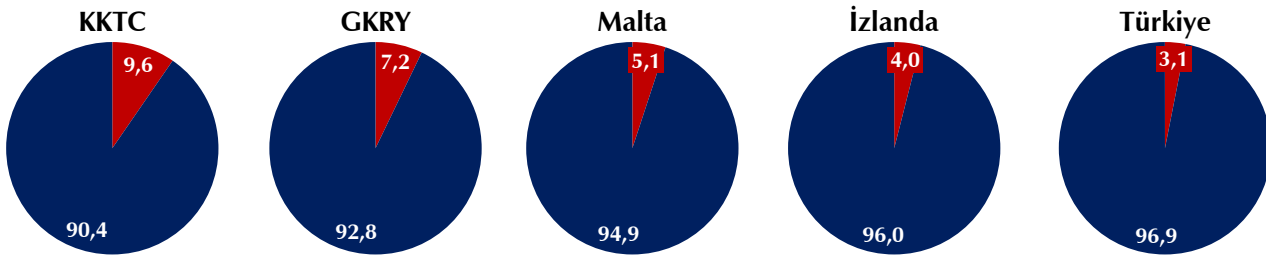
Not: * Ham verilere erişimde, turizm sektörü KKTC ve diğer ülkeler için farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. KKTC için en güncel veriler 2018 yılına ait olup 2019 verileri yerine 2018 istatistikleri paylaşılmıştır.

Şekil 53 - KKTC'de turizmin GSYH'deki payının yıllara göre dağılımı, %, 1977-2018

Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

Şekil 54 - Emsal ülkelerde turizmin GSYH'deki payı, %, 2018*

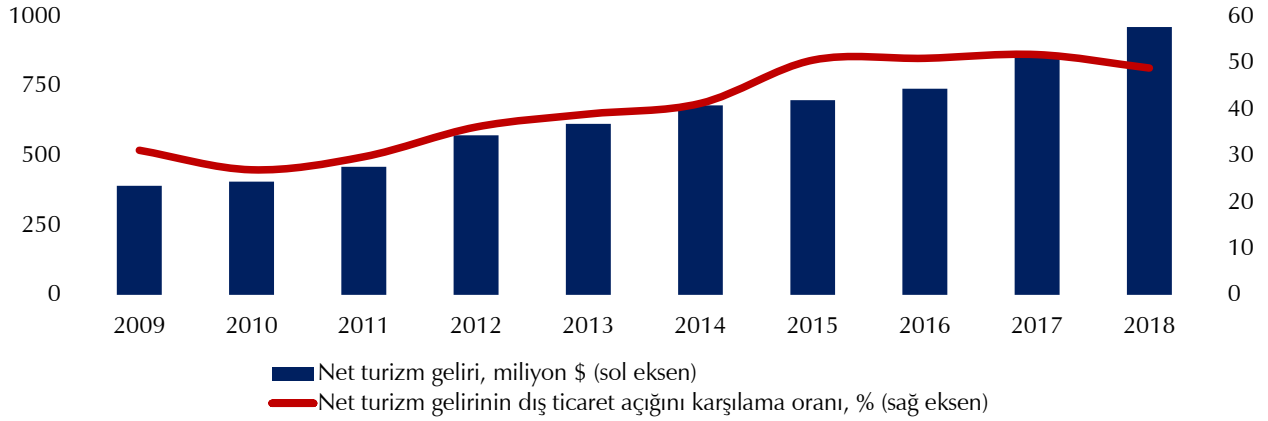

Kaynak: Eurostat Economy and Finance Database National Accounts Aggregates by Industry, KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TÜİK Konularına Göre İstatistikler Ulusal Hesaplar Yıllık Hesaplar Üretim Yöntemiyle Yıllık GSYH, TEPAV hesaplamaları

Not: * Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri temel alınmıştır. İzlanda'ya ait en güncel veri 2017 yılına ait olup 2018 verileri yerine İzlanda için 2017 istatistikleri paylaşılmıştır.

Turizm, KKTC'nin dış ticaret açığının kapatılmasında kilit sektörlerden biri konumundadır. Sanayi kapasitesi sınırlı ülkelerin mal ticaretinden kaynaklanan dış ticaret açığının kapatılmasında, hizmet ihracatı ve turizm önemli bir gelir kaynağı olabilmektedir. Uluslararası tanınırlığı sınırlı olan KKTC için fiziksel gümrük düzenlemeleri ile sınırlanmayan hizmet ticareti, bu bağlamda ülke için ayrı bir önem taşımaktadır. Son yıllarda KKTC için en önemli gelir kaynaklarından biri olan turizmin 2009 yılında yüzde 31 olan dış ticaret açığını karşılama oranı, 2018 yılı itibarı ile yüzde 49'a yükselmiştir. Diğer yandan ekonomi genelindeki faaliyet alanlarının değer zincirleri içerisinde çeşitlendirilerek ülke ekonomisinin sadece turizme bağımlı hale gelmesinin önüne geçilmesi, ekonominin daha sağlıklı bir performans ile büyümesi için önem arz etmektedir.

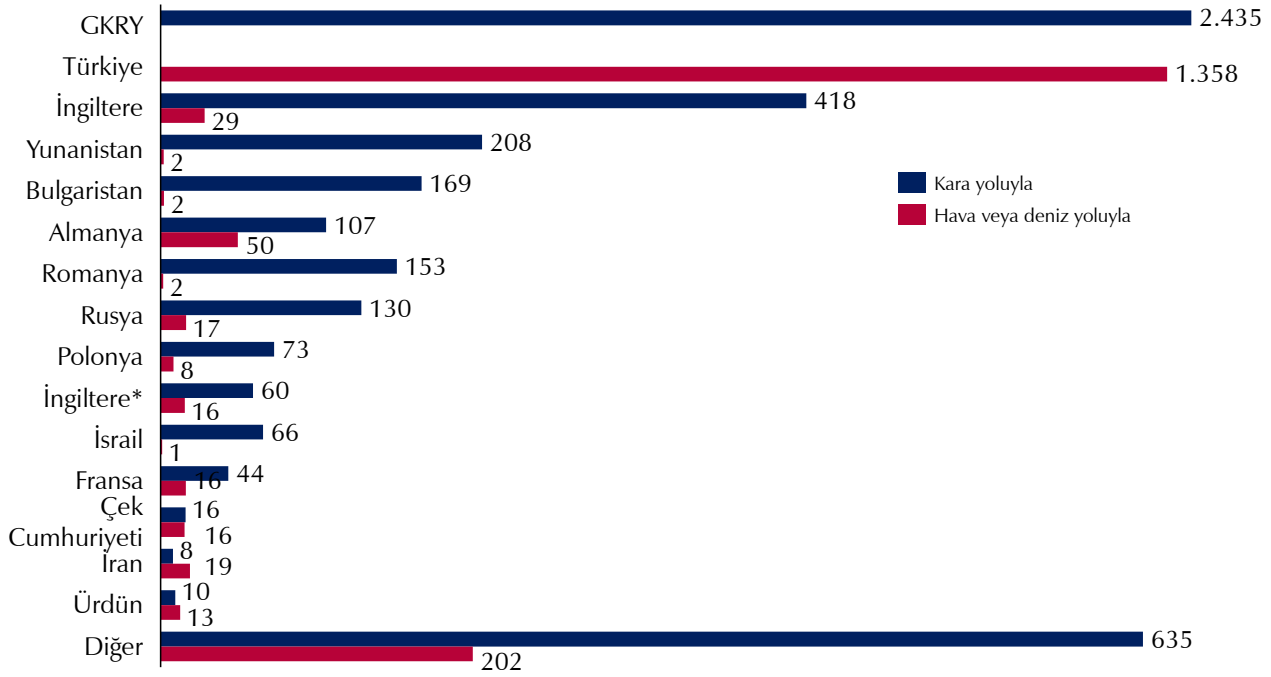
Şekil 55 - KKTC'de net turizm geliri ve dış ticaret açığını karşılama oranı, 2009-2018

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, TEPAV hesaplamaları

KKTC'ye giriş yapan yabancıların milliyetlerine göre dağılımı incelendiğinde, kara yolu ile en çok GKRY ve İngiliz vatandaşlarının; deniz/hava yolu ile de en fazla Türkiye vatandaşlarının giriş yaptığı görülmektedir. KKTC'ye giriş yapan toplam yabancı sayıları ele alındığında; KKTC'ye en çok girişin, girişlerin hepsi kara yolu ile olmak üzere, GKRY vatandaşları tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. 2,4 milyonluk GKRY girişini, 1,4 milyonluk deniz/hava yolu ile giriş yapan Türkiye vatandaşları izlemektedir. KKTC'ye 2018 yılında hava ve deniz yoluyla gelen yabancı turistlerden yüzde 78'ini Türkiye'den gelenler; geri kalan yüzde 22'sini ise diğer yabancı ülkelerden gelenler oluşturmaktadır. KKTC'nin uluslararası tanınırlık konusunda karşılaştığı engeller nedeniyle, Ercan Havalimanı Türkiye haricindeki ülkeler tarafından tanınmazken Ercan Havalimanı'na sadece Türkiye üzerinden aktarmasız tarifeli uçuşlar düzenlenebilmektedir. Bu durumun da etkisiyle Türkiye haricindeki İngiltere, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Rusya, Almanya, Polonya ve İsrail gibi diğer ülke vatandaşları çoğunlukla KKTC'yi, GKRY üzerinden gerçekleştirilen kara yolu bağlantısı ile ziyaret etmektedir.

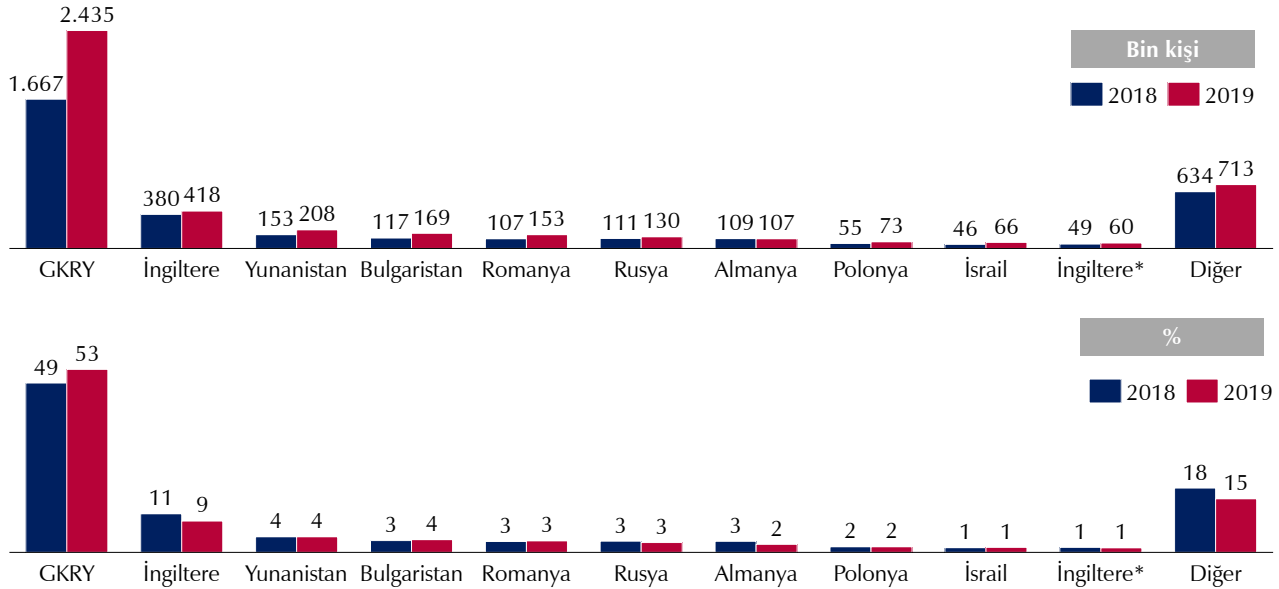
Şekil 56 - KKTC'ye deniz/hava yolu ve kara kapıları yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi, 2019

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri 2019, TEPAV hesaplamaları

Not: * İngiltere (Kıbrıslı Türk), 1917 yılında İngiltere vatandaşlığına geçmiş Kıbrıslı Türkleri ifade etmektedir. Kara yolu veya hava/deniz yoluyla giriş yapan turistlerden en az bir ulaşım şeklinde ilk 10 uyruk arasında yer alan uyruklar görselleştirilmiştir. Resmi istatistiklerde tüm uyruklara ait veriler paylaşılmayıp, belirli bir hacmin altındaki veriler "diğer" kategorisi altında toplulaştırılmaktadır. Kara yolu sütununda verisi paylaşılıp hava/deniz sütununda bilgi paylaşılmaması veya tam ters senaryoda, bu durumun nedeni değerin 0 olması olabileceği gibi 0 olmasa da ilgili değerin pozitif ama "diğer" kategorisi altında yer verilebilecek kadar sınırlı bir hacme sahip olduğuna da işaret ediyor olabilir.

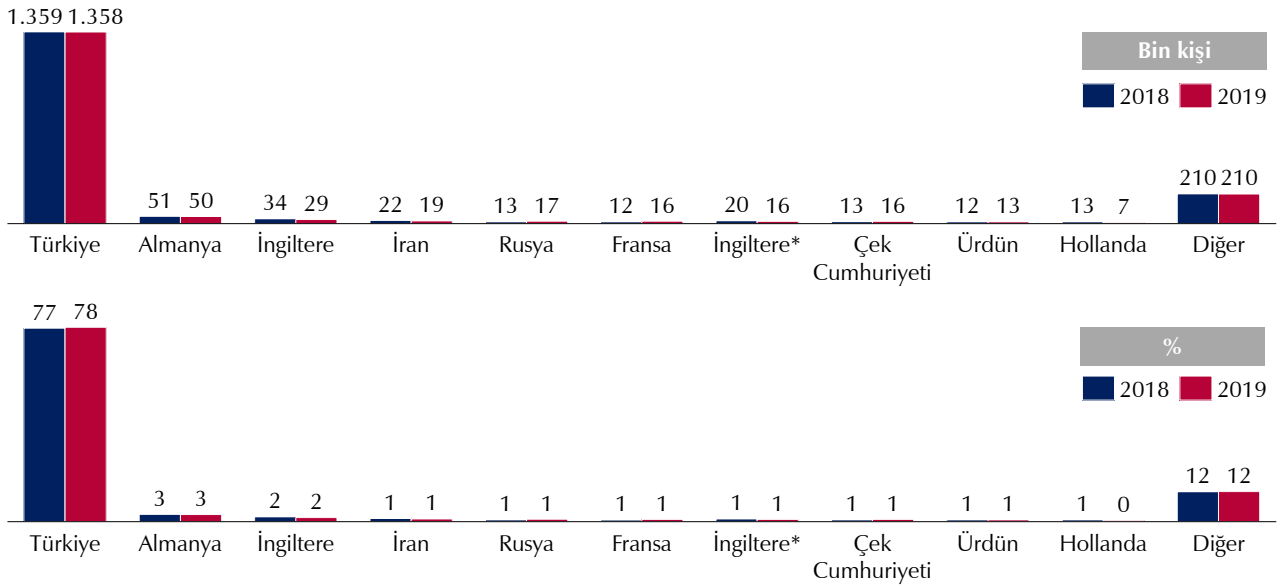
Şekil 57 - KKTC'ye kara kapıları yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi ve %, 2018-2019

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri (2018-2019), TEPAV hesaplamaları

Not: * İngiltere (Kıbrıslı Türk), 1917 yılında İngiltere vatandaşlığına geçmiş Kıbrıslı Türkleri ifade etmektedir. Kara yolu ile 2018 veya 2019 yıllarında giriş yapan turistlerden en az bir yılda ilk 10 uyruk arasında yer alan uyruklar görselleştirilmiştir.

Şekil 58 - KKTC'ye hava ve deniz yolu ile giriş yapan turistlerin uyruklarına göre dağılımı, bin kişi ve %, 2018-2019

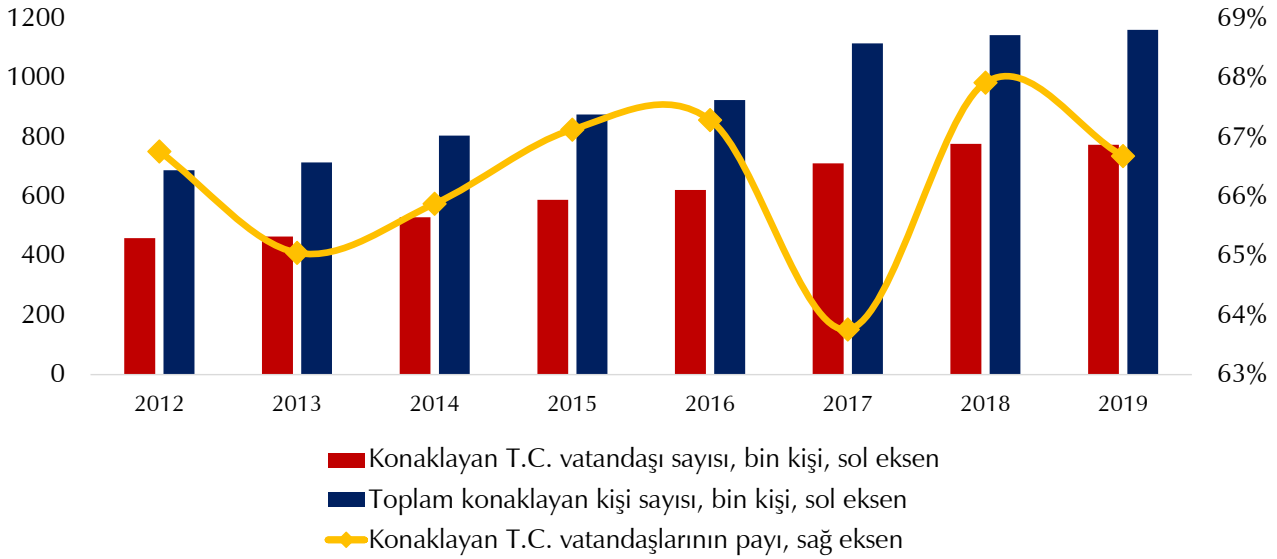
Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri (2018-2019), TEPAV hesaplamaları

Not: * İngiltere (Kıbrıslı Türk), 1917 yılında İngiltere vatandaşlığına geçmiş Kıbrıslı Türkleri ifade etmektedir. Hava veya deniz yolu ile 2018 veya 2019 yıllarında giriş yapan turistlerden en az bir yılda ilk 10 uyruk arasında yer alan uyruklar görselleştirilmiştir.

GKRY'den kara yolu ile geçişler aracılığıyla farklı milliyetler KKTC'yi ziyaret etse de, KKTC'de turizm konaklamalarının çok büyük bir kısmı T.C. vatandaşları tarafından gerçekleştirilirken diğer ülke vatandaşları ağırlıklı gününbirlik ziyaretçilerdir. KKTC'de turizm tesislerinde konaklayanlar uyruklarına göre incelendiğinde, son 8 yılda Türkiye'den gelip tesislerde konaklayanların toplam konaklayanlara oranlarının yüzde 64-69 aralığında olduğu görülmektedir. Kara kapılarından geçişlerdeki farklı milliyetlerin yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda, konaklama istatistiklerinde T.C. vatandaşlarının öne çıkması ise kara kapılarından gelen kişilerin birçoğunun ülkeye gününbirlik ziyaretçi olarak gelmesi ile açıklanabilmektedir. Türkiye - KKTC iş birlikleri değerlendirilirken KKTC'yi deniz ve hava yolu ile ziyaret eden kişilerin sayısının artırılmasının yanında, kara yolu ile gelen kişilerin geceleme sayılarının artırılması da önemli bir fırsat alanı oluşturmaktadır. Bir diğer taraftan 2020 yılı başında havayolları, seyahat acenteleri ve konaklama ile ilgili yurt dışına ilişkin harcamalarda kredi kartı ile ödemelerde taksit sayısı, alt ay ile sınırlandırılmış iken bu sınır T.C. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından üç aya indirildi.^{cxlvii} Mevcut durumda T.C. vatandaşları yurt içi turizm harcamalarında 12 aya kadar taksitlendirme yapabilirken BDDK'nın ilgili yurt dışı taksit sınırlandırma kararı KKTC'yi de kapsadığı için bu yeni düzenleme, KKTC'ye seyahatin dolaylı olarak cazibesini etkilemektedir.^{cxlviii} Bu kapsamda bu yeni düzenlemenin ikili iş birliği çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerekebilir.

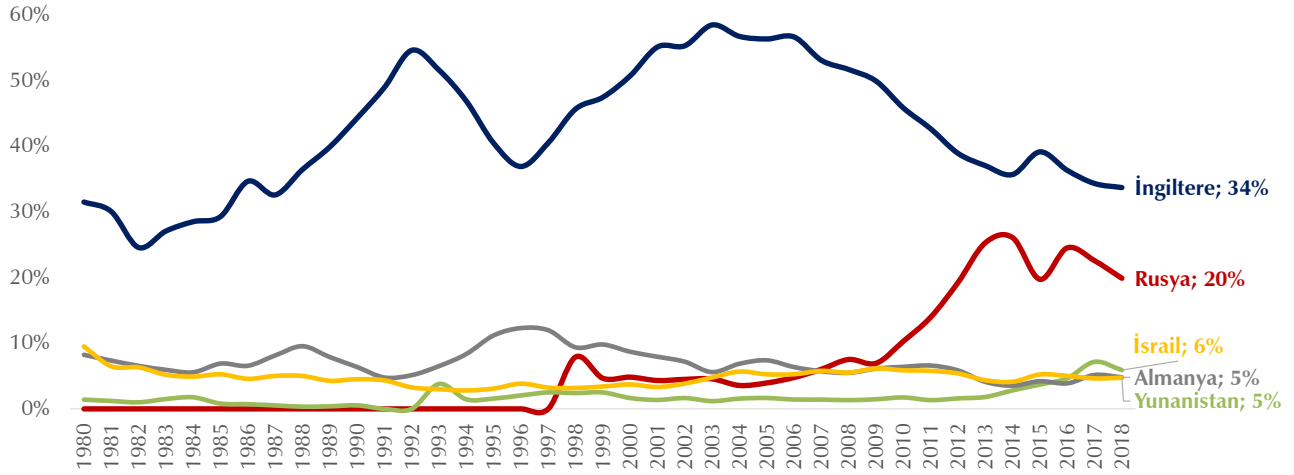
Şekil 59 - KKTC'de konaklayan kişi sayısı ve T.C. vatandaşlarının payı, 2012-2019

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri (2015-2019), TEPAV hesaplamaları

GKRY'yi ziyaret eden turistlerin yüzde 60'ı İngiltere, Rusya ve İsrail'den gelmektedir. Son yıllarda özellikle İngiltere ve İsrail vatandaşlarının KKTC'yi ziyaret etme oranları düşerken GKRY'yi ziyaret etme oranları yükselişe geçmiştir. Ayrıca Türkiye'yi en çok ziyaret eden Rusların da KKTC yerine artan bir oranla GKRY'yi tercih ettiği görülmektedir. İngiltere, tarihsel olarak GKRY'nin en çok turist çektiği ülke konumundadır. 1980'de GKRY'ye giriş yapanların yüzde 30'u İngiltere vatandaşı iken 2000'lerde bu oran yüzde 60'lara kadar yükselmiştir. 2000'ler sonrasında ise GKRY'ye gelen turistlerin milliyetlerine göre dağılımında, özellikle Rus turistlerdeki artış ile birlikte çeşitlilik yakalanmaya başlanmıştır. 2015 yılında 1 milyon İngiliz ziyaretçi GKRY'yi ziyaret ederken 2018'de bu sayı 1,3 milyona ulaşmıştır. Son 3 yılda Rus turist sayısı 525 binden 784 bine, İsrailli turist sayısı da 99 binden 232 bine sıçramıştır. İngiltere ile Kıbrıs adasının tarihsel ilişkilerinden dolayı, geçmişten bugüne İngiliz turistler KKTC'yi de ziyaret etmektedir. Fakat İngiliz turistler tarafından KKTC'ye olan talep, GKRY'ye olan talebe kıyasla benzer bir artış göstermemektedir. Nitekim 2015 yılında 56 bini doğrudan KKTC üzerinden olmakla beraber toplamda 345 bin İngiliz, KKTC'yi ziyaret etmiştir. 2018 yılında ise KKTC'ye doğrudan deniz ve/veya hava yolu ile giriş yapan İngiliz sayısı 34 bine gerilerken GKRY üzerinden giriş yapan İngiliz sayısındaki artış ile birlikte KKTC'yi ziyaret eden toplam İngiliz sayısı 414 bine yükselmiştir. Her ne kadar GKRY üzerinden giriş yapan İngiliz turist sayısı ile birlikte toplam İngiliz turist sayısı 400 bini geçse de bu turistlerin sadece 55 bini KKTC'de konaklamıştır. Rus turistler açısından ise 111 bin Rus turistin kara yoluyla KKTC'ye giriş yaptığı ancak bu ziyaretlerin ciddi bir oranda konaklamaya dönüşmediği görülmektedir.^{cxlix}

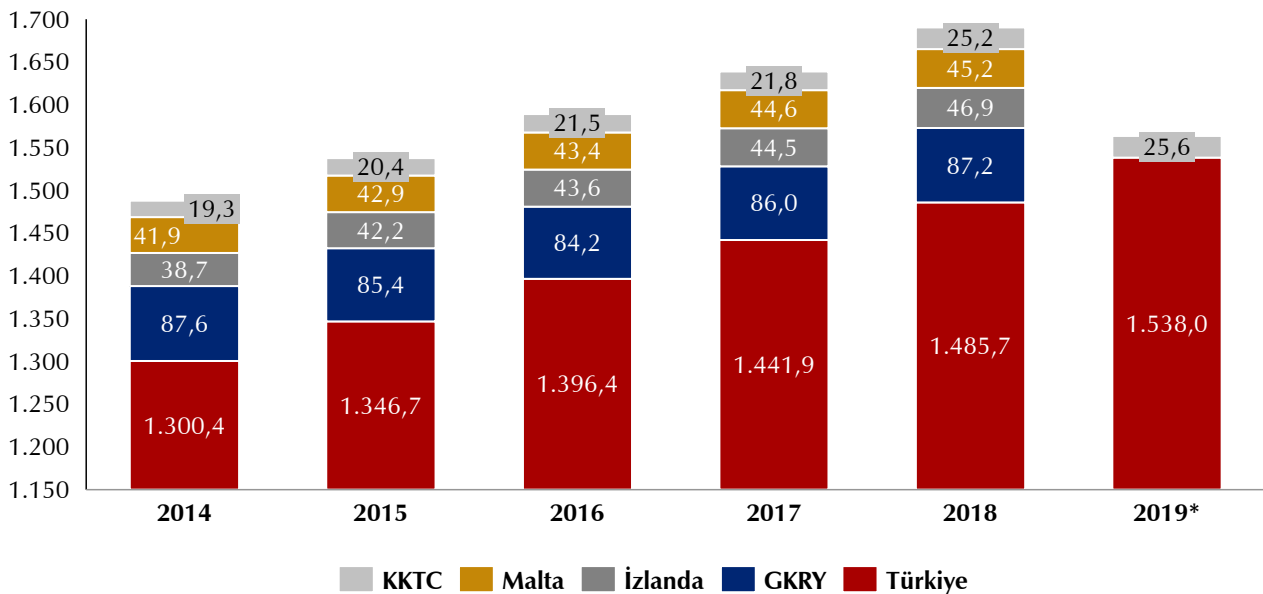
Şekil 60 - GKRY'yi ziyaret eden turistlerin milliyetlerine göre dağılımı, %, 1980-2018

Kaynak: CYSTAT Arrivals of Tourists by Country of Usual Residence 1980-2018, TEPAV hesaplamaları

Konaklama, turizm gelirlerindeki başlıca kalemlerden biri olmakla birlikte turizm altyapısının gelişmişliğini yansıtan önemli bir göstergedir. KKTC'de 2014-2019 döneminde yatak kapasitesi, 5 yıldızlı otel sayısında gerçekleşen artış ile de bağlantılı olarak hızlı bir artış göstermektedir. Emsal ülkelerin gerisinde yatak kapasitene sahip olan KKTC, emsal ülkeler 2014-2018 döneminde yatak kapasitelerinde önemli değişiklikler tecrübe etmezken; 2009 yılında 16 bin olan yatak sayısını 2014 yılında 19 bine, 2019'da 25,6 bine yükseltmiştir. KKTC'deki yatak kapasitesinin tesislerin sınıflarına göre dağılımı incelendiğinde; 2009-2019 döneminde 5 yıldızlı otellerin yatak kapasitelerinin yüzde 134 artarak 15,7 bine yükseldiği, buna karşılık geri kalan tüm tesislerin toplam yatak kapasitelerindeki artışın yüzde 10'da kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, 2009-2019 döneminde 5 yıldızlı olmayan tesislere 900'den az yeni yatak eklenmiştir. Nitekim KKTC'de 2009 yılında toplamda 119 adet olan konaklama tesisinin, 2019 yılı itibarı ile 153'e yükseldiği görülürken 10 adet yeni 5 yıldızlı otel otelin hizmete açılması bu artışın kaynağı olarak gösterilebilmektedir. Aynı dönemde; 4 yıldızlı, 3 yıldızlı, 2 ve 1 yıldızlı otel sayılarında düşüş yaşanmış, 1 olan butik otel sayısı ise 7'ye yükselmiştir.

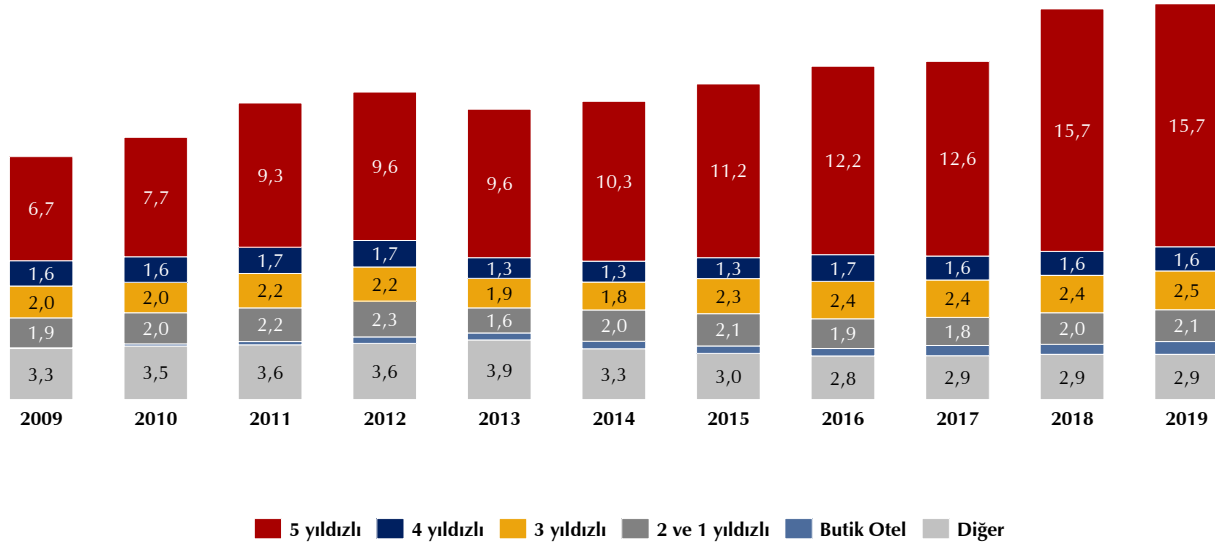
Şekil 61 - Emsal ülkelerin turistik konaklama yatak kapasiteleri, bin, 2014-2019

Kaynak: Eurostat Tourism Database Annual Data on Tourism Industries Capacity of Tourist Accommodation Establishments, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi

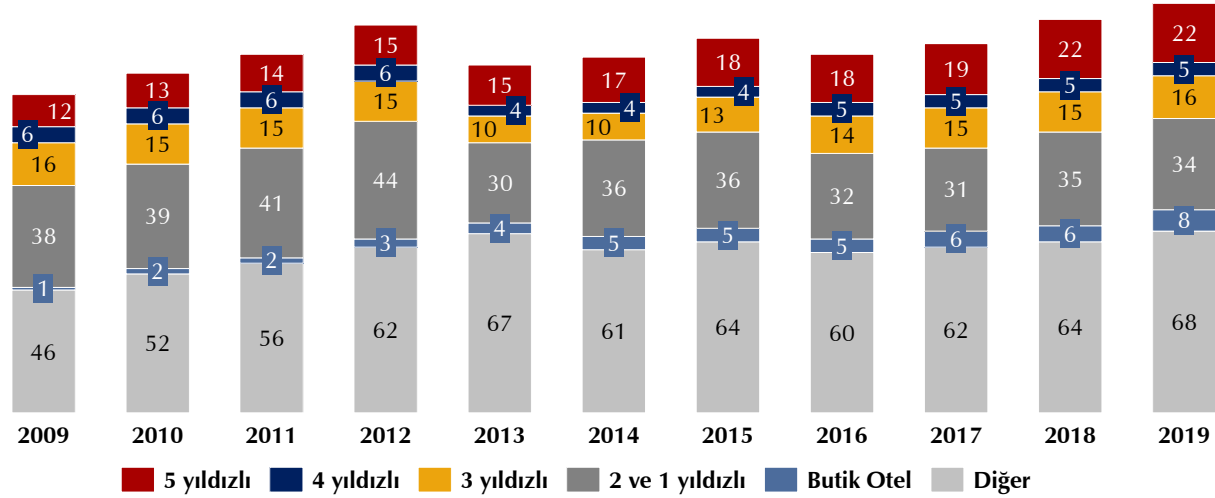
Turizm İstatistikleri (2019), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019, TEPAV hesaplamaları
Not: * Malta, İzlanda ve GKRY'ye ait en güncel veriler 2018 yılına ait olup sıralanan ülkeler için 2019 istatistikleri paylaşılmamıştır.

Şekil 62 - KKTC'deki turistik konaklama yatak kapasitesinin yıllara ve sınıflara göre dağılımı, bin, 2009-2019

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri 2019, TEPAV hesaplamaları

Şekil 63 - KKTC'deki turistik konaklama tesis sayılarının yıllara ve sınıflara göre dağılımı, 2009-2019

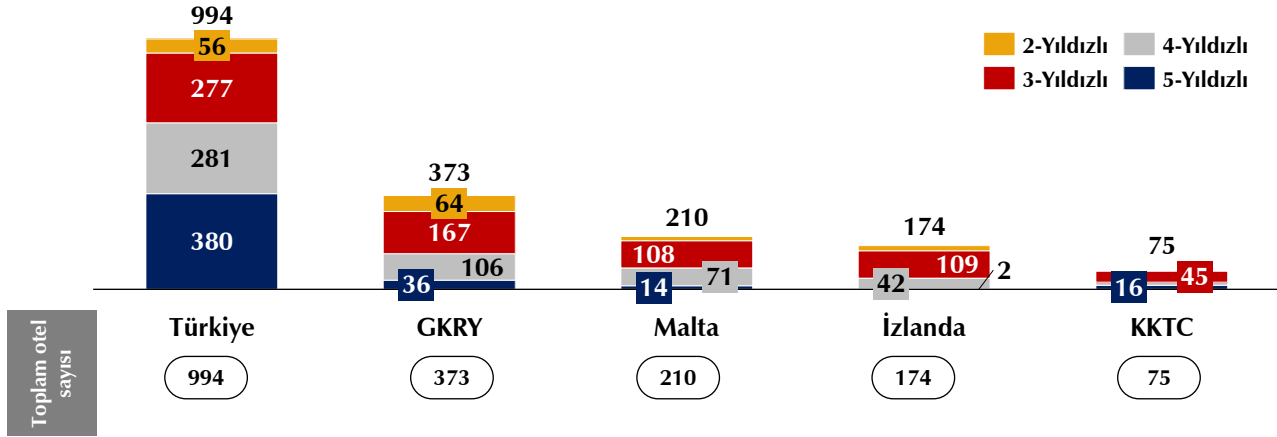

Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri 2019, TEPAV hesaplamaları

KKTC ve Türkiye'de turizm sektöründe 5 yıldızlı oteller öne çıkarken, emsal ülkelerde 5 yıldızlı otellerden ziyade 3 ve 4 yıldızlı oteller daha görünürdür. Google'a göre eğlence amaçlı seyahat edenlerin yüzde 65'inden fazlası, nereye nasıl seyahat edeceklerine karar vermeden önce çevrim içi (online) araştırma gerçekleştirmektedir.⁴¹ Otel ve restoran incelemelerine, konaklama rezervasyonlarına ve seyahatle ilgili diğer içeriklere yer verilen web sitelerinden biri olan TripAdvisor'da, emsal ülkeler için listelenen otellerin yıldız sayılarına göre dağılımı incelenmiştir. Buna göre, KKTC ve Türkiye'de listelenen otellerde 5 yıldızlı otellerin sırasıyla yüzde 38 ve yüzde 21 pay aldığı diğer yandan GKRY, Malta ve İzlanda'da 5 yıldızlı otellerin paylarının sırasıyla yüzde 10, yüzde 7 ve yüzde 1 olduğu görülmektedir. Örneğin İzlanda'da sadece 2 adet 5 yıldızlı otel çevrim içi mecralarda öne çıkarken aynı listede 109 adet 3 yıldızlı ve 42 adet 4 yıldızlı otelin olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Malta'da da 108 adet 3 yıldızlı, 71 adet 4 yıldızlı otel listelenirken; listede yer alan 5 yıldızlı otel sayısı ise 14'tür. Bu açıdan, İzlanda, Malta

ve GKRY’de 3 ve 4 yıldızlı otellerin KKTC ve Türkiye’de ise 5 yıldızlı otellerin daha görünür oldukları tespit edilmektedir. Diğer yandan, Bookings.com gibi çevrim içi rezervasyon ve seyahat mecralarında, KKTC’deki birçok otelin ekonomik izolasyonlar nedeniyle yer alamaması ise KKTC’nin uluslararası görünürlüğünün önünde ayrıca engel teşkil etmektedir.

Şekil 64 - Emsal ülkelerin yıldız sayılarına göre TripAdvisor’da listelenen otel sayıları ve yıldızlarına göre dağılımı, 2019*

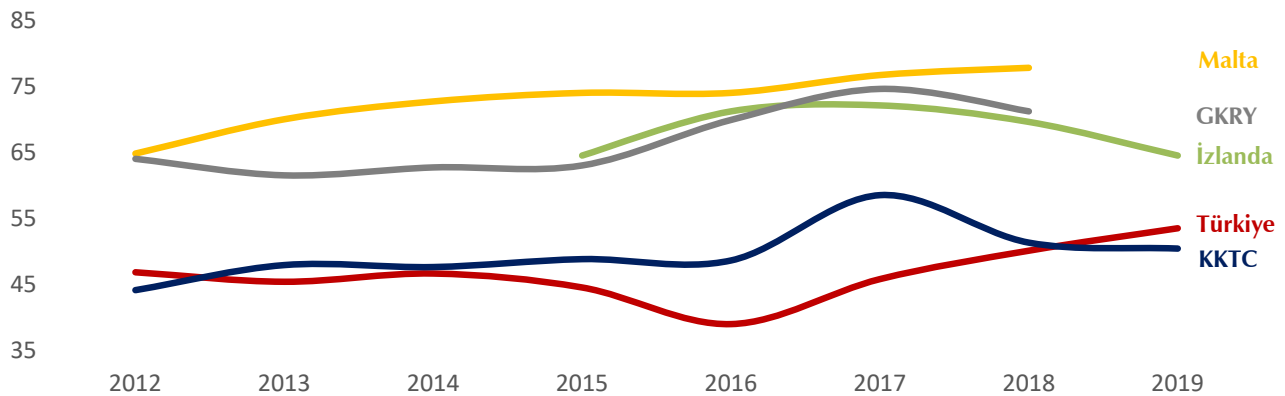

Kaynak: TripAdvisor, TEPAV görselleştirmeleri

Not: * İlgili veriler, 21 Mayıs 2019 tarihinde derlenmiştir.

Yatak kapasitesi açısından emsal ülkelere kıyasla çok hızlı bir büyüme elde eden KKTC’nin, mevcut kapasitesini nasıl daha verimli kullanabileceği üzerine yoğunlaşması gerekmektedir. Nitekim benzer bir ihtiyaç, doluluk oranları KKTC gibi düşük düzeylerde olan Türkiye için de geçerlidir. Son iki yıla kadar kapasitesinin en az yarısını dolduramadığı görülen KKTC, 2017’deki yüzde 58,5’lik doluluk oranı ile bu göstergedeki en yüksek oranına ulaşmıştır. 2017 yılındaki bu artış incelendiğinde; Türkiye haricindeki diğer yabancı ülkelere gelen turistlerin doluluğa yüzde 27,2’lik oranda katkı sağladığı tespit edilmektedir. Buna ek olarak; konaklayan turistlerin uyruklarına göre dağılımı değerlendirildiğinde; bir önceki yıla oranla 3 katına çıkan İsraili turist sayısı, 10 katına çıkan İsveçli ve yüzde 55 oranında artan Alman turist sayısının bu artışta etkili olduğu görülmektedir. Diğer yandan 2017 yılındaki artışta etkili olan İsrail’den ve Almanya’dan gelen turistlerin sayısında, 2018 yılında ciddi bir oranda düşüş gerçekleştiği tespit edilmektedir. Özetle, Türkiye ve KKTC, konaklama tesislerinin doluluk oranları açısından diğer emsal ülkelerin çok gerisinde kalmaktadır. Diğer ülkelerde doluluk oranları yüzde 70-80 bandında iken Türkiye ve KKTC’de doluluk oranları yüzde 50-60 bandında seyretmektedir.

Şekil 65 - Emsal ülkelerdeki konaklama tesislerinin doluluk oranı, %, 2012-2019

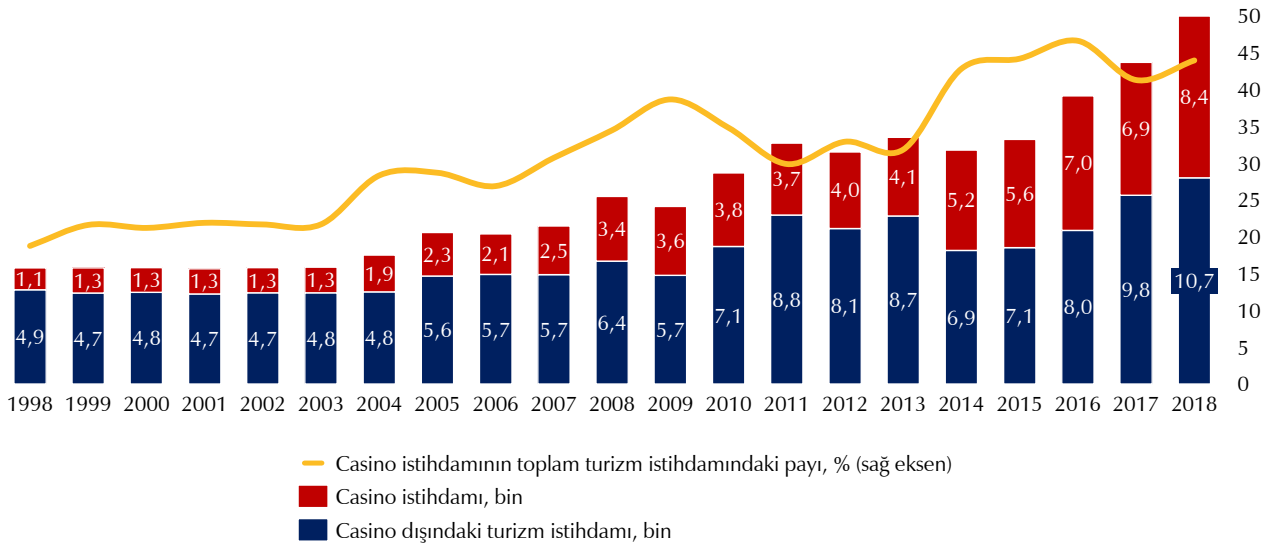
Kaynak: Eurostat Tourism Database Annual Data on Tourism Industries Occupancy Rates for Hotels and Simillar Accommodation, Icelandic Tourist Board. (2016). Tourism in Iceland in Figures May 2016, Icelandic Tourist Board. (2017). Tourism in Iceland in Figures June 2017, Icelandic Tourist Board. (2018). Tourism in Iceland in Figures 2018, Icelandic Tourist Board. (2020). Tourism in Iceland in Figures January

2020, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2016). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2015, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri 2019, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Konaklama İstatistikleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Tesis İstatistikleri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2019). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2018, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019, TEPAV hesaplamaları

Not: 2012-2017 döneminde Türkiye’de toplam doluluk oranının hesaplanması için belediye belgeli ve turizm işletmeli belgeli işletmelerin doluluk oranları yatak kapasiteleri ile ağırlıklandırılmıştır. GKRY ve Malta için en güncel veriler 2018 yılına ait olup ilgili ülkeler için 2019 istatistikleri paylaşılmamıştır. İzlanda için 2015 öncesi verilere, 2019 verisine erişilebilen veri kaynağında erişilemediği için seri 2015 ve sonrası kapsayacak şekilde görselleştirilmiştir.

1998 yılında Türkiye’deki kumarhanelerin yasaklanması ve bu alandaki faaliyetlerin KKTC’ye yönelmesi ile oluşturulan ekosistemin, 20 yıllık süre içerisinde adadaki turizm gelirlerinin yanı sıra turizm istihdamında da önemli bir pay sahibi olduğu görülmektedir. KKTC’de 1998 yılında 19 tane casinoda 1.134 kişi istihdam edilirken; 2018 yılında casino sayısı 34’e yükselmiş ve bununla birlikte 8.402 kişi istihdam edilmeye başlanmıştır. 1998’den 2018 yılına kadar casino istihdamının toplam turizm istihdamındaki payının yüzde 19’dan yüzde 44’e yükselmiş olması, sektörün turizm aktivitelerindeki konumunu da göstermektedir.

Şekil 66 - KKTC’de casino istihdamı ve toplam turizm istihdamına oranı,1998-2018

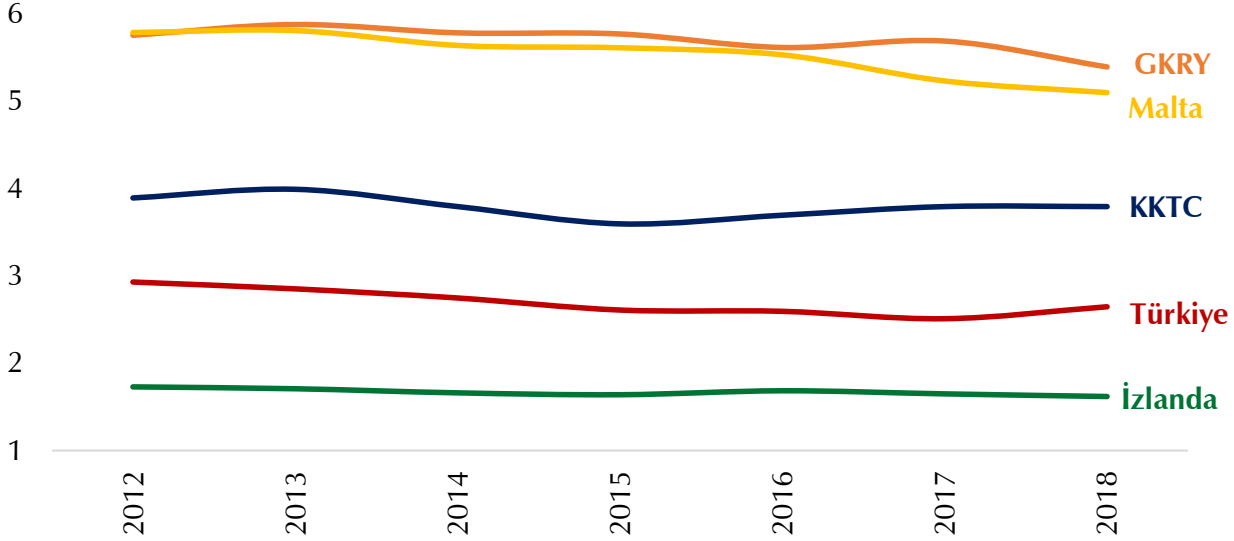
Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Turizm İstatistikleri Yıllığı (2017-2018), TEPAV hesaplamaları

Türkiye’den gelen turistlerin talepleri doğrultusunda, KKTC’deki 5 yıldızlı ve casinolu otellerin doluluk oranlarının diğer tesislere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye’den gelen turistlerde 5 yıldızlı oteli tercih edenlerin oranı yüzde 78 iken; diğer yabancı ülkelerden gelenlerde bu oran yüzde 48’dir.^{ci} Doluluk oranları tesislerdeki casino varlığına göre analiz edildiğinde; casinolu olanların yüzde 54, casinolu olmayanların ise yüzde 44,5 doluluğa sahip olduğu görülmektedir. Casinoların otellere yaptıkları sübvansiyonlar sayesinde, turistlere daha düşük fiyatlarda daha yüksek kalitede hizmetler sağlayabilmesi, casinolu otellerin turist sayılarını artırmalarına katkı sunabilmektedir. Diğer yandan bu durumun turizmin çeşitlenmesi sonucunda oluşacak çarpan etkisi ve diğer turizm gelirlerini kısıtlamaması için de önlemlerin alınması gerekmektedir.

Turist başına ortalama kalış süresinde gerçekleşecek artışın; otellerin doluluk oranlarını ve dolayısıyla turizm gelirlerini arttıracak düşünülünce; kalış sürelerinin uzaması için Türkiye ve KKTC’de alternatif turizme yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. KKTC’ye gelen turistlerin ortalama kalış süresi 3,8 gün iken, Türkiye’de 2,6 gün düzeyindedir. Malta ve GKRY gibi Akdeniz’deki diğer ada ülkelerinde ortalama kalış süresi 5 günden fazla iken, Türkiye ve KKTC’ye gelen turistlerin sınırlı aktiviteler ile ziyaretlerini tamamladıkları yorumu yapılabilir. KKTC’ye gelen turistlerin ortalama kalış

süreleri vatandaşlıklarına göre incelendiğinde; Türkiye’den gelenler 3, diğer yabancılar ise 5,8 gün KKTC’de konaklamaktadır. Türkiye’den gelen turistlerin adada daha uzun süreli tatil yapması ve daha uzun süre tatil yapan diğer yabancı turistlerin sayılarının artırılması için sunulacak alternatif turizm olanakları, kalış sürelerinin ve dolayısıyla turizm gelirlerinin artmasını sağlayacaktır.

Şekil 67 - Emsal ülkelerde turistlerin ortalama kalış süreleri, 2012-2018

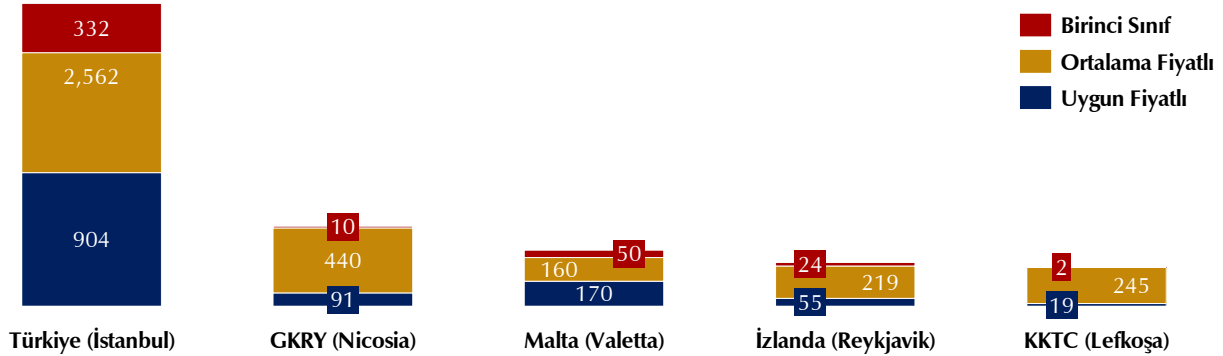
Kaynak: Eurostat, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2016). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2015, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi Turizm İstatistikleri 2019, Statistics Iceland. Statistics. Accommodation, TEPAV hesaplamaları

2017 yılında yeni bir turizm stratejisi çalışması başlatan GKRY, 2030 yılına kadar ülkeye 7 milyon turist ve yaklaşık 18,5 milyar euroluk yeni yatırım çekmeyi amaçlamaktadır.^{clii} Daha yüksek gelir gruplarına yönelmek, GKRY kıyılarına yat ile erişilmesi ve yatlar ile kıyıların dolaşımının özendirilmesi, Akdeniz yat turizminden daha yüksek pay alınması, casino turizminden pay almak, spor, sağlık ve bakım turizmlerinde ihtisaslaşmak, Çin pazarına erişim, ulaşım olanaklarını iyileştirmek ve tanıtım için dijital ortamı daha çok kullanmak; GKRY’nin strateji belgesindeki hedefler arasındadır. Bu kapsamda, turizme yapılan yatırımların artırılarak devam ettiği GKRY’de, merkezi Makao’da bulunan dünyanın en büyük kumarhane-otel işletmecilerinden biri olan Melco Resorts’un, 2021’de tamamlanacak Avrupa’nın en büyük tesislerinden birini inşa ediyor olması, GKRY’de hem casino turizminde hem de Çin pazarına açılımda önemli adımların atıldığını göstermektedir.^{cliii}

Turistlerin günümüzde hızla artan sosyal medya içeriklerinden etkilendikleri düşünüldüğünde; KKTC’nin gastronomi gibi farklı değerlerinin turizm değer zinciri içerisinde geliştirilmesi ve sosyal mecralarda daha çok yer alması gerektiği sonucuna varılmaktadır. UNWTO’nun yaptığı ankete göre, turistlerin yüzde 87’si, seyahat bölgesinin imajını belirleyen unsurlar arasında gastronominin önemli olduğunu düşünmektedir.^{cliv} Diğer yandan, TripAdvisor sitesinde kategorilerine göre listelenen restoranlar incelendiğinde; KKTC’nin uygun fiyatlı ve birinci sınıf restoranlardaki eksikliği görülmektedir. KKTC’nin turizm faaliyetlerini değer zinciri içerisinde çeşitlendirmesi; gerek birinci sınıf restoranlar sayesinde gelir seviyesi yüksek turisti gerekse yerel lezzetleri sunacak uygun fiyatlı restoranlar ile her gelir seviyesinden turisti ülkeye çekerek, hem turist sayısını hem de kişi başına harcamayı artırarak turizm gelirinde önemli mesafe kat edilmesini mümkün kılmaktadır. KKTC’nin bu konuda Türkiye’nin tecrübelerinden faydalanması, buradaki gastronomi faaliyetlerinin artmasına destek olabilir. Bununla birlikte, kültürel turizm açısından da KKTC’nin karşı karşıya kaldığı siyasi ambargolar, bir engel teşkil edebilmektedir.

Örneğin UNESCO dünya mirası listesinde GKRY'deki 3 destinasyon yer alırken, KKTC'de güncel olarak UNESCO miras listesine girmiş destinasyon bulunmamaktadır.^{clv}

Şekil 68 - Emsal ülkelerde seçili illerde kategorilerine göre TripAdvisor'da listelenen restoran sayıları, 2019*

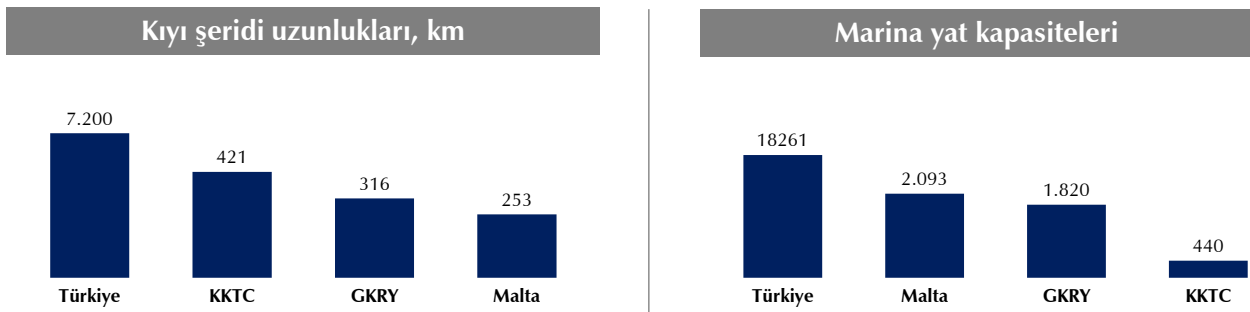

Kaynak: TripAdvisor, TEPAV görselleştirmeleri

Not: * İlgili veri derleme işi 21 Mayıs 2019 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Son yıllarda artan lüks turizm ve turizm çeşitliliği ile birlikte, yat turizmi de mesafe kat ederken; KKTC'nin bu alandaki altyapı yatırımlarında eksik kaldığı görülmektedir. Big Market Research tarafından hazırlanan lüks yat pazarı hakkındaki rapora göre, 2017 yılında 5,7 milyar dolar olan pazarın, yıllık 7,8'lik büyüme sağlayarak 2025'te 10,2 milyar dolara ulaşması beklenmektedir.^{clvi} Özellikle Fransa, İspanya ve İtalya yüz binlerce yat bağlama kapasitesine sahip olmakla birlikte gelecek yıllarda bu kapasitelerini artıracak yatırımlar gerçekleştirmektedir. Güney Avrupa ve Akdeniz'in yat turizminde merkez olma özelliğini sürdüreceği olması, gerek KKTC gerekse Türkiye'nin bu alanda alternatif pazar oluşturarak yüksek gelirli turistleri çekmek için, marina yatırımlarını desteklemelerini gerektirmektedir. Emsal ülkelerin kıyı uzunlukları karşılaştırıldığında; KKTC, ada ülkeleri arasında en uzun kıyı şeridine sahip ülke konumundadır. Ancak; marina kapasiteleri aynı ülkeler için kıyaslandığında; sadece 440 yat kapasitesine sahip KKTC'nin, bu alanda diğer ülkelerden oldukça geride kaldığı görülmektedir. Bu alandaki hızla artan potansiyeli somutlaştırmak için emsal ülkelerden iklim açısından ayrışan İzlanda'nın son yıllardaki performansı incelenebilir. Nitekim 2015 yılında 100 bin turist cruise gemileri ile İzlanda'yı ziyaret ederken 2019 yılında bu sayı 188 bin turiste ulaşmış bulunmaktadır.^{clvii}

Şekil 69 - Emsal ülkelerde kıyı uzunlukları ve marina yat kapasiteleri, 2018

Kaynak: CIA World Factbook, GKRY Liman Otoritesi (Cyprus Port Authority) Ports Open Ports, GKRY Polisi (Cyprus Police) Police Border Marine, Inautia Marinas in Malta, T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma (1960), KTTO, T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı. (2018). Özel Tekne/Yat Barınma Yerlerinin ve Bağlama Sistemlerinin Kurulması ve İşletilmesine Yönelik Bir Model Önerisi, TEPAV hesaplamaları

KKTC'de turizm stratejileri açısından sosyal medya veya genel olarak internet bir strateji aracı olarak etkili bir şekilde kullanılmamaktadır. KKTC'de hâlihazırda turizm faaliyetlerinin tanıtımı için harcanan bütçenin sınırlı olduğu değerlendirilmektedir. Diğer yandan sınırlı bütçe ile gerçekleştirilen tanıtım aktivitelerinde özellikle dijital içeriklerin kullanımının yetersiz olduğu görülmektedir. Örneğin, KKTC'de

gerçekleştirilebilecek film veya dizi çekimi ve/veya sosyal medya paylaşımları gibi dijital içerikler ile farklı kitlelere ulaşılması kolaylaşabilir. Sosyal medyaya kıyasla daha geleneksel olan fuarlara katılımlarda ise özellikle uluslararası fuarlarda Türkiye ve KKTC'nin kazan - kazan yaklaşımı ile tasarlanabilecek entegre tanıtımlar gerçekleştirilmesi, ikili iş birliklerini geliştirebilir. Türkiye ve KKTC'de yer alan destinasyonların kombine edilmesi ile sunulacak tatil paketlerine, casino, gastronomi, tarihi ve kültürel geziler, golf, botanik bahçeleri gibi alternatif turizm modelleri de entegre edilebilir.

KKTC'de alternatif turizme kazandırılacak Gazimağusa Suriçi ve Gazimağusa Maraş gibi değerleri; toplumsal hafızaya saygı çerçevesinde sadece ikili iş birliği çerçevesinde değil dünya mirası olarak değerlendirmek gerekmektedir. KKTC'de kitle turizminin bir parçası olmasa da önemli tarihi değerleri ile birlikte Gazimağusa gibi farklı alternatif turizm destinasyonları mevcuttur. Diğer yandan Suriçi gibi farklı tarihsel değerlere sahip Gazimağusa'da, Kapalı Maraş ile Glapsides Plajı arasındaki 13 km'lik sahil şeridinin 10,5 km'si askeri korumada olup bu durum Gazimağusa'nın deniz turizmi açısından gelişiminin önünde bir engel teşkil edilebilmektedir. Günümüzde hayalet şehir olarak da adlandırılan, geçmişte dünyadaki önemli turizm destinasyonlarından olan Maraş bölgesinin tüm paydaşların katılımı ile yeniden sivil kullanıma açılması, ada için bir potansiyel teşkil etmektedir. Her ne kadar zamanında diğer birçok bölgeden daha gelişmiş olsa da bugün Maraş'ın yıllardır kullanılmayan mimarisi; işlevselliğinden ziyade insanlığın paylaşabileceği ortak hafıza adına bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda, Maraş'ın eski günlerinde olduğu gibi deniz turizmine açılıp tüm eski binaların yıkılıp yenilenmesi yerine, toplumsal hafızanın da bir parçası olarak paydaşların toplumsal travmalarına da karşılıklı saygı göstererek anıtsal bir çerçevede yeniden insanlığa kazandırılması, bir opsiyon olarak değerlendirilmelidir. Turizm ve tatil aktiviteleri her ne kadar keyifli anlarla eşleştirilse de bu aktiviteler aynı zamanda insanlık tarihinin yaşadığı acıları yerinde paylaşmak için de bir araç olabilmektedir. Turizm literatüründe "dark turizm" olarak da adlandırılan bu aktiviteler kapsamında, örneğin hayalet şehirlerden biri olan Çernobil'e bilinçlendirme amaçlarıyla turlar düzenlenmektedir. Benzeri bir bakış açısıyla, paydaşların geçmiş acılarına ve travmalarına saygı çerçevesinde, tüm paydaşların da katılımı ile Maraş Bölgesi anıtsal değerleri göz önünde bulundurularak sivil ziyaretlere açılabilir.

KKTC'de turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi ve bu alanda Türkiye - KKTC iş birliklerinin artırılması için değer zinciri yaklaşımı önem arz etmektedir. KKTC'de turizm faaliyetlerinin turizm değer zinciri gözetilerek yerel kalkınma stratejilerinin bir parçası olarak formüle edilmesi gerekmektedir. Turizmde değer zinciri politikaları, turistik noktalar ve hizmetler dışında daha makro bir yaklaşım ile ilişkilidir. Örneğin KKTC'de, ada içerisindeki toplu taşımadaki eksiklikler, turistlerin ada içerisindeki hareketliliğini ve turizm faaliyetlerinin ülke içerisindeki çarpan etkisini kısıtlayabilmektedir. Toplu taşıma imkânlarının azlığı, turistleri özel araç kiralama opsiyonuna yöneltse de, birçok ülkeden farklı olarak trafiğin soldan akışı, bu alternatifin tercih edilirliliğini düşürmektedir. Bu bağlamda KKTC'de ulaşım olanaklarını geliştirmek amacıyla toplu taşımada raylı sistemler gibi farklı opsiyonların değerlendirileceği fizibilite çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ulaşım ek olarak turizm değer zincirinde, restoranlar, hediyelik eşya ve el sanatlarına ilişkin dükkanlar, bu işletmelerin mobilya ihtiyaçları, kültürel aktiviteler, restorasyon ve çevre düzenlemeleri gibi farklı eksenler mevcuttur. KKTC'de bu anlamda turizm stratejilerinin makro bir bakış açısıyla değer zinciri çerçevesinde gözden geçirilmesi gerekmektedir.

"Mavi büyüme", AB stratejilerinde giderek daha fazla yer bulurken KKTC'nin de stratejilerinde hem turizm hem de diğer sektörler göz önünde bulundurularak bu stratejik yaklaşım değerlendirmeye alınmalıdır. AB'nin uzun vadeli stratejilerinden biri olan "mavi büyüme"; akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyüme hedefleri doğrultusunda deniz ve denizcilik sektörlerinde sürdürülebilir büyümeyi desteklemeyi amaçlamaktadır. Doğası gereği mavi büyüme stratejilerinin odak noktaları; su ürünleri yetiştiriciliği, kıyı

turizmi, deniz biyoteknolojisi, okyanus enerjisi ve deniz yatağı madenciliği gibi faaliyet alanlarını kapsamaktadır.^{clviii} Bu alanda GKRY ve İrlanda arasında 2019 Temmuz ayında kurulan inisiyatif ile araştırma kurumları arasında değişim programları uygulamaya konulurken, bu inisiyatif kapsamındaki öncelikli araştırma alanlarını mikroplastikler ve deniz çöpleri, denizden elde edilen yenilenebilir enerji, mavi ekonomi kapsamında girişimcilik başlıca temaları oluşturmaktadır.^{clix} GKRY’de bu alandaki gelişimi desteklemek için inovatif fikirlerin değerlendirildiği yarışmalar düzenlenirken mavi büyümenin uzay teknolojilerinin bir parçası olan uydu resimleri ile doğal afetler, su kalitesinin ölçümü, tarımın izlenmesi, çevre ve doğal kaynak yönetimi, arazinin sürdürülebilir kullanımı, kentsel büyüme ve göç gibi farklı konular için de önemli bir bilgi havuzu oluşturduğu ifade edilmektedir.^{clx clxi} Bu bağlamda, KKTC’nin ekonomisinde turizm, emsal ülkelere kıyasla en fazla payı alırken; deniz turizminin en önemli belirleyicisi olan denizlerin mavi büyüme stratejileri kapsamında değerlendirilmesi, KKTC için yeni fırsat alanlarının tanımlanmasına katkı sunabilir.

B.4.Yükseköğretim, bilim ve teknoloji

Uluslararası rekabet gücünün ve proje üretme kapasitesinin geliştirilmesinde, yeniliklere öncülük eden üniversiteler anahtar bir yol oynamaktadır. Üniversiteler nitelikli insan yetiştirmek ile birlikte inovasyon ve Ar-Ge zincirinin bir parçası olarak, toplumların kalkınmasına katkı sağlayan en temel kurumlar arasında yer almaktadır. Gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkeler de yükseköğretimde küreselleşme konusunda stratejiler belirleyip bunları hayata geçirmeye çalışmaktadır. Ülkelerin doğrudan veya dolaylı olarak akademik, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel açılarından zenginleşmesi, güçlenmesi ve yeni ilişkiler kurabilmesi için ülke tanıtımında; yükseköğretim kurumları önemli bir rol oynamaktadır.

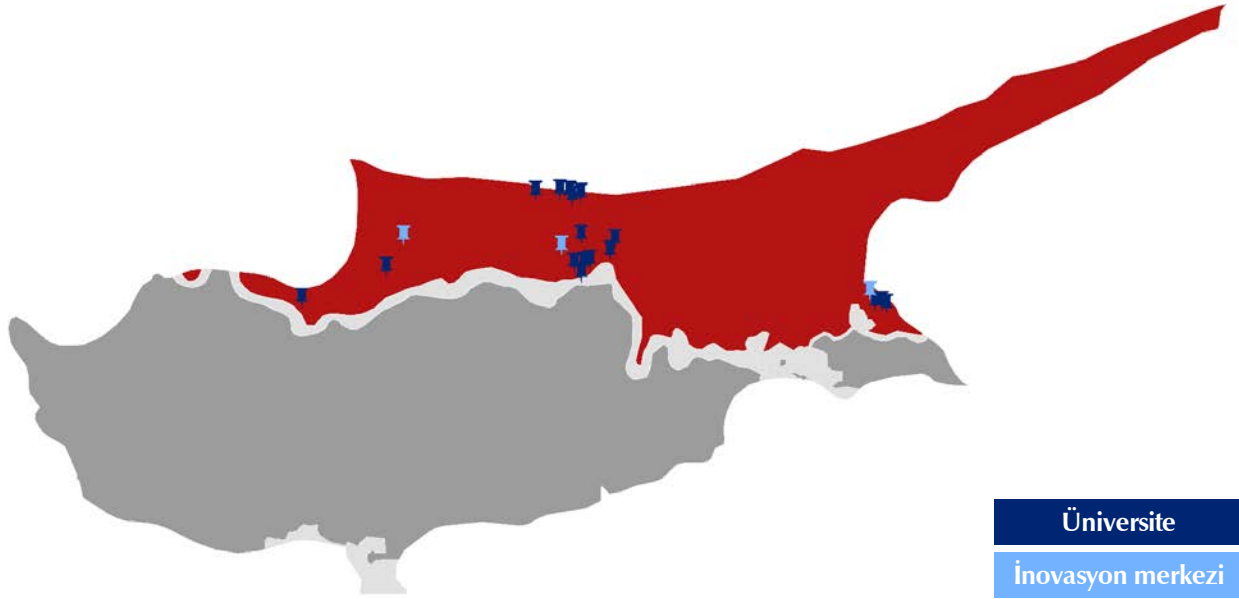
1990’lı yıllarda çok fazla öneme sahip olmayan uluslararası öğrenci piyasası, günümüzde hem dünyanın en gelişmiş ekonomilerinin hem de gelişmekte olan ülkelerin üzerinde önemle durduğu ve stratejik yatırımlar gerçekleştirdiği bir sektör haline gelmiştir. Yabancı öğrenci sayısının artırılması, ülkeler için sadece önemli bir ekonomik girişim olarak görülmemekte; aynı zamanda politik, sosyal ve kültürel açıdan da değer taşıyan bir araç olarak ele alınmaktadır. Öğrencileri yurt dışında öğrenim görmeye iten faktörlerden biri, kendi ülkelerindekine kıyasla daha nitelikli yükseköğretim imkânlarına bir başka ülkede daha cazip bir ekosistemde erişebilmeleridir. Bu durum, öğrencilerin kendi ülkelerindeki yükseköğretim kurumlarının kapasiteleri, üniversitelere giriş koşulları ve gelecek kariyer planlarındaki tercihler ile bağlantılı olabilmektedir. Bu öğrencilerin ülke tercihlerini belirleyen temel faktörler ise eğitim dili, kalitesi, eğitim ücreti ve vize uygulamaları olarak sıralanabilir.

KKTC; uluslararası tanınırlıkta problemlerle karşılaşmasına rağmen, uluslararası öğrenci sayısının gerek nüfusuna gerekse ekonomisine oranıyla, dünyadaki birçok ülkenin önündedir. UNESCO eğitim istatistiklerine göre dünya genelinde yükseköğretimdeki öğrenci hareketliliği; 2000 yılında 2,1 milyon öğrenci iken 2017’de 5,3 milyon öğrenci olarak gerçekleşmiştir.^{clxii} Bu hareketlilikte; başta Çin olmak üzere Hindistan, Güney Kore ve birçok Orta Asya ülke vatandaşlarının eğitimlerini yurt dışında almaya başlamaları rol oynamaktadır. Türkiye’de, 2017 yılı itibarı ile 108 bin uluslararası öğrenci bulunurken; GKRY’de 6.516, İzlanda’da 1.231 ve Malta’da 1.124 uluslararası öğrencinin olduğu görülmektedir.^{clxiii} KKTC’nin ise 2018 yılı itibarı ile 54.966’sı Türkiye ve 35.472’si diğer yabancı ülke vatandaşları olmak üzere toplamda 90 binin üzerinde uluslararası öğrencisi bulunmaktadır.^{clxiv} Adanın nüfusuna ve yüz ölçümü büyüklüğüne göre bu sayının ciddi bir başarı olduğu görülmektedir.

Son 22 yıllık sürede; KKTC’deki öğrenci sayısı yaklaşık 6 katına çıkarken yükseköğretim, yeni teknolojiler açısından da önemli bir potansiyel taşımaktadır. 1997-1998 döneminde toplamda 5 üniversitesi ve 16.842 öğrencisi bulunan KKTC’de, 2019 yılı itibarı ile 102.944 öğrenciyi eğitim veren 20

üniversite faaliyet göstermektedir.^{clxv} 20 üniversiteden 19'unda genellikle öğretmenlik ve hukuk bölümleri haricindeki diğer tüm bölümlerde öğrenim dili olarak İngilizce temel alınmaktadır. Yakın Doğu Üniversitesi, 26.750 öğrencisi ile adadaki en yüksek öğrenci sayısına sahip üniversite konumundadır. Bu üniversite ile birlikte toplam öğrenci sayısının yüzde 91'ini oluşturan üniversitelerin öğrenci sayıları, sırasıyla 18.969 ile Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, 18.311 ile Girne Amerikan Üniversitesi, 17.975 ile Doğu Akdeniz Üniversitesi ve 11.527 öğrenci ile Lefke Avrupa Üniversitesi şeklinde sıralanmaktadır. Ayrıca; ODTÜ KKK, İstanbul Teknik Üniversitesi Kuzey Kıbrıs Kampüsü (İTÜ - KKK) ve Kıbrıs Bahçeşehir Üniversitesi, Türkiye'de faaliyet gösteren üniversitelerin KKTC'de açtıkları kampüsler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'de ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde faaliyetlerini yürüten Final Eğitim Kurumları ve KKTC'de faaliyetlerini yürüten DMG-Akgünler Grubu'nun iş birliği ile 2015 yılında kurulan Uluslararası Final Üniversitesi de Türkiye - KKTC iş birliği kapsamında temelleri atılan kurumlar arasında yer almaktadır.^{clxvi} Toplamda 102.944 öğrenciye sahip KKTC'de, yükseköğretim kapsamındaki öğrencilerin yüzde 12'si KKTC vatandaşı, yüzde 53'ü T.C. vatandaşı ve yüzde 34'ü ise diğer üçüncü ülke vatandaşlarıdır. 13 üniversitenin öğrenci değişim programları bulunurken 20 üniversitedeki bölümlerin toplam kontenjanlarının yüzde 45'inin bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik alanında olması ise ülkedeki bilim ve teknoloji alanlarındaki gelişim için üniversitelerin potansiyelini göstermektedir. Üniversitelere ek olarak üniversite ekosisteminin bir parçası olan Doğu Akdeniz Üniversitesi Girişimcilik ve İnovasyon Merkezi (GİMER), Gazimağusa Teknoloji Geliştirme Bölgesi, ODTÜ KALTEV ve Yakın Doğu Üniversitesi İnovasyon ve Bilişim Teknolojileri Merkezi olmak üzere 4 inovasyon merkezinin de KKTC'de faaliyetlerini yürütüyor olması; yükseköğretimin bilim ve teknoloji alanlarında değer yaratması ve bu değerlerin ekonomiye kazandırılması açısından KKTC'nin taşıdığı potansiyele işaret etmektedir. Akademik çalışmalara ek olarak bu merkezlerde özellikle robotik, 3 Boyutlu (3 Dimensional - 3D) yazıcıların kullanımı, otomobil teknolojileri, güneş enerjisi gibi yeni teknoloji alanlarında ürün geliştirme açısından da faaliyetler yürütülmektedir. Nitekim ODTÜ Ankara Kampüsü'nde yer almayan ve hem mühendislik hem sosyal bilimler alanlarını içeren disiplinler arası bir program olan "Sürdürülebilir Çevre ve Enerji Sistemleri" yüksek lisans programı, sadece ODTÜ KKK kampüsünde yer alırken yenilenebilir enerji alanında ODTÜ KALTEV'de yer alan ASELSAN gibi firmaların da bu alanda faaliyetlerini yürütmesi beklenmektedir.^{clxvii} 20 Temmuz 2019 gibi yakın bir zamanda açılışı gerçekleştirilen ODTÜ KALTEV'in yenilenebilir enerji, akıllı sistemler, akıllı şehirler, ileri malzemeler, su ve atık yönetimi gibi alanlara öncelik vereceği belirtilmektedir. Hâlihazırda KKTC'nin ilk ön kuluçka programını da içeren ODTÜ KALTEV'de, fikirleri olan girişimcilere iş modeli geliştirme desteğinin verilmesi öngörülmektedir.^{clxix} İş modellerinin geliştirilmesine ek olarak ODTÜ KALTEV'de ürün geliştirme atölyeleri de girişimcilerin kullanımına açılmaktadır.^{clxx} Yakın Doğu Üniversitesi'nde ise 3D yazıcılar ile Yakın Doğu Üniversitesi Hastanesi doktorlarının talepleri doğrultusunda özel cerrahi araçlar üretilerek Yakın Doğu Üniversitesi Hastanesinde kullanılmaktadır.^{clxxi} Bir başka başarı hikâyesi olarak, Yakın Doğu Üniversitesi Robotik Laboratuvarı tarafından geliştirilen Robotik Futbol Takımının RoboCup 2018 Robotlararası Futbol Dünya Kupasında 1'inci olması gösterilebilir.^{clxxii}

Şekil 70 - KKTC'deki üniversite ve inovasyon merkezlerinin mekânsal dağılımı, 2019

Kaynak: Google Maps, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019, çevrim içi araştırma, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 28 - KKTC'deki üniversitelerin öğrenci sayıları ve öğrenim dili, 2018-2019

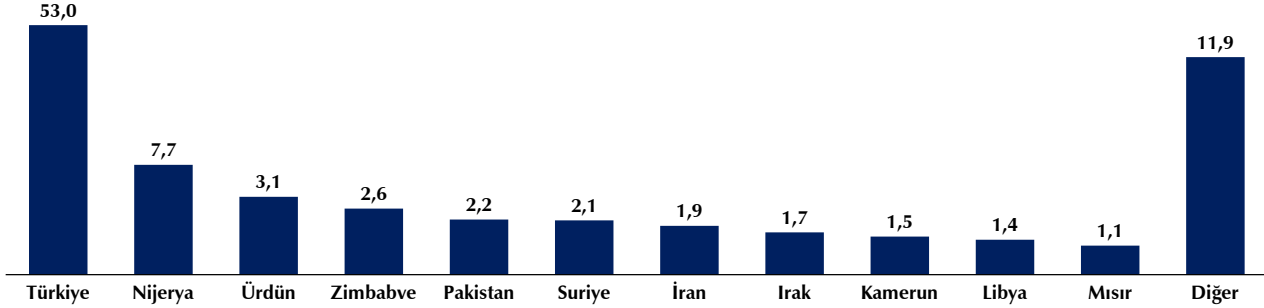
Üniversite Adı	Öğrenci Sayısı	Öğrenim Dili
Yakın Doğu Üni.	26.750	Türkçe/İngilizce
Uluslararası Kıbrıs Üni.	18.969	Türkçe/İngilizce
Girne Amerikan Üni.	18.311	Türkçe/İngilizce
Doğu Akdeniz Üni.	17.975	Türkçe/İngilizce
Lefke Avrupa Üni.	11.527	İngilizce
ODTÜ-KKK	3.104	İngilizce
Girne Üni.	1.810	Türkçe/İngilizce
Kıbrıs Sosyal Bilimler Üni.	970	Türkçe/İngilizce
Uluslararası Final Üni.	675	Türkçe/İngilizce
Kıbrıs İlim Üni.	616	Türkçe/İngilizce
Akdeniz Karpaz Üni.	575	Türkçe/İngilizce
Kıbrıs Sağlık ve Toplum Bil. Üni.	551	Türkçe/İngilizce
İTÜ-KKK	432	Türkçe/İngilizce
Kıbrıs Amerikan Üni.	200	Türkçe/İngilizce
Ada Kent Üni.	183	Türkçe/İngilizce
Atatürk Öğretmen Akademisi	121	Türkçe
Kıbrıs Bahçeşehir Üni.	96	İngilizce
Arkın Yaratıcı Sanatlar Tasarım Üni.	36	İngilizce
Rauf Denktaş Üni.	26	Türkçe/İngilizce
Kıbrıs Batı Üni.	17	Türkçe/İngilizce

Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019, ÖSYM. (2018). 2018 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu, çevrim içi araştırma, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC, 140 farklı milletten yabancı öğrenciye sahip bir yükseköğretim merkezi konumuna gelerek ülke ekonomisi için uluslararası tanınırlık sorununun eğitim alanında aşılabildiğine örnek teşkil etmektedir. Üniversitelerin uluslararası öğrenci sayılarına bakıldığında; Yakın Doğu Üniversitesi, en fazla yabancı öğrencinin eğitim gördüğü üniversitedir. Yabancı öğrenci sayılarında bu üniversiteyi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Girne Amerikan Üniversitesi, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Lefke Avrupa Üniversitesi izlemektedir. Yabancı öğrenciler T.C. ve diğer üçüncü ülkeler olmak üzere ikiye ayrıldığında en çok sayıda üçüncü ülkeden öğrencisi olan üniversiteler; Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Yakın Doğu Üniversitesi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Girne Amerikan Üniversitesi ve Lefke Avrupa Üniversitesi olarak

sıralanmaktadır.^{clxxiii} Türkiye dâhil 140 farklı ülkeden öğrencinin yükseköğretim kapsamında eğitim aldığı KKTC’de, üçüncü ülkeler arasında sırasıyla Nijerya, Ürdün, Zimbabve, Pakistan, Suriye, İran, Irak, Kamerun, Libya ve Mısır, KKTC’de en çok öğrencisi bulunan ülkelerdir. KKTC, Suriye ve Nijerya vatandaşlarından vize istemesine rağmen, KKTC’de öğrenim gören en fazla sayıda üçüncü ülke vatandaşı öğrencinin Nijeryalı ve Suriyeli öğrenciler olması ise ayrıca dikkat çekmektedir. Çok farklı sayıda ülkeden yabancı öğrencinin KKTC’yi tercih etmesi; yalnızca yükseköğretim geliri olarak ülkeye katkı sağlamaktan ziyade, aynı zamanda bu ülkelerle başta ticaret olmak üzere diğer birçok alanda ilişkilerin geliştirilmesinde bir fırsat alanı oluşturmaktadır.

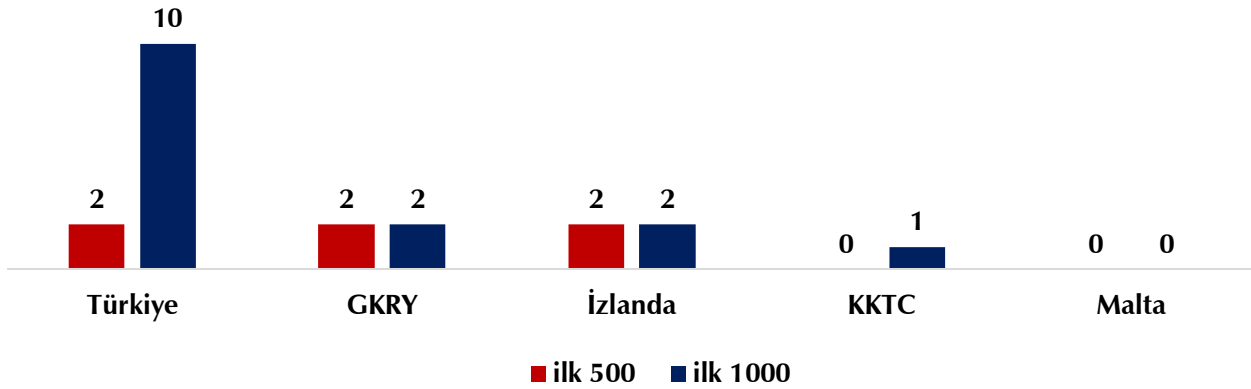
Şekil 71 - KKTC’deki yabancı öğrencilerin milliyetlerine göre dağılımı, bin, 2018-2019

Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019, Uluslararası Fınal Üniversitesi, TEPAV hesaplamaları

20 tane üniversitesi ve 100 binin üzerinde öğrencisi bulunan KKTC’nin, aynı zamanda niteliksel yatırımlarla üniversitelerinin kalitesini artırması gerekmektedir. Times Higher Education tarafından eğitim, fakülte, yayın, araştırma ve fakülte üyelerinin incelenerek her yıl yayınlanan uluslararası üniversite sıralamasında; KKTC’den sadece Doğu Akdeniz Üniversitesi’nin ilk 1000’e girmiş olduğu görülmektedir. Emsal ülkeler arasında Türkiye’den 2’si ilk 500’de olmak üzere toplamda 10 üniversite ilk 1000’e girerken; GKRY’den ve İzlanda’dan 2’ser üniversitenin ilk 500’e girmiş olduğu görülmektedir. Malta’da hiçbir üniversite ilk 1000’e giremezken KKTC’nin bu listede yer alması önemli bir başarı olarak değerlendirilmektedir. KKTC’de bulunan tüm üniversitelere ait planlama, düzenleme, uygulamaları gözetme ve denetleme, akreditasyon işlemlerini yürütme, faaliyetleri yönlendirme ve yükseköğretim kurumları arasındaki koordinasyonu sağlama işlemleri; 2005 yılında kurulan Yüksek Öğretim Planlama, Denetleme, Akreditasyon ve Koordinasyon Kurulu (YÖDAK) tarafından gerçekleştirilmektedir.^{clxxiv} KKTC’nin uluslararası arenada karşılaştığı tanınırlık problemleri, üniversitelerin kurumlar olarak uluslararası akreditasyonları alması ile hâlihazırda aşılabilmektedir. Diğer yandan bu akreditasyonlar, nicelikleri değerlendirilse de nitelik açısından her zaman yeterli olmayabilmektedir. Örneğin, YÖDAK’ın kendi akreditasyon denetimleri açısından KKTC’de mevzuat var olmakla birlikte ana mevzuatı destekleyecek ikincil mevzuatın geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, nitelik açısından denetim unsurlarının neler olacağına belirlenmesi ve bu hususlara mevzuatta yer verilmesi önerilmektedir. Bir diğer yandan da akreditasyon denetimlerinin işlevsellik kazanması için daha özerk yapılara ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Bu ihtiyaca karşılık çözüm yöntemi olarak KKTC’deki kamu denetimleri için yeni kapasiteler geliştirmek yerine, kamunun icracıdan ziyade denetçilerin denetçisi olabileceği mekanizmalar tavsiye edilmektedir.

Şekil 72 - Emsal ülkelerin dünya genelindeki ilk 500 ve ilk 1000'deki üniversite listelerinde yer alan üniversite sayıları, 2019

Kaynak: Times Higher Education. (2019). World University Rankings 2019, TEPAV görselleştirmeleri

Tablo 29 - Emsal ülkelerin Times Higher Education listesinde yer alan üniversiteleri ve sıralamaları, 2019

Ülke	Sıralama	Üniversite	Tam Zamanlı Öğrenci Sayısı	Akademisyen Başına Öğrenci Sayısı	Uluslararası Öğrenci Sayısı
KKTC	601-800	Doğu Akdeniz Üniversitesi	19.694	30,6	84%
GCRY	301-350	Kıbrıs Teknoloji Üniversitesi (Cyprus University of Technology)	3.114	17,7	8%
	351-400	Kıbrıs Üniversitesi (University of Cyprus)	6.861	22,7	10%
İzlanda	251-300	İzlanda Üniversitesi (University of Iceland)	8.276	14,1	11%
	301-350	Reykjavik Üniversitesi (University of Reykjavik)	3.110	27,2	7%
Türkiye	351-400	Sabancı Üniversitesi	3.632	22,0	10%
	401-500	Koç Üniversitesi	5.378	15,7	8%
	501-600	Bilkent Üniversitesi	10.659	15,0	7%
	501-600	Boğaziçi Üniversitesi	12.374	25,4	7%
	501-600	Hacettepe Üniversitesi	42.827	19,9	4%
	601-800	İTÜ	34.594	22,8	4%
	601-800	ODTÜ	27.294	32,2	6%
	801-1000	Anadolu Üniversitesi	1.413.003	865,8	1%
	801-1000	Atılım Üniversitesi	7.624	13,0	7%
	801-1000	Erciyes Üniversitesi	38.308	36,7	3%

Kaynak: Times Higher Education. (2019). World University Rankings 2019, TEPAV görselleştirmeleri

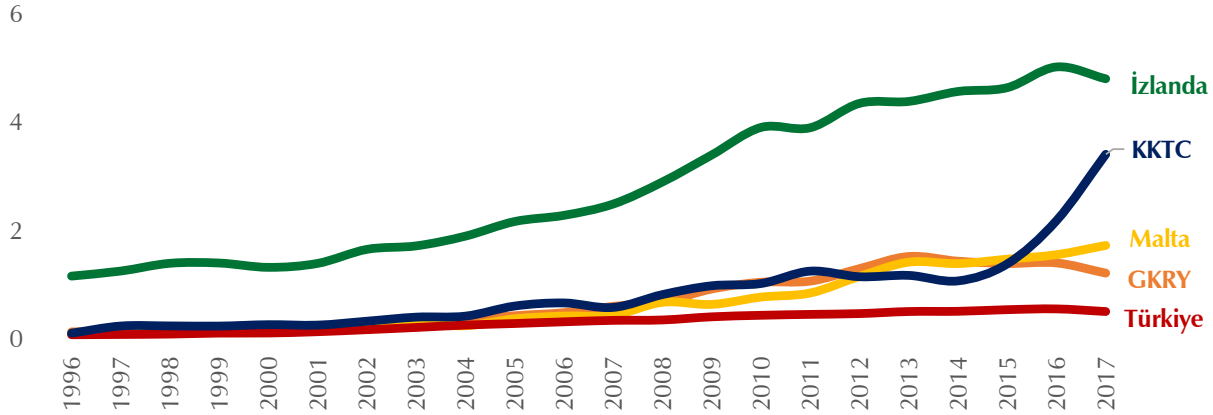
Uluslararası arenadaki siyasi engeller, yükseköğretim özelinde akreditasyonlar aracılığıyla aşılma beraber bu durum KKTC'deki üniversitelerin araştırma altyapılarının geliştirilmesi aşamasında fon tedarikinde de bir engel teşkil edebilmektedir. Bu aşamada, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) programları ikili iş birlikleri için önemli bir potansiyel barındırmaktadır. KKTC'nin tanınırlık alanında karşılaştığı problemler nedeniyle, üniversiteler uluslararası ve uluslararası kurumlar tarafından çağrısı yapılan projelere, üniversite kimliği ile başvuramazken dönem dönem akademisyenler tüzel kişilik olmaksızın bu çağrılara başvurabilmektedir. Diğer yandan, KKTC'deki üniversiteler, T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği ve KEİ iş birliği ile TÜBİTAK projeleri kapsamında "Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı - 1001" çağrılarında başvurabilmektedir. Ancak, 1001 proje çağrıları kapsamında KKTC'li üniversiteler, projelerinde sadece seyahat ve sarf malzeme ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, bu projelerin Türkiye'deki en önemli gider kalemleri olan demirbaş alımlarının KKTC'deki projeler kapsamında gerçekleştirilemediği belirtilmektedir. Bu anlamda, özellikle üniversitelerdeki inovasyon altyapısının geliştirilebilmesi için Türkiye'den sağlanan TÜBİTAK 1001 fon kaynağındaki sınırlamaların kaldırılması, iş birliği için önemli bir araç olarak dile getirilmektedir.

Yükseköğretim kapsamında KKTC - Türkiye arasında mevcut iş birlikleri gelecekteki potansiyeller için önemli bir temel oluşturmakla beraber, mevcut ikili iş birliklerinde bazı iyileştirmelere ihtiyaç duyulmaktadır. KKTC’de 140 farklı milliyetten öğrenci bulunmakla beraber yükseköğretimde kayıtlı öğrencilerin yüzde 53’ü T.C. vatandaşıdır. Türkiye’deki üniversitelerdeki lisans ve ön lisans programlarına öğrenci yerleştirmeye ilişkin olarak T.C. hukukuna göre her yıl yapılan sınav sonuçlarına göre, T.C. vatandaşı öğrencilerin KKTC hukukuna göre kurulmuş bir üniversitedeki lisans veya ön lisans programına yerleşmesi durumunda, KKTC’de alınan diploma Türkiye’de denklik işlemine tutulmaksızın geçerli sayılmaktadır.^{clxxxv} Diplomaların karşılıklı tanınmasını sağlayan uluslararası anlaşmada, KKTC üniversitelerinin akademik standartlarının YÖDAK ve Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından denetlenmesi şartı da yer almaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’deki üniversitelere giriş sınavlarını gerçekleştiren Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM)’nin öğrencilerin seçimlerinde temel oluşturması için hazırladığı seçim kılavuzlarında yer almak ve YÖK denetimlerinden geçmek, T.C. öğrencilerinin önemli paylara sahip olduğu birçok KKTC üniversitesi için ayrıca önem arz etmektedir. Nitekim KKTC’deki 20 üniversiteden 14’ü, ÖSYM Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu’nda yer almaktadır.^{clxxxvi} Bir diğer taraftan bazı T.C. üniversitelerinde KKTC uyruklu öğrenciler için ek kontenjanlar da sağlanmaktadır. ÖSYM kılavuzunda yer almak, KKTC’deki üniversiteler için uluslararası arenada tanınırlık açısından da ek bir avantaj sağlamaktadır. Diğer yandan, yakın zamanda gerçekleştirilen düzenleme ile bir önceki öğretim döneminde ilgili üniversitedeki ilgili bölüme ÖSYM üzerinden gerçekleştirilen kayıt 3 kişiden daha az olursa, ÖSYM kılavuzunda ilgili bölüme bir sonraki sene kontenjan açılmamaktadır. Özellikle son yıllarda sayıları hızla artan üçüncü ülkelerden gelen öğrenciler, KKTC üniversitelerine ÖSYM harici yerleştirme araçları ile yerleşmektedir. Ancak ÖSYM üzerinden yerleşen öğrenci sayısının 3’ün altına inmesi durumunda, KKTC üniversiteleri kredibiliteleri için önem teşkil eden ÖSYM kılavuzunda yer alma şanslarını kaybetmektedir. Örneğin 60-70 adet üçüncü ülke vatandaşının kayıt yaptırdığı bir bölüme T.C. vatandaşı öğrenciler kayıt yaptırmadığı için bu bölüme ilişkin kontenjan ÖSYM kılavuzundan kaldırılabilir. Bu durum da KKTC’deki üniversitelerin uluslararasılaşmasına negatif etki edebilmektedir. Bu problemin ortadan kaldırılması için bir sonraki sene için temel alınan 3 kişilik kontenjanın sadece ÖSYM üzerinden yerleşen öğrenciler üzerinden değil üçüncü ülke vatandaşlarını da içerecek şekilde güncellenmesi önerilmektedir. Tüm bunlara ek olarak, KKTC üniversitelerini merkezi sınavla değil de müzik, resim, beden eğitimi vb. bölümler için düzenlenen yetenek sınavları ile kazanan öğrencilerin öğrenim durumları, Türkiye’deki e-devlet sisteminde görünmeyip bu durum da öğrenciler için problem teşkil edebilmekte ve KKTC’deki üniversiteler adına imaj problemi yaratabilmektedir. Bir diğer taraftan Türkiye’deki vakıf üniversitelerinin performanslarının değerlendirildiği YÖK Vakıf Yükseköğretim Kurumları Raporunda ÖSYM kılavuzunda yer verilmesine rağmen KKTC’deki vakıf üniversiteleri sıralamaya dâhil edilmemektedir.^{clxxxvii} Tanınırlıkları ve performans değerlendirmeleri açısından KKTC’deki vakıf üniversitelerinin de bu raporda dâhil edilmesi ikili iş birliklerinin geliştirilmesi kapsamında önerilmektedir.

KKTC’deki akademik birikim bilimsel yayınlara dönüşürken bu birikimin ticarileşmesinde problemlerle karşılaşmaktadır. Özellikle 2015’ten sonra makale sayısının artmasıyla KKTC, kişi başına düşen makale sayısında kümülatif olarak emsal ülkeler arasında İzlanda’dan sonra açık ara farkla 2’nci sırada yer almaktadır. Diğer yandan KKTC; patent ve marka başvurularında aynı performansı göstermemektedir. İzlanda, kişi başına gerçekleştirilen analizlerde patent başvurusu, marka başvurusu ve bilimsel yayın alanlarının hepsinde öne çıkarken; Malta’nın patent ve marka başvurularında İzlanda’dan sonra en iyi performans gösteren ülke olduğu görülmektedir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi’nde rekabet gücünün belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilen inovasyon kapasitesi alt endeksinde Ar-Ge kapsamında inovasyon altyapısı, yenilik ekosistemleri, bilim ve teknoloji politikaları ve Ar-Ge harcamaları

değerlendirilmektedir.^{clxxviii clxxix} Değerlendirmede yer alan 141 ülke içerisinde inovasyon kapasitesi alt endeksinde 73'üncü sırada yer alan KKTC'nin bilimsel yayınlar açısından tüm emsal ülkelerden iyi bir performans sergilediği görülmektedir. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde bilimsel yayınların atfı performanslarına ilişkin bir gösterege olan h-endeks değeri sıralamaya konu olurken, KKTC bu alanda 141 ülke arasından 17'nci sırada yer almaktadır.^{clxxx} Bu bağlamda, özellikle bilimsel yayınların nitelik ve niceliğinin, KKTC'nin küresel rekabet gücünü yukarı çeken göstergelerden biri olduğu görülmektedir. Ayrıca bilimsel yayınların h-endeks sıralamasında Türkiye, KKTC'den sonra emsal ülkeler arasındaki en iyi performansa sahip ülke iken iki ülkenin bu alanda öne çıkan rekabet gücünü iş birliklerinde de değerlendirmesi gerekmektedir.

Şekil 73 - Emsal ülkelerde bilimsel yayın sayıları, bin kişi başına, 1996-2017

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, SC Imago Journal & Country Rank, Scopus, TEPAV hesaplamaları

Tablo 30 - Emsal ülkelerde patent (başvuru ve onay), marka başvuru ve bilimsel yayın sayıları

	Patent başvuru sayısı, kümülatif, 1980-2017		Onay alınan patent sayısı, kümülatif, 1980-2017		Marka başvuru sayısı, kümülatif, 1980-2017		Bilimsel yayın sayısı, kümülatif, 1996-2017	
	Sayı	Bin kişi başına	Sayı	Bin kişi başına	Sayı	Bin kişi başına	Sayı	Bin kişi başına
GCRY	1101	0,93	843	0,71	61856	52,4	17203	14,6
İzlanda	7872	22,92	1967	5,73	96973	282,4	19627	57,2
Malta	2478	5,29	2302	4,92	41225	88,1	6400	13,7
Türkiye	85290	1,06	31173	0,39	1603626	19,9	531899	6,6
KKTC (TPE)	7	0,02	4	0,01	400	1,2	5810	16,8

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016), KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018, SC Imago Journal & Country Rank, Scopus, TPE, TEPAV hesaplamaları

Not: KKTC patent (başvuru ve onay) ve marka başvuru sayıları için sadece TPE yapılan başvurular dikkate alınmıştır.

Not: Bin kişi başına hesaplarında ülkelerin 2017 nüfusları temel alınmıştır.

Tablo 31 - Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, inovasyon kapasitesi, KKTC ve emsal ülkeler, sıralama, 2018-2019

	Inovasyon kapasitesi, genel sıralama	İş gücündeki çeşitlilik	Kümelenenin gelişme durumu	Yabancı ortaklı buluşlar (milyon, nüfus)	Çok paydaşlı işbirlikleri	Bilimsel yayınlar (H endeks)	Patent başvuruları (milyon, nüfus)	Ar-Ge harcamaları (% GSYH)	Araştırma kuruluşları kalite endeksi	Müşteri gelişmişliği	Marka başvuruları (milyon, nüfus)
KKTC	73	114	110	-	112	17	25	-	-	114	49
İzlanda	23	28	44	16	22	40	20	14	76	28	6
Malta	34	45	42	30	48	96	30	47	93	45	2
GCRY	45	92	70	44	82	67	39	68	67	34	3
Türkiye	47	128	80	65	83	36	53	38	19	50	41

(141 ülke içerisinde)

KKTC'den daha iyi performans

KKTC'den daha kötü performans

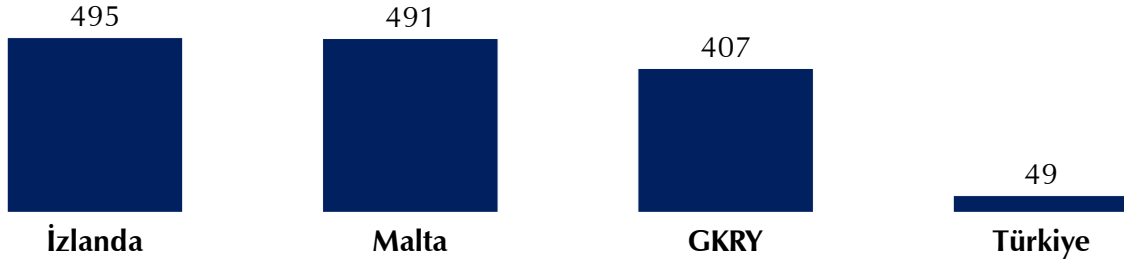
Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019, KTOO. (2019). KTOO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019, TEPAV görselleştirmeleri

KKTC ve Türkiye akademik birikim açısından önemli avantajlara sahip olsalar da diğer emsal ülkelerin girişimci bir ekosistemde birikimlerini stratejik önceliklerle yeni teknoloji alanlarına yoğunlaştırdıkları, Türkiye ve KKTC'nin ise bu alanda emsal ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Teknoloji odaklı stratejik seçimler, kamunun politika tasarımında emsal ülkelerde giderek daha fazla öne çıkmakta ve bu durum mevcut durumda yeni teknolojilerde gelişme sağlamış emsal ülkeler için yeni fırsat alanlarını beraberinde getirmektedir. Türkiye ve KKTC de ikili iş birliği kapsamında, bu çerçevede geliştirilmiş pilot projeleri uygulamaya koyabilir. Gelişmiş ülkelerde Ar-Ge yatırımlarında kamuya nazaran özel sektörün payı daha yüksek bir oranda gerçekleşmektedir.^{clxxxix} Bir diğer taraftan henüz kurulan yeni şirketler olarak tanımlanan start-uplar, gelişmeye açık ihtiyaç alanlarını tespit etmekte ve bu alanlarda inisiyatif almakta, büyük firmalara kıyasla daha girişimci olabilmektedir.^{clxxxii clxxxiii} Bu bağlamda girişimciliğin de bir göstergesi olan start-uplar açısından İzlanda 17 adet start-upa sahip olup, emsal ülkelerdeki start-up sayıları ülke nüfuslarına oranla incelendiğinde, 10 milyon kişi başına düşen 495 start-up oranı ile emsal ülkeler arasında start-upların en yaygın olduğu ülke konumundadır. Malta ve GKRY de İzlanda'ya çok yakın bir performans çizerlerken, Türkiye girişimcilik açısından diğer ülkelerden geride kalmakta, KKTC ise listeye hiç girememektedir. Ayrıca, 2019 itibarı ile değeri 1 milyar dolar ve üzerinde olan start-uplar olarak da tanımlanan ve dünyada 433 adet bulunan unicornlar arasında; emsal ülkeler içerisinde sadece Malta'dan kişiye özel jet hizmeti sunan Vista Global adlı bir şirket yer almaktadır.^{clxxxiv} Malta'nın bu başarısı, ölçek ekonomisinin veya ada ekonomisi olmanın girişimcilik ve yeni teknolojilere uyum açısından mutlak bir kısıtlayıcı olmadığına da altını çizmektedir. Bir diğer yandan, emsal ülkelerdeki patent başvuruları teknoloji alanlarına göre incelendiğinde; özellikle GKRY ve İzlanda'da biyoteknoloji/kimya alanlarında stratejik seçimlerle de ilintili olabilecek kümelenme işaretleri görülmektedir. Bunlara ek olarak, ülkelerdeki yeni teknoloji firmaları faaliyet gösterdikleri teknoloji alanlarına göre gruplandırıldığında, özellikle Malta'da blockchain alanında bir kümelenme dikkat çekmektedir. Diğer yandan Malta'da gözlemlenen bu kümelenmenin bir tesadüf eseri olmaktan ziyade kamu politikalarının da tetiklediği, özel sektörün gerçekleştirdiği bir gelişme olması oldukça olası bir durum olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Malta'da blockchain alanından da sorumlu ayrı bir kamu kurumu olarak Malta Dijital İnovasyonu Kurumu faaliyet göstermekte olup ayrıca Malta, kendisini blockchain adası olarak tanımlamak üzere bir dizi düzenleme gerçekleştirmiştir. Bunlardan bazıları Distributed Ledger Technology (DLT) tabanlı işlemleri tanımlanıp crypto paraların işlem göreceği borsaların esaslarının belirlenmesi ve koin ihracı ile fon toplamak üzere mekanizmaların dizaynı gibi adımları içermektedir.^{clxxxv} GKRY'de yeni teknoloji firmalarının dağılımında blockchain alanındaki yoğunlaşma, ayrı bir kümelenme örneğinin varlığına işaret etmektedir. Nitekim GKRY'deki inovasyon merkezleri de incelendiğinde özellikle blockchain alanındaki think tank ve enstitülerin varlığı dikkat çekmektedir.^{clxxxvi clxxxvii} Bununla birlikte, hâlihazırda ülkelerin mevcut şirket stoklarında çok fazla öne çıkmasa da özellikle Malta'da kamu politikasının yönlendirici rolü ile yapay zekâ alanındaki hedeflerin ve araçların tanıtıldığı strateji dokümanı, 2019 yılında kamuoyu ile paylaşıldı. Bu stratejide; ilgili araştırmacıların, start-upların, şirketlerin yapay zekâ fikirlerini kamuya sunabilmesi ve kamudan görüşme talep edebilmesi için bir web ara yüzünün kullanıma açılması öngörülmüyor. Uygulama aşamasında kamunun da içerisinde yer alacağı pilot projeler ile teknolojide rekabet gücü kazanılması için adımların atılması planlanıyor. Bu bağlamda, Malta'da yapay zekâ bağlantılı trafik ışıklarının kullanımı gibi pilot projeler uygulamaya alınacak, turistlerin davranışlarını modellemek gibi çalışmalar gerçekleştirilecek.^{clxxxviii} Türkiye'de ise yeni teknoloji alanlarındaki faaliyetler daha kısıtlı olmakla beraber 2010 öncesinde sadece 6 adet olan start-up hızlandırıcı programlarının 2018 sonunda 47'ye yükselmesi, 41 adet ortak çalışma alanında 5 binden fazla start-up ve girişimcinin faaliyet göstermesi ve 81 teknoloji parkında 5 binden fazla start-upın ve 51 binden fazla kişinin faaliyet göstermesi; bu alandaki olumlu gelişmeler olarak öne çıkmaktadır.^{clxxxix} Paylaşılan bu bilgiler ışığında, Türkiye'nin de stratejilerinde yer alan yeni teknolojilerde rekabet gücü kazanımına yönelik trafik ışıklarında yapay zekâ

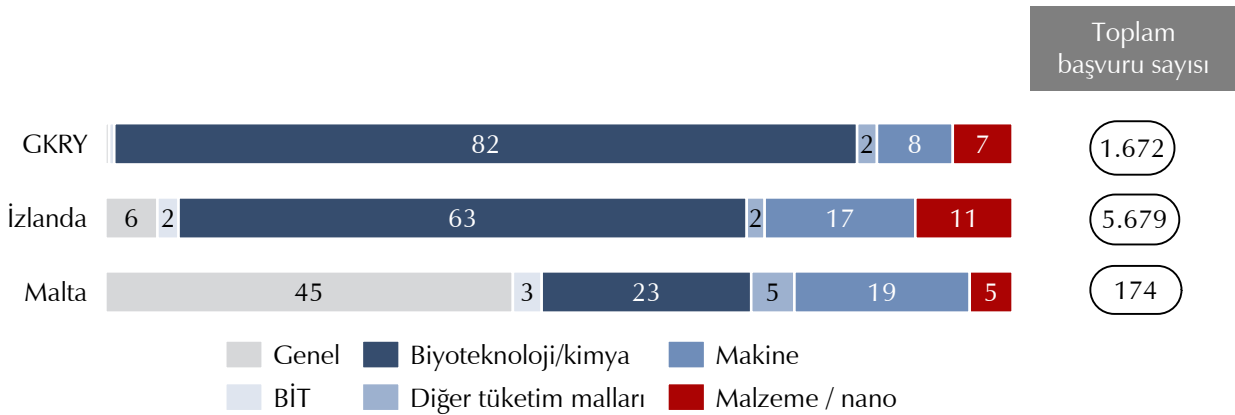
kullanımı gibi pilot uygulamaların Türkiye - KKTC iş birliği ile KKTC'de hayata geçirilmesinin ölçek açısından daha uygulanabilir olabileceği öngörülmektedir.

Şekil 74 - Emsal ülkelerdeki startup sayıları, 10 milyon kişi başına, 2019

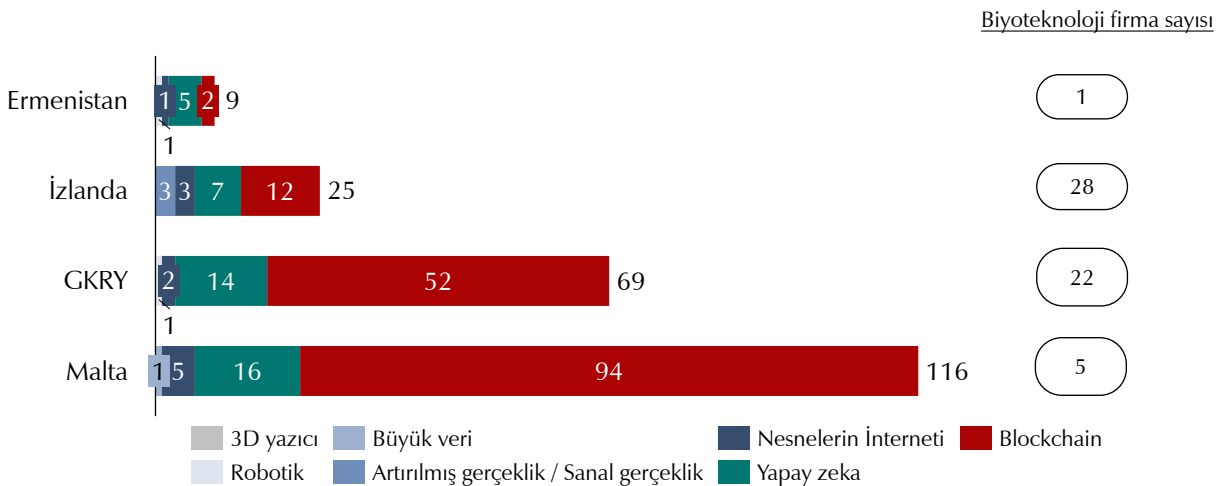
Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, StartupRanking, TEPAV hesaplamaları

Şekil 75 - Emsal ülkelerde patent başvurularının teknoloji alanlarına göre dağılımı, kümülatif, %, 1980-2017

Kaynak: WIPO, TEPAV hesaplamaları

Şekil 76 - Yeni teknoloji firmalarının dağılımı, 2019

Kaynak: Tracxn, TEPAV hesaplamaları

Sahip olduğu yükseköğretim potansiyeli ile çok fazla sayıda yabancı öğrenciyi çekebilen KKTC, bu yetişmiş insan kaynağını inovasyon ekosistemine entegre etmekte aynı performansı gösterememektedir. Startup vize uygulamaları, yetişmiş insan kaynağının ve yeni teknolojik fikirlerin ekosisteme dâhil edilebilmesi için önemli bir fırsat alanı oluşturmaktadır. Startup vize uygulamaları, birçok gelişmiş ülke tarafından yeni fikirleri olan girişimcilere şartlı ikamet izni sunarak bu kişileri cezbetmek amaçlı kullanılan politika araçlarından birisidir. Çalışma izninden farklı olarak startup vize uygulamaları kapsamında, gelecek vaat eden girişimcilerin herhangi bir işletmeye bağlı olmaksızın

fikirlerini geliştirme sürecinde ülkede ikametine izin verilebilmektedir. Startup vize uygulamaları birçok ülke tarafından uygulanmakla beraber ilgili gereklilikler ve prosedürler ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Ancak genel olarak bu uygulamaya tabi olabilmek için katma değerli bir iş fikrine sahip olmak startup vize uygulamalarındaki ortak şartlardan biri olarak öne çıkmaktadır. İngiltere, Danimarka gibi birçok ülkede hâlihazırda uygulanırken, Malta da startup vize uygulamasını yapa zekâ stratejisi kapsamında başlatacağını duyurdu.^{cxv cxvi} Bu bağlamda, kısa vadede olmasa bile ülke ekonomisinin katma değerli ürünlerle gelişmesi adına startuylar ve bu startuyların KKTC'de konumlanması ve gelişmesi için yeni stratejilerin belirlenmesi ve bu amaçla startup vize uygulamalarının başlatılması; ülkede hâlihazırda temelleri atılmış olan inovasyon ekosisteminin gelişmesi için önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir.

C. İkili İş Birliği Fırsatlarının ve İş Birliğinin Geliştirilmesi için Politika Eylemleri ve Önerileri

“Türkiye - KKTC İş Yapma Fırsatları Raporu”, Türkiye ve KKTC’de iş dünyasının karşılıklı kazan - kazan yaklaşımı ile değerlendirebilecekleri fırsat alanlarını ve bu fırsat alanlarının önündeki mevcut engelleri tanımlamayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, Türkiye ve KKTC ekonomileri iki ayrı pasta gibi değerlendirilirse, yalnızca iki ülkenin birbirlerinden aldıkları payların artırılmasını değil; iki pastanın da sürdürülebilir bir şekilde büyümesini öngören stratejilere yoğunlaşıldı. Bu bağlamda, ikili iş yapma fırsatlarının sürdürülebilir bir çerçevede geliştirilmesi için sadece ikili ilişkilere değil aynı zamanda iki ülkenin ekonomik kapasitesine ve dönüşümüne katkı sağlayabilecek makro bir perspektif takip edildi.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen masa başı analizler, çalıştaylar, saha ziyaretleri ve derinlemesine mülakatları takiben geliştirilen veriye dayalı analizler; raporun önceki bölümlerinde paylaşıldı. Raporun son bölümü olan “İkili İş Birliği Fırsatlarının ve İş Birliğinin Geliştirilmesi için Politika Eylemleri ve Önerileri” başlıklı bu bölümde ise; öncelikle ilk iki bölümde gerekçeleri ile ortaya konulan iş birliklerinin geliştirilmesi için önem arz eden öneriler ve iş birliği fırsatları özetlenmekte sonrasında ise bu tespitler ve önerilerden de yola çıkarak bu fırsatların geliştirilmesine katkı sunacak öncelikli stratejik tercihler paylaşılmaktadır.

C.1. İş birliğinin geliştirilmesine yönelik tespitler ve mevcut iş birliği fırsatları

“Ekonomik Durum ve Yatırım Ekosisteminin Analizi” ve “Mevcut Üretim Kapasitesinin Detaylı Analizi” başlıkları altında ortaya konulan tespitler ışığında, farklı alanlardaki iş birliği fırsatları ve bu fırsatlara erişilebilmesi için takip edilebilecek farklı politika önerileri aşağıda sıralanan 56 maddede özetlenmektedir.

1. KKTC’de vergi sisteminin sadeleştirilmesine ve vergi tabanını genişletecek düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Vergilerin ödeme sıklığının azaltılması, vergi beyannamelerinin elektronik olarak doldurulması, vergilerin birleştirilmesi, elektronik dosyalama ve ödeme gibi düzenlemelerin uygulanması, vergi oranlarının dikkatli bir şekilde belirlenmesi ve genel anlamda vergi prosedürlerinin karmaşıklığının giderilmesi atılabilecek önemli adımlar olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca mali disiplin açısından kamu harcamalarının disiplin altına alınması gerekmektedir.
2. KKTC’de yabancıların çalışma izinlerinin yenilenmesi hususundaki yasal çerçeve, mevcut ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenebilir.
3. KKTC ve Türkiye hukuk sistemlerindeki farklılıklardan kaynaklanan fırsat alanlarının belirlenmesi için kamu, özel sektör, akademi ve sivil toplum kuruluşlarının katılımları ile gerçekleştirilecek çalıştaylar düzenlenebilir.
4. KKTC’de tebliğ ve icra süreçlerinin özelleştirilmesi değerlendirilebilir.
5. KKTC’de hâlihazırda çalışmaları devam eden ve hayata geçirilmesi planlanan e-devlet uygulamasının en kısa sürede, etkin bir şekilde faaliyete geçirilmesi önerilmektedir.
6. KKTC’de teşvik ve destek mekanizmalarının stratejik bir koordinasyon ile değerlendirilip bu çerçevede faaliyete alınması gerekmektedir.
7. Deniz yolu ile Mersin Limanı’na gelen ürünlerde uygulanan menşei işlemlerinin bir benzeri hâlihazırda hava yolunda uygulanmazken, bu alanda bir ihtiyaç doğacağı öngörülmektedir.

8. Deniz yolu ulaşımının yaygınlaştırılması ve hava yoluna alternatif oluşturulabilmesi için Türkiye ile KKTC arasında özellikle yolcu taşımacılığında kullanılan araçların modern teknolojilerle donatılması ve daha kısa sürede konforlu bir ulaşımın sağlanması, önem arz etmektedir.
9. Türkiye'deki Taşucu Limanı yerine bağlantının daha merkezi bir yere taşınmasının ya da Taşucu'nu şehir merkezlerine kara yolu ile bağlayan ulaşım alternatiflerinin sayıca artırılmasının, iki ülke arasındaki deniz yolculuğuna olan talebi artırabileceği öngörülmektedir. Bu opsiyonların değerlendirilebilmesi için daha kapsamlı fizibilite çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.
10. Gazimağusa Limanı'nın, Kalecik ve/veya başka bir bölgeye taşınması, bir fikir olarak masaya yatırılmış olsa da KKTC'de ada genelinde birçok noktada kara yolu bağlantısının gelişmemiş olması, limanın ada içi ile etkileşiminde değerlendirilmesi gereken noktalardan biridir. Bu durum, mevcut limanın başka bir bölgeye taşınması konusu ile ilgili daha detaylı bir fizibilite çalışmasına olan ihtiyaca işaret etmektedir.
11. Otoyol altyapısında eksikliklerin olduğu KKTC'de, bu eksikliğin giderilmesi önem arz etmektedir.
12. KKTC'de ada içi toplu taşıma alternatiflerindeki eksiklikler, bu alanda yapıcı politikaların geliştirilmesini gerektirmektedir. Bu alanda, raylı sistemlerin ve diğer toplu taşıma yöntemlerinin maliyetinin ve potansiyelinin belirlenmesi için fizibilite çalışmaları gerekmektedir.
13. Mevcut sınır kapılarına ilişkin altyapı, KKTC ve GKRY arasındaki geçişler için yeterli olmamaktadır. Bu geçişlerin hem turizm hem de ticaret için potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, ilgili kapasitenin artırılması gerektiği değerlendirilmektedir.
14. KKTC'ye yurt dışından gelen uçuş ve yolcu sayılarını artırmak adına, aktarmalı uçuşlara imkân sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirmek, bu anlamda atılacak önemli bir adım olarak öne çıkmaktadır.
15. KKTC'de yalnızca sınırlı lokasyonlarda erişilebilen fiber optik ağının adaya hızlı bir şekilde dağıtılması gerekmektedir.
16. Türkiye - KKTC arasında enerjinin iletimi için fiziksel bir altyapının (enterkonnektenin) hayata geçirilmesi, KKTC'yi Türkiye gibi güçlü bir şebekeye bağlarken adanın yenilebilir enerji potansiyelinin hayata geçirilebilmesi ve yüksek elektrik fiyatlarının düşürülebilmesi için de önem arz etmektedir.
17. KKTC ve Türkiye arasındaki gümrük iş ve işlemlerinin uyumlaştırılması, gelecekte ikili iş birliklerinin geliştirilmesi için önem arz etmektedir.
18. Ürün bazında tarife cetvellerine ulaşmak için KKTC'nin tarife yasalarını incelemek gerekirken bu alanda kullanıcı dostu bir web ara yüzünün sunulması, ikili ticaretin geliştirilmesi için önemli bir gelişme olabilir.
19. KKTC'nin ihracat ve ithalatında hâlihazırda kullanılmakta olan Serbest Limanlar, ikili iş birliği çerçevesinde, üretim odaklı değerlendirilebilir.
20. Üretim kapasitesinin geliştirilmesinde mobilya sektöründe ikili iş birliği için fırsat alanları öne çıkmaktadır. Sektör genelinde, yumuşak döşeme (koltuk, sandalye vb.), mobilya sektörü ile bağlantılı olan demir vb. ürünler, cam işleme faaliyetleri ve mobilya boyama faaliyetleri için mevcutta bir fırsat alanı olduğu değerlendirilmektedir.

21. Türkiye ve KKTC iş birliği ile KKTC coğrafi işaretine sahip hellimlerin KKTC üzerinden ihraç edilebileceği potansiyel ihracat pazarları olarak Ürdün, Yeni Zelanda, Hong Kong ve Malezya öne çıkmaktadır.
22. TOBB ve KTTO iş birliği ile Türkiye'deki iş inşalarına yönelik olarak KKTC'deki ekosistem ve üretim olanaklarına ilişkin bilgi paylaşımlarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, KKTC ürünlerinin pazarlanmasına yönelik bir ihracat web sitesi kurulabilir. Kurulması önerilen bu ara yüzün uluslararası e-ticaret sitelerine entegre edilmesi için de çalışmalar yürütülebilir.
23. KKTC ve Türkiye arasında e-ticaret alanında iş birliklerinin önünü açmak amacıyla; Türkiye'nin Katar ile uygulamaya geçirdiği Turkish Souq benzeri bir uygulama hayata geçirilebilir. Böylece öncelikle, KKTC ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler artırılıp, yeterli deneyim ve bilgi birikiminin elde edilmesinin ardından bu altyapı üçüncü ülkelerle olan ticareti geliştirmek için de potansiyel teşkil edebilir.
24. SWIFT alanında, Türkiye ve KKTC iş birliğinde, ortaklaşa adımların atılması gerekmektedir.
25. T.C. kamu ihalelerinde hammadde ve istihdamda Türkiye'nin katkısının da değerlendirilmesini takiben yerli firmalara sağlanan avantajların KKTC'deki ilgili firmalara sağlanması, ikili iş birliklerini artırabilir.
26. KKTC'deki mevcut sanayi bölgelerine ilişkin gerçekleştirilebilecek kapsamlı bir durum tespiti çalışması; mevcut sanayi bölgelerindeki problemlerin, kümelenme faaliyetleri için ihtiyaç alanlarının, sanayi - üniversite iş birliği için potansiyel alanların ve yeni sanayi bölgeleri için gerekli vizyonun değerlendirilebilmesi için önem arz etmektedir.
27. Mevcut tarım teşvik ve destek politikalarının KKTC'nin sahip olduğu potansiyeline ulaşabilmesi için stratejik bir bakış açısıyla yenilenmesi gerekmektedir.
28. KKTC'de tarımsal ürünlerin pazarlanmasında hal ve benzeri yapılar bulunmazken bu alanda atılacak adımlar, Türkiye ve KKTC'nin tarımsal ürünler ticaretinde iş birlikleri için önemli bir fırsat alanı oluşturabilir.
29. Türkiye'den sağlanan suyun KKTC'de tarım için kullanılmasıyla, tarımsal ürün üretiminde ve ihracatında çeşitliliğin artırılabilmesi öngörülmektedir.
30. KKTC'nin hem sulu hem susuz tarım gerektiren ürünlerde potansiyeline ulaşabilmesi için KKTC'nin bitki deseninin ve toprağın detaylı olarak analiz edilmesi ve Türkiye piyasası ile uyumlu ve planlı üretim stratejilerine geçilmesi gerekmektedir.
31. KKTC tarafından coğrafi işaret alınmış olan hellimin ihracatının geliştirilmesi için standartların tesis edilmesi ve bu standartların denetimi önem arz etmektedir.
32. Hellim gibi KKTC açısından coğrafi işaret tescili yapılabilecek ceviz macunu ve diğer ürünlerin tespit edilip, coğrafi işaret açısından tescillenmesi gerekmektedir.
33. Niş ürünlerin KKTC'den Türkiye'ye ihracatının artırılabilmesi için belirli stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ve benzeri niş ürünlerin yüksek hacimlerle tüm Türkiye'de satışını hedeflemek yerine, belirli illerdeki belirli üst segment mağaza zincirleri ile kurulacak iş birlikleri veya benzeri butik yaklaşımlar, KKTC'nin tarım potansiyelini ihracata dönüştürmesinde önem arz etmektedir.
34. KKTC ve GKRY arasındaki yeşil hatta tarım faaliyetlerinin yürütülmesi, Birleşmiş Milletler Ofisi'nden alınacak izinler ile mümkündür. Her ne kadar yeşil hattaki fiziksel alan yer yer çok daralsa da bu alanların işlenmesi, KKTC -Türkiye - GKRY üçlü iş birliği için ortak bir diyalog alanı oluşturabilir.

35. KKTC’de turizm faaliyetlerinin turizm değer zinciri gözetilerek yerel kalkınma stratejilerinin bir parçası olarak formüle edilmesi gerekmektedir.
36. BDDK’nın havayolları, seyahat acenteleri ve konaklama ile ilgili yurt dışına ilişkin harcamalarda kredi kartı ile ödemelerdeki taksit sayısını sınırlandırması, KKTC’yi de kapsadığı için bu yeni düzenleme, KKTC’ye seyahatin dolaylı olarak cazibesini etkilemektedir. Bu kapsamda bu yeni düzenlemenin ikili iş birliği çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerekebilir.
37. Mavi büyüme, AB stratejilerinde giderek daha fazla yer bulurken KKTC’nin de stratejilerinde hem turizm hem de diğer sektörler göz önünde bulundurularak bu stratejik yaklaşım değerlendirmeye alınmalıdır.
38. UNESCO Dünya Mirası Listesine KKTC’den girebilecek destinasyonlar belirlenebilir.
39. KKTC’yi deniz ve hava yolu ile ziyaret eden kişilerin sayısının artırılmasının yanında, kara yolu ile gelen kişilerin geceleme sayılarının artırılması da önemli bir fırsat alanı oluşturmaktadır. Turistlerin ziyaret sürelerinin uzaması için Türkiye ve KKTC’de alternatif turizme yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.
40. Son yıllarda artan lüks turizm ve turizm çeşitliliği ile birlikte, yat turizmi de mesafe kat ederken; KKTC’de bu alanda altyapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır.
41. KKTC’de gerçekleştirilebilecek film veya dizi çekimi ve/veya sosyal medya paylaşımları gibi dijital içerikler ile farklı kitlelere ulaşılması kolaylaşabilir.
42. Sosyal medyaya kıyasla daha geleneksel olan fuarlara katılımlarda ise özellikle uluslararası fuarlarda Türkiye ve KKTC’nin kazan - kazan yaklaşımı ile tasarlanabilecek entegre tanıtımlar gerçekleştirilmesi, ikili iş birliklerini geliştirebilir.
43. KKTC’de alternatif turizme kazandırılacak Gazimağusa Maraş gibi değerler; toplumsal hafızaya saygı çerçevesinde sadece ikili iş birliği kapsamında değil dünya mirası olarak “dark turizm” yaklaşımı ile değerlendirilebilir.
44. Gazimağusa’da, Kapalı Maraş ile Glapsides Plajı arasındaki 13 km’lik sahil şeridinin 10,5 km’si askeri korumadadır. Bu alanın sivillerin kullanımına açılmasına yönelik değerlendirmelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.
45. Kadınların iş gücüne katılımını teşvik edecek ve bu alandaki farkındalığı artıracak uygulamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Hâlihazırda, TOBB öncülüğünde, TEPAV ve TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi (TOBB ETÜ) iş birliğinde düzenlenmekte olan Türkiye 100 benzeri bir çerçeve ile Türkiye ve KKTC iş birliği çerçevesinde başarılı kadın yöneticilerin ödüllendirilebileceği organizasyonlar düzenlenebilir.
46. Mevcut piyasa koşullarına uygun bir mesleki eğitim sisteminin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda, ülkenin mevcut iş ve iş gücü kapasitesinin kapsamlı bir değerlendirmesi neticesinde, gerekli alanların belirlenip bu alanlarda modern ve gelişmiş mesleki eğitim kurumlarının geliştirilmesi, meslek ve iş edindirmeye yönelik çalışmalar yapılması ve ilgili kamu kurumlarının özel sektörle iş birliği içerisinde daha fazla sorumluluk alması gerekmektedir.
47. KKTC iş gücü piyasasında, arz ve talep paydaşlarını bir araya getirmek için internet tabanlı hizmetler sunmak üzere özel istihdam büroları/merkezleri/ara yüzleri tesis edilebilir.
48. YÖDAK’ın kendi akreditasyon denetimleri açısından KKTC’de mevzuat var olmakla birlikte ana mevzuatı destekleyecek ikincil mevzuatın geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda,

nitelik açısından denetim unsurlarının neler olacağına belirlenmesi ve bu hususlara mevzuatta yer verilmesi önerilmektedir.

49. KKTC’de akreditasyon denetimlerinin nitelik açısından daha fazla işlevsellik kazanması için daha özerk yapılara ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Bu ihtiyaca karşılık çözüm yöntemi olarak kamunun icracıdan ziyade denetçilerin denetçisi olabileceği mekanizmalar tavsiye edilmektedir.
50. TÜBİTAK 1001 proje çağrıları kapsamında KKTC’li üniversiteler, projelerinde sadece seyahat ve sarf malzemesi ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, bu projelerin Türkiye’deki en önemli gider kalemleri olan demirbaş alımlarının KKTC’deki projeler kapsamında gerçekleştirilemediği belirtilmektedir. Bu anlamda, özellikle üniversitelerdeki inovasyon altyapısının geliştirilebilmesi için Türkiye’den sağlanan TÜBİTAK 1001 fon kaynağındaki sınırlamaların kaldırılması, iş birliği için önemli bir araç olarak dile getirilmektedir.
51. ÖSYM aracılığıyla yerleşen öğrenci sayısının 3’ün altına inmesi durumunda, KKTC üniversiteleri kredibiliteleri için önem teşkil eden ÖSYM kılavuzunda yer alma şanslarını kaybetmektedir. Bu durum, KKTC’deki üniversitelerin uluslararasılaşmasına negatif etki edebilmektedir. Bu problemin ortadan kaldırılması adına bir sonraki eğitim öğretim dönemi için temel alınan 3 kişilik kontenjan şartının sadece ÖSYM aracılığıyla yerleşen öğrenciler üzerinden değil üçüncü ülke vatandaşlarını da içerecek şekilde güncellenmesi önerilmektedir.
52. ÖSYM kılavuzunda yer almalarına rağmen KKTC’deki vakıf üniversiteleri, Türkiye’deki vakıf üniversitelerinin performanslarının değerlendirildiği YÖK Vakıf Yükseköğretim Kurumları Raporunda sıralamaya dâhil edilmemektedir. Tanınırlık ve performans değerlendirmeleri açısından KKTC’deki vakıf üniversitelerinin de bu rapora dâhil edilmesi, ikili iş birliklerinin geliştirilmesi kapsamında önerilmektedir.
53. Türkiye’nin de stratejilerinde yer alan yeni teknolojilerde rekabet gücü kazanımına yönelik trafik ışıklarında yapay zekâ kullanımı gibi pilot uygulamaların Türkiye - KKTC iş birliği ile KKTC’de hayata geçirilmesi, ölçek açısından daha uygulanabilir olabilir.
54. Startup vize uygulaması, KKTC’nin mevcutta erişim alanında olan çeşitli ve nitelikli insan gücünün teknoloji odaklı girişimlerini ekonomiye kazandırmak için bir araç olarak kullanılabilir.
55. KKTC üniversitelerinde çalışılan konular ve üniversitelerin uzmanlık alanlarını içeren bilgiler; standart bir formatta bir araya getirilip, sanayi bölgelerindeki firmalar ile paylaşılabilir. Benzer bir şekilde, sanayi bölgelerindeki üretim becerilerine ilişkin hazırlanacak katalog da üniversitelerle paylaşılabilir. Bu uygulama, hem Ar-Ge ve tasarım açısından hem de üniversite - sanayi iş birlikleri açısından önem arz etmektedir.
56. KKTC’de 140 farklı milliyetten öğrenci yükseköğretimlerine devam ederken KKTC ve Türkiye firmaları, bu öğrenci havuzunu ilgili ülkelere gerçekleştirilecek ihracatta, ihracat süreçlerine karşılaşılan yabancı dil engelini aşmak için değerlendirebilir.

C.2.İkili iş birliği fırsatlarının ve iş birliğinin geliştirilmesi için öncelikli stratejik tercihler

Yıllar içerisinde Türkiye ve KKTC arasındaki ikili ticaret ve yatırım hacimleri artış gösterirken bu artışın ardındaki en büyük neden, ülkelerin geçmişteki stratejik seçimleri ile olası iş birlikleri için yeni gelişim alanlarını tesis etmeleriydi. Türkiye’de tarımdan sanayi ve hizmet sektörlerine geçişler, bu gelişimin arkasındaki önemli faktörlerdendi. KKTC’de ise son yıllardaki stratejik tercihler özellikle turizm ve yükseköğretim alanlarındaki gelişmeleri desteklemiş ve bu gelişimler de beraberinde Türkiye ve KKTC için yeni iş birlikleri için alan oluşturmuştu.

Çalışma genelinde Türkiye ve KKTC arasındaki iş birliklerinin geliştirilmesi için farklı ölçeklerde politika önerileri sıralandı. Ancak uzun vadede ikili iş birliklerinin geliştirilmesi, sadece mevcut şartların devam ettirilmesini değil iki ekonominin de büyümesini öngören yapısal bir bakış açısını da gerektiriyor. Bu kapsamda, yeni iş birlikleri için de potansiyel gelişim alanı yaratacak yeni stratejik adımların atılması önem arz ediyor. Adada son yirmi yılda elde edilen başarının pekiştirilmesi ve daha da derinleştirilmesi ilk hedef olmalıdır. Çalışma kapsamındaki bulgular ışığında, Türkiye ve KKTC ikili iş fırsatları için yeni alanların oluşturulabilmesi adına mevcut stratejik tercihlerin güçlendirilmesi ve yeni stratejik tercihlerle geliştirilmesi kapsamında aşağıda 5 madde halinde sıralanan stratejik tercihler önceliklendirilebilir:

- 1. Turizm faaliyetlerinin değer zinciri kapsamında geliştirilmesi ve KOBİ'leri güçlendirmeyi amaçlayan bir yerel kalkınma stratejisine dönüştürülmesi:** Bu amaca yönelik olarak KKTC'de turist ve öğrenci hareketliliğini artırmak üzere ada içi toplu taşıma alternatiflerinin oluşturulması gerekmektedir. Bu alanda, raylı sistemlerin ve diğer toplu taşıma yöntemlerinin maliyetinin ve potansiyelinin belirlenmesi için fizibilite çalışmaları ile sürecin başlatılması önerilmektedir.
- 2. Alternatif turizm aktivitelerinin çeşitlendirilmesi:** GKRY kara girişlerinin ekonomiye katkısının da artırılacağı Alışveriş Merkezi (AVM) turizminin geliştirilmesi, gastronomi ve gurme turizminin geliştirilmesi gibi farklı alternatif turizm alanlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca KKTC'de alternatif turizme kazandırılacak Gazimağusa Maraş gibi değerler; toplumsal hafızaya saygı çerçevesinde sadece ikili iş birliği kapsamında değil dünya mirası olarak "dark turizm" yaklaşımı ile de kısa vadede değerlendirilebilir. Ek olarak mevcut kara sınır kapılarına ilişkin altyapı, KKTC ve GKRY arasındaki geçişler için yeterli değildir. Bu geçişlerin hem turizm hem de ticaret için potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, ilgili kapasitenin artırılması gerekmektedir. Ayrıca adada yat turizminin geliştirilmesi de önemli bir stratejik öncelik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gelişim için öncelikle KKTC'deki yat/marina limanlarına ilişkin altyapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yatırımlar için yap-işlet-devret gibi farklı yöntemler kullanılabilir. Ayrıca mevcut limanlarının da turizm ve ticari fonksiyonları göz önünde bulundurularak gözden geçirilmeleri gerekmektedir.
- 3. Tematik teknoparklarla yeni teknolojilerde küresel bir merkeze dönüşüm:** Türkiye ve KKTC'deki mevcut birikim de göz önünde bulundurulduğunda; GKRY, İzlanda ve Malta'da da örnekleri görülen biyoteknoloji, yapay zekâ, mavi büyüme gibi farklı alanlar arasından seçilecek anahtar gelişim alanlarının ekonomi genelinde kamu ve özel sektör iş birliği ile önceliklendirilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin de stratejilerinde yer alan yeni teknolojilerde rekabet gücü kazanımına yönelik trafik ışıklarında yapay zekâ kullanımı gibi pilot uygulamaların Türkiye - KKTC iş birliği ile KKTC'de hayata geçirilmesi, bu stratejideki öncül adımlar olabilir.
- 4. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ve enerji maliyetlerinin düşürülmesi:** Türkiye - KKTC arasında enerjinin iletimi için fiziksel bir altyapının (enterkonnektenin) hayata geçirilmesi, KKTC'yi Türkiye gibi güçlü bir şebekeye bağlarken adanın yenilenebilir enerji potansiyelinin hayata geçirilebilmesi ve yüksek elektrik fiyatlarının düşürülebilmesi için de önem arz etmektedir. Enerji maliyetlerinin düşürülmesi, özellikle imalat sektörünün gelişimi için önem arz etmektedir.
- 5. Tarım potansiyelinin geliştirilmesi:** Türkiye'den sağlanan suyun KKTC'de tarım için kullanılmasıyla, tarımsal ürün üretiminde ve ihracatında çeşitliliğin artırılacağı öngörülmektedir. KKTC'nin hem sulu hem susuz tarım gerektiren ürünlerde potansiyeline

ulaşabilmesi için KKTC'nin bitki deseninin ve toprağın detaylı olarak analiz edilmesi ve Türkiye piyasası ile uyumlu ve planlı üretim stratejilerine geçilmesi gerekmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji altyapısının geliştirilmesi ile birlikte doğal tarım sertifikasyonu ve uygulamaları için KKTC'nin potansiyelini de ele almak gerekmektedir.

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Hakkında

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), veriye dayalı politika analizi gerçekleştirmek ve politika tasarım sürecine katkı sağlamak üzere bir grup iş insanı, bürokrat ve akademisyen tarafından, Aralık 2004'te kurulmuş, kâr amacı gütmeyen bir düşünce kuruluşudur. TEPAV, ekonomi politikası ve bu politikaları yatay olarak kesen araştırma gündemlerinde, Türkiye'deki fikri tartışmalarının veri içeriğini zenginleştirecek, bu tartışmalara teknik bir çerçeve sunabilecek çalışmalar gerçekleştirmek üzere faaliyetlerini yürütmektedir. Ayrıca TEPAV, politika önerileri geliştirmenin yanı sıra ilgili alanlarda somut projeler tasarlayarak üzerinde çalışılan fikirlerin hayata geçirilmesine katkı sağlamaktadır.

Misyonunun bir parçası olarak, TEPAV, yenilikçi politika stratejileri geliştirmekte, Türkiye'de ve çevresindeki bölgede, özel sektör gelişimini teşvik etmektedir. TEPAV'ın disiplinler arası yaklaşımı, rekabetçi iş ortamını güçlendirmeye, bölgesel kalkınmayı iyileştirmeye ve uluslararası ekonomik entegrasyonu desteklemeye odaklanmaktadır. Bu kapsamda, TEPAV, politika önerileri ve kamu diyalogu için platformlar oluşturarak, Türkiye ve bölgedeki kamu ve özel sektör aktörlerine hizmet vermektedir.

TEPAV, araştırma gündemi kapsamında, somut politika konularına odaklanmakta ve sonuçları veriye dayalı politika analizi geliştirerek somut ve uygulanabilir politika seçenekleri biçiminde sunmaktadır. Makroekonomi, inovasyon ve teknolojik dönüşüm, şehirler ve bölgesel kalkınma, yönetim, uluslararası ekonomi ve bölgesel çalışmalar, uluslararası ticaret ve hukuk sistemi konuları TEPAV'ın araştırma gündemini oluşturmaktadır.

TEPAV, 2012 yılında yürütmüş olduğu Anayasa Platformu çalışmaları ile 2014 yılında İngiliz Spectator dergisinin düzenlediği düşünce kuruluşları Oscar'ında Avrupa'nın ilk 3 düşünce kuruluşu arasına girdi. 2015 yılında Türkiye G-20 dönem başkanlığını yürütürken, düşünce kuruluşları ile ilgili T20 alt grubunun liderliğini TEPAV üstlendi. Ayrıca iş dünyasına yönelik faaliyet gösteren B20 alt grubuna da içerik desteği verdi. TEPAV, 2015 yılından itibaren her yıl Pennsylvania Üniversitesi'nin düzenlediği dünya düşünce kuruluşları listesinde dış politika ve uluslararası ilişkiler alanında faaliyet gösteren dünya düşünce kuruluşları listesinde ilk 50 içinde yer aldı.

TEPAV kuruluşundan itibaren 60 ülkede farklı paydaşlarla birlikte projeler yürütmüş bir düşünce kuruluşu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Görüşülen Kurum ve Kuruluşların Listesi

Görüşme gerçekleştirilen kurum ve kuruluşlar ile görüşülen kişilerin isimleri alfabetik harf sırası ile listelenmiştir.

Agah Necat ve Kardeşi Ltd.

Erten A. Necat, Kurucu
Selen Necat, Direktör

Alnar

Doğan Bağkur, Koordinatör

Arkin Investment

Tunç Şirintuna, Konaklama ve Yeni İş Geliştirme
Müdürü

Armen Shipping Ltd.

Vargın Varer, Direktör

ASELSAN

Dr. B. Tarık Oranç, Güç, Kontrol ve
Yenilenebilir Enerji Sistemleri Program Müdürü

Ciddi Mutfak

Hüseyin Ciddi, Genel Müdür

Doğu Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Ersun İşçioğlu, Bilgisayar ve Öğretim
Teknolojileri Eğitimi Bölümü Bölüm Başkanı
Ersun Kutup, Vakıf Yöneticiler Kurulu Üyesi
Prof. Dr. Vedat Yorucu, Ekonomi Bölümü Öğretim
Üyesi

DAÜ Gazimağusa Teknoloji Geliştirme Bölgesi

Necdet İçil, Yönetim Kurulu Başkanı
Sultan Taçyıldız, Expert Systems Yönetim Kurulu
Başkanı

DAÜ Girişimcilik ve İnovasyon Merkezi

Iman Agheai, İdari ve Araştırma Asistanı
Prof. Dr. Mustafa Tümer, Başkan/ Kıbrıs Sosyal Bilimler
Üniversitesi Rektörü

Ekonomi Bakanlığı

Şahap Aşıkoğlu, Müsteşar

Genç Yapı Market

Mustafa Genç, Genel Müdür

Gülgün Süt Ürünleri

Ali Bayraktar, İhracat Direktörü

İktisat Bankası

Olgun Önal, Genel Müdür, Kuzey Kıbrıs Bankalar
Birliği Yönetim Kurulu Başkanı
Tayfun Balıkçı, Genel Müdür Yardımcısı

Kıbrıs Türk Otelciler Birliği (KİTOB)

Dimağ Çağınar, Başkan

KKTC Bilişim Derneği

Nihat Yılmaz, Başkan

KKTC Kalkınma Bankası

Emete İmge, İnsan Kaynakları, İdari İşler ve Kurumsal
Pazarlama Müdürü
Hakan Kaşif, Genel Müdür Yardımcısı
Saffet Barutçu, Genel Müdür

KTSO

Çağlar Türk, Dış Ekonomik İlişkiler Sorumlusu
Doğa Dönmezer, Genel Sekreter

KTTO

Alp Cengiz Alp, Yönetim Kurulu Üyesi
Aysun Önet İleri, Genel Sekreter
Turgay Deniz, Başkan

Mağusa Suriçi Derneği (MASDER)

Serdar Atai, Başkan Yardımcısı

Medef Defence Ltd.

Salih Zeki Avcı, Yönetici

Mustafa Hacıali İşletmeleri

Hüseyin Erkoru, Genel Müdür
Okan Hacıali, Yönetici

ODTÜ KKK - KALTEV

Cumali Sabah, Genel Sekreter
Prof. Dr. Gürkan Karakaş, Kampüs Rektör Yardımcısı

Onbaşı İşletmeleri Ltd.

Hasan Onbaşı, Yönetici

Rekabet Kurulu

Doç. Dr. Figen Yeşilada, Başkan Yardımcısı

T.C. Cumhurbaşkanlığı Yatırımcılığı FRİT/IPA Ofisi

Suat Dede, Sektör Koordinatörü
H. Halil Afşarata, Cumhurbaşkanlığı Yardımcısı
Danışmanı/ Kıbrıs İşleri Koordinatörü

T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği

Ali Murat Başçeri, Büyükelçi
Eylem Vayvada Derya, Ekonomi Müşaviri
Eyüp Gönültaş, Gümrük Müşaviri

T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği, KEİ

Bilal Kendirci, Koordinatör
İ. Cemal Demirci, Uzman Müşavir
Mevlüt Yasin Saatci, Uzman Müşavir
Raif Kutluk, Uzman Müşavir

Uluslararası Final Üniversitesi

İbrahim Taşel, Mütevelli Heyet Başkanı

Voyager Kıbrıs Ltd.

Ercan Turhan, Merit Otelleri Genel Müdürü

YAGA

Barış Erkmen, Yatırım Danışmanı
Ebru Kaptan Sertoğlu, Yönetici

Yakın Doğu Üniversitesi

Doç. Dr. Murat Tüzünkan, Rektör Yardımcısı

Kaynakça ve Veri Setleri

AA Şirket Haberleri. (2019). Turkcell'in İlk Güneş Enerji Santrali KKTC'de Kuruldu. 16 Mayıs 2019. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/bilisim/turkcellin-ilk-gunes-enerji-santrali-kktcde-kuruldu/650295>

AA. (2019). THY'den KKTC'de Üniversite Okuyan Öğrencilere İndirim. 10 Eylül 2019. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/thyden-kktcde-universite-okuyan-ogrencilere-indirim/1578357>

Adalier, S. (2011). K.K.T.C Üniversitelerindeki Öğrenci Azalışının Giderilmesine Yönelik Bütünleşik Pazarlama İletişimi. Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Anabilim Dalı Halkla İlişkiler ve Tanıtım Yüksek Lisans Programı. Lefkoşa. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://docs.neu.edu.tr/library/6257297693.pdf>

Alibaba, A. (2010). KKTC Hukukunda Yabancıların Çalışma Hak ve Özgürlüğü. AUHFD, 59 (4) 2010: 579-607. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1528/16786.pdf>

Arton Passport Index. (2019). Global Passport Power Rank 2019. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.passportindex.org/byRank.php>

ASELSAN. Haberler. ASELSAN Kıbrıs İleri Teknolojiler Araştırma Merkezi Açıldı. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.aselsan.com.tr/tr/basin-odasi/haber-detay/aselsan-kibris-ileri-teknolojiler-arastirma-merkezi-acildi-4133>

Atasoy, A. (2011). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Nüfus Coğrafyası. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 8-15, s. 29-62. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/183303>

Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. Schengen Bölgesi Nedir? 11 Ağustos 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.avrupa.info.tr/tr/schengen-bolgesi-602>

Beton Kalmaz, D., Giritli, N. (2018). KKTC'de Ekonomik Büyüme ve Sektörel Gelişimin Büyümeye Etkileri. Akademik Bakış 200. 11-23.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/610366>

Birleşmiş Milletler COMTRADE. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://comtrade.un.org/>

Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Ulusal Hesaplar. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://unstats.un.org/unsd/snaama/>

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. (2018). İnsani Gelişme Raporu. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf

Bloomberg. (2019). Business: At 7.8 % CAGR, Luxury Yacht Market Size to See USD 10,205.7 Million Revenue by 2025. Big Market Research, The Luxury Yatch Market Report. 26 Haziran 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.bloomberg.com/press-releases/2019-06-26/at-7-8-cagr-luxury-yacht-market-size-to-see-usd-10-205-7-million-revenue-by-2025>

BTHK. (2013a). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2013 Yılı 3. Çeyrek. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2013_q3_rapor.pdf

BTHK. (2013b). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2013 Yılı 4. Çeyrek. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2013_q4_rapor.pdf

BTHK. (2015a). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2015 Yılı 1. Çeyrek. Mayıs 2015. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2015_q1_rapor.pdf

BTHK. (2015b). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2015 Yılı 2. Çeyrek. Ağustos 2015. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2015_q2_rapor.pdf

BTHK. (2015c). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2015 Yılı 3. Çeyrek. Kasım 2015. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2015_q3_rapor.pdf

BTHK. (2016). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2015 Yılı 4. Çeyrek. Şubat 2016. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2015_q4_rapor.pdf

BTHK. (2017a). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2017 Yılı 1. Çeyrek. Haziran 2017. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2017_q1_rapor.pdf

BTHK. (2017b). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2017 Yılı 2. Çeyrek. Eylül 2017. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2017_q2_rapor.pdf

BTHK. (2017c). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2017 Yılı 3. Çeyrek. Aralık 2017. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2017_q3_rapor.pdf

BTHK. (2018). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2017 Yılı 4. Çeyrek. Şubat 2018. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2017_q4_rapor.pdf

BTHK. (2019a). Elektronik Haberleşme Sektörü Raporu. 2018 Yılı 4. Çeyrek. Mart 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2018_q4_rapor.pdf

BTHK. (2019b). Elektronik Haberleşme Sektörü: 3 Aylık Veriler Raporu, 2019 - 1. Çeyrek. Haziran 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2019_q1_rapor.pdf

BTHK. (2019). Cep Telefonları Bugün İtibariyle Adanın Her İki Kesiminde de Çalışmaya Başladı. 11 Temmuz 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.bthk.org/tr/haberler/duyurular?pid=115&t=cep-telefonlari-bugun-itibariyle-adanin-her-iki-kesiminde-de-calismaya-basladi>

BTHK. (2020). Elektronik Haberleşme Sektörü: 3 Aylık Veriler Raporu, 2019 - 4. Çeyrek. Şubat 2020. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.bthk.org/Documents/raporlar/pazar-verileri-sektorel-raporlar/2019_q4_rapor.pdf

BTK. (2019). Türkiye Elektronik Haberleşme Sektörü / Üç Aylık Pazar Verileri Raporu, 2019 - 1. Çeyrek. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/pazar-verileri/2019-1-ceyrekraporu-kurumdisi-5d3579a08c809.pdf>

CB Insights. (2019). The Global Unicorn Club. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.cbinsights.com/research-unicorn-companies>

CEPII BACI. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.cepii.fr/cepii/en/bdd_modele/presentation.asp?id=1

Cherif, R. ve Hasanov, F. (2019). The Return of the Policy That Shall Not Be Named: Principles of Industrial Policy. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/03/26/The-Return-of-the-Policy-That-Shall-Not-Be-Named-Principles-of-Industrial-Policy-46710>

Chetcuti Cauchi. (2018). Launch of the Malta Digital Innovation Authority. 28 Eylül 2018. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ccmalta.com/news/launch-of-the-malta-digital-innovation-authority>

CIA World Factbook. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

COMCEC. (2018). Analysis of Agri-Food Trade Structures to Promote Agri-Food Trade Networks in the Islamic Countries. Eylül 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/06/Analysis-of-Agri-food-Trade-Structures-to-Promote-Agri-food-Trade-Networks-among-the-OIC-Member-Countries.pdf>

Creatim. (2019). A Case Study of Slovenian Official Tourism Website Design: Tourism Website Design in 7 Steps: How We Made Slovenia Shine. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.creatim.com/en/case-studies/portal-of-the-slovenian-tourist-board>

Cyprus Blockchain Technologies. Who We Are. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://cybt.eu/#about>

CYSTAT. Arrivals of Tourists by Country of Usual Residence 1980-2018. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/services_71main_en/services_71main_en?OpenForm&sb=1&sel=2

CYSTAT. Services. Tourism. Per Person and Per Day Expenditure of Tourists By Country Of Usual Residence and Type of Expenditure, 2019. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

[https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/DF23048353599C72C225846B0034E73C/\\$file/EXP_TYPERAVEL-JANDEC19-EN-060520.xls?OpenElement](https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/DF23048353599C72C225846B0034E73C/$file/EXP_TYPERAVEL-JANDEC19-EN-060520.xls?OpenElement)

CYSTAT. Services. Tourism. Revenue Estimates, Şubat 2020. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

[https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/A35A049CF1016893C225779E00314EFD/\\$file/TOURISM-REVENUE-MONTHLY-JANFEB20-EN-290420.xls?OpenElement](https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/A35A049CF1016893C225779E00314EFD/$file/TOURISM-REVENUE-MONTHLY-JANFEB20-EN-290420.xls?OpenElement)

CYSTAT. (2019). Press Release Demographic Statistics 2018. 29 Kasım 2019. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

[https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/0F27BA4B99ABE197C22584BA003C9DED/\\$file/Demographic_Statistics-2018-EN-291119.pdf?OpenElement](https://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/0F27BA4B99ABE197C22584BA003C9DED/$file/Demographic_Statistics-2018-EN-291119.pdf?OpenElement)

Dünya Bankası. Dünya Kalkınma Göstergeleri. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>

Dünya Bankası. Ülke ve Borç Verme Grupları. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>

Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>

Dünya Bankası. (2020). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2020. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://documents.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf>

Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>

Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019. 4 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

EPDK. Başkent Elektrik Birim Fiyat ve Tarifeleri. 1 Nisan 2019 Tarihinden İtibaren Uygulanacak Tarifeler. 3 Nisan 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.epdk.org.tr/Detay/Icerik/3-0-1/tarifeler>

ETIAS Europe. Schengen Countries. ETIAS Iceland. Country Information. 8 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.etias europe.eu/schengen-countries/etias-iceland/>

Euronews. (2018). Kıbrıs: 8 yıl aradan sonra iki yeni sınır kapısı açıldı. 12 Kasım 2018. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://tr.euronews.com/2018/11/12/kibris-8-yil-aradan-sonra-iki-yeni-sinir-kapisi-acildi>

European Commission. Maritime Affairs. Integrated Maritime Policy. Blue Growth. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://ec.europa.eu/maritimeaffairs/policy/blue_growth_en

European Council. Conditions for Joining the Euro Area: Convergence Criteria. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/joining-the-euro-area/convergence-criteria/>

European Union. EU Member Countries in Brief: Cyprus. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries_en

European Union. EU Member Countries in Brief: Malta. 8 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/malta_en

Eurostat. Euro/ECU Exchange Rates. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do>

Eurostat. Economy and Finance Database. National Accounts Aggregates by Industry. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

Eurostat. Government Revenue, Expenditure and Main Aggregates. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_main&lang=en

Eurostat. Number of Commercial Airports with More than 15,000 Passenger Units per Year. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=avia_if_arp

Eurostat. Tourism Database. Annual Data on Tourism Industries. Capacity of Tourist Accommodation Establishments. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/tourism/data/database>

Eurostat. Tourism Database. Annual Data on Tourism Industries. Occupancy Rates for Hotels and Similar Accommodation. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

FDI Markets. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.fdimarkets.com/>

Financial Mirror. (2019). Cyprus: Space Technology a Unique Way to Promote Blue Growth. 9 Eylül 2019. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.financialmirror.com/2019/09/09/cyprus-space-technology-a-unique-way-to-promote-blue-growth/>

GADM Maps. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://gadm.org/maps.html>

GKRY (Republic of Cyprus). (2017). Cyprus Tourism Strategy. 23 Mart 2017. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

[http://www.mcit.gov.cy/mcit/mcit.nsf/CDF3979F7DFBA8BCC22581BC002FCEAB/\\$file/1%20%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%20THR.pdf](http://www.mcit.gov.cy/mcit/mcit.nsf/CDF3979F7DFBA8BCC22581BC002FCEAB/$file/1%20%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%20THR.pdf)

GKRY Dışişleri Bakanlığı (Republic of Cyprus Ministry of Foreign Affairs). Illegal Demographic Changes. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/mfa15_en/mfa15_en?OpenDocument

GKRY İçişleri Bakanlığı (Republic of Cyprus Ministry of Interior). Cyprus Investment Programme. 15 Mayıs 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

[http://www.moi.gov.cy/moi/moi.nsf/all/A54823EFD5AA75DDC22583FE00224C1F/\\$file/CYPRUS%20INVESTMENT%20PROGRAMME_15.5.2019.pdf?openelement](http://www.moi.gov.cy/moi/moi.nsf/all/A54823EFD5AA75DDC22583FE00224C1F/$file/CYPRUS%20INVESTMENT%20PROGRAMME_15.5.2019.pdf?openelement)

GKRY Liman Otoritesi (Cyprus Port Authority). Ports. Open Ports. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.cpa.gov.cy/CPA/page.php?pageID=10&mpath=/18/27&langID=0>

GKRY Polisi (Cyprus Police). Police Border Marine. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.police.gov.cy/police/police.nsf/All/073F6954024082B2C2257A39002A4592?OpenDocument>

Google Maps. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.google.com/maps>

Government Europa. (2019). Cyprus-Ireland Blue Growth Initiative Takes Its First Steps. 2 Ekim 2019. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.governmenteuropa.eu/cyprus-ireland-blue-growth-initiative/94888/>

Harvard Business Review. (2016). Big Companies Should Collaborate with Startups. Yoon, E. ve Hughes, S. 25 Şubat, 2016. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://hbr.org/2016/02/big-companies-should-collaborate-with-startups>

Hausmann, R. ve Hidalgo, C. (2009). The Building Blocks of Economic Complexity. PNAS. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.pnas.org/content/pnas/106/26/10570.full.pdf>

Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Simoes, A., ve Yıldırım, M. A. (2014). The Atlas of Economic Complexity Mapping Paths to Prosperity. Center for International Development. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://oec.world/static/pdf/atlas/AtlasOfEconomicComplexity_Part_1.pdf

Hausmann, R., Hwang, J. ve Rodrik, D. (2006). What You Export Matters. NBER Working Paper. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.nber.org/papers/w11905.pdf>

Hausmann, R., Morales, R. J., Santos, M. A. (2016). Economic Complexity in Panama: Assessing Opportunities for Productive Diversification. HKS Faculty Research Working Paper Series. CID Working Paper No. 324. Aralık 2016. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://ideas.repec.org/p/ecl/harjfk/rwp16-046.html#download>

Henderson, J. V., Storeygard, A. ve Weil, D. N. (2012). Measuring Economic Growth from Outer Space. American Economic Review. 102-2. s. 994-1028. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.102.2.994>

Highways in Europe. Cyprus Highways. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.highwaymaps.eu/cyprus>

Icelandic Tourist Board. Numbers of Foreign Visitors. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ferdamalastofa.is/en/research-and-statistics/numbers-of-foreign-visitors>

Icelandic Tourist Board. (2016). Tourism in Iceland in Figures May 2016. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.ferdamalastofa.is/static/files/ferdamalastofa/Frettamyndir/2016/juni/tourism_in_iceland_in_figures_may2016.pdf

Icelandic Tourist Board. (2017). Tourism in Iceland in Figures June 2017. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ferdamalastofa.is/static/files/ferdamalastofa/Frettamyndir/2017/juli/tourism-in-iceland-2017-9.pdf>

Icelandic Tourist Board. (2018). Tourism in Iceland in Figures 2018. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.ferdamalastofa.is/static/files/ferdamalastofa/talnaefni/tourism-in-iceland-2018_2.pdf

Icelandic Tourist Board. (2020). Tourism in Iceland in Figures January 2020. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ferdamalastofa.is/static/files/ferdamalastofa/talnaefni/ferdatjonusta-i-tolum/2020/january-2020-2.pdf>

Inautia. Marinas. Marinas in Malta. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.inautia.com/marinas/in-malta-p86/>

International Air Transport Association. (2018). Global Fact Sheet: Scope of Aviation. Ekim 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.iata.org/pressroom/facts_figures/fact_sheets/Documents/fact-sheet-economic-and-social-benefits-of-air-transport.pdf

International Air Transport Association. (2019). Healthy Passenger Demand Continues in 2018 With Another Record Load Factor. 7 Şubat 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.iata.org/pressroom/pr/Pages/2019-02-07-01.aspx>

International Air Transport Association. (2020). Slower but Steady Growth in 2019. 6 Şubat 2020. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-02-06-01/>

International Telecommunication Union. ICT Statistics. Country ICT Data.14 Nisan 2010 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>

International Telecommunication Union. (2019). Measuring Digital Development Facts and Figures 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2019.pdf>

ITC Macmap. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.macmap.org/>

Karabaş, E., Şafaklı, O. V. (2015). KKTC Yükseköğretim Sektörünün Performansı Üzerine Bir Değerlendirme. EUL Journal of Social Sciences VI(II):76-86. 7 Ağustos 2015. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/211800>

KEİ. Ç.K.A. Destekli Hibe Programları. 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.kei.gov.tr/%C3%A7ka-destekli-hibe-programlar%C4%B1/>

KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.kei.gov.tr/media/1814/2017-kktc-ekonom%C4%B0-durum-raporu.pdf>

KEİ. (2018). KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu. Aralık 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.kei.gov.tr/media/1817/11-2018-kktc-ekonomik-goestergeler-raporu.pdf>

KIB-TEK. Hakkımızda. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.kibtek.com/hakkimizda/>

KIB-TEK. Tarifeler. 1 Nisan 2019 Tarihinden İtibaren Geçerli Tarife Tablosu. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.kibtek.com/tarifeler/>

KIB-TEK. Yenilenebilir Enerji. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://shewkee.com/yenilenebilir-enerji-2/>

KIB-TEK. (2018). Elektrik Enerjisi Üretim Senaryoları Raporu. Kasım 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.kibtek.com/wp-content/uploads/2019/03/Uretim-Senaryolari-14.11.2018-Revson.pdf>

KIB-TEK. (2019). İstatistikler. 2018 Yılı Toplam Üretim ve Tüketim Değerleri. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.kibtek.com/wp-content/uploads/Statistikler/2018_statistic.pdf

KKBB. Üye Bankalar. Bankalar. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.bankalarbirliigi.org/SPhERE/cPortal/kkbb/layouts/content.jsp?pName=bankalar&pMenu=2>

KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı. Dış Politika. Türkiye Cumhuriyeti ile İlişkiler. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://mfa.gov.ct.tr/tr/dis-politika/turkiye-cumhuriyeti-ile-iliskiler/>

KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı. Konsolosluk Bilgisi. Vize Uygulaması. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://mfa.gov.ct.tr/tr/konsolosluk-bilgisi/vize-uygulamasi/>

KKTC Başbakanlık DPÖ. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1977-2016).10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/Frame-tr.html>

KKTC Başbakanlık DPÖ. Gayri Safi Milli Hâsıla (2012-2017).10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/Frame-tr.html>

KKTC Başbakanlık DPÖ. Nüfus Sayımı ile İlgili Gelişmeler. 2006 Nüfus ve Konut Sayımı - Ana Sayfa. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/Frame-tr.html>

KKTC Başbakanlık DPÖ. Nüfus Sayımı ile İlgili Gelişmeler. 2011 Yılı Nüfus Sayımı Sonuçları. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/Frame-tr.html>

KKTC Başbakanlık DPÖ. Ödemeler Dengesi (2016-2018). 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.devplan.org/Odemeler-Dengesi/TR/OdemelerDengesi2016-2018_tr.pdf

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2004). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Revize Sonuçları 2004. Ekim 2004. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2004.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2005). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2005. Ekim 2005. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2005.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2006). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2006. Ekim 2006. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2006.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2007). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2007. Ekim 2007. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2007.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2008). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2008. Ekim 2008. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2008.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2009). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2009. Ekim 2009. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2009.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2010). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2010. Ekim 2010. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2010.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2011). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2011. Ekim 2011. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2011.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2012). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2012. Ekim 2012. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2012.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2013). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2013. Ekim 2013. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2013.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2014). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2014. Ekim 2014. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2014.pdf>

133

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2015a). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2015. Ekim 2015. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2015.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2015b). İstatistik Yıllığı 2011. Nisan 2015. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.devplan.org/ist_yillik/IST-YILLIK-2011.pdf

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2015c). İstatistik Yıllığı 2012. Kasım 2015. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.devplan.org/ist_yillik/IST-YILLIK-2012.pdf

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2016a). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2016. Ekim 2016. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2016.pdf>

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2016b). İstatistik Yıllığı 2013. Şubat 2016. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.devplan.org/ist_yillik/IST-YILLIK-2013.pdf

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2016c). İstatistik Yıllığı 2014. Haziran 2016. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.devplan.org/ist_yillik/IST-YILLIK-2014.pdf

KKTC Başbakanlık DPÖ. (2017a). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2017. Ekim 2017. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.devplan.org/lsgucu/2017.pdf>

- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2017b). İstatistik Yıllığı 2015. Ocak 2017. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
http://www.devplan.org/Ist_yillik/IST-YILLIK-2015.pdf
- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2017c). İstatistik Yıllığı 2016. Aralık 2017. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
http://www.devplan.org/Ist_yillik/IST-YILLIK-2016.pdf
- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018a). 2017 Yılı Ekonomik ve Sosyal Görünüm. Kasım 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.devplan.org/2017%20EKO-SOS-GOR.pdf>
- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018b). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 2017. Aralık 2018. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.devplan.org/Ecosos/BOOK/SEG-2017.pdf>
- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018c). İstatistik ve Araştırma Dairesi Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları 2018. Ekim 2018. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.devplan.org/Isgucu/2018.pdf>
- KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018d). İstatistik Yıllığı 2017. Aralık 2018. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
http://www.devplan.org/Ist_yillik/IST-YILLIK-2017.pdf
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı. Posta Dairesi. KKTC Posta Dairesi Şubeleri. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://bub.gov.ct.tr/Portals/27/Subelerimiz%20ve%20Adresleri%203.pdf>
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2018). Aylık İstatistikler 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://havacilik.gov.ct.tr/kurumsal/istatistikler/ayl%C4%B1k-statistikler-2018>
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019a). Aylık İstatistikler Ocak 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/OCAK%202019%20Istatistik.pdf>
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019b). Aylık İstatistikler Şubat 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/SUBAT%202019.pdf>
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019c). Aylık İstatistikler Mart 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/MART%202019.pdf>
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019d). Aylık İstatistikler Nisan 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/Nisan%202019_1.pdf
- KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019e). Aylık İstatistikler Mayıs 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/MAYIS%202019.pdf>

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019f). Aylık İstatistikler Haziran 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/HAZIRAN%202019.pdf>

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019g). Aylık İstatistikler Temmuz 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/TEMMUZ%202019_1.pdf

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019h). Aylık İstatistikler Ağustos 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/ASUSTOS%202019.pdf>

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019ı). Aylık İstatistikler Eylül 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/EYL_L%202019.pdf

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019i). Aylık İstatistikler Ekim 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/EK-M%202019.pdf>

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019j). Aylık İstatistikler Kasım 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/KASIM%202019.pdf>

135

KKTC Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Dairesi. (2019k). Aylık İstatistikler Aralık 2019. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://havacilik.gov.ct.tr/Portals/83/ARALIK%202019.pdf>

KKTC Cumhuriyet Meclisi. Yurttaşlık Yasa Tasarısı. Mayıs 2006. 28 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.cm.gov.nc.tr/yasalar/yurttaslik.docx>

KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2008). Ekim 2007- Eylül 2008 Yılı Faaliyet Raporu. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://csgb.gov.ct.tr/Portals/33/istatistikler/rapor%202008.pdf?ver=2016-08-23-103225-747>

KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2017). Ekim 2016- Eylül 2017 Yılı Faaliyet Raporu. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://csgb.gov.ct.tr/Portals/33/istatistikler/csgbyillikfaliyet2017.pdf?ver=2018-03-20-115750-473>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2017). Kuzey Kıbrıs Sanayi Strateji Raporu 2017-2021. 2 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/wp-content/uploads/2017/01/4-Kuzey-K%C4%B1br%C4%B1s-Sanayi-Strateji-Raporu-2017-2021.pdf>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2018). Raporlar. İstatistik Raporları. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ekonomi.gov.ct.tr/Portals/99/istatistik/ekonomik%20%C4%B1nd%C4%B1cator.pdf?ver=2018-06-25-110050-723>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2019). AB'nin Enterkonnekteye İtirazı Olmayacak. 11 Aralık 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ekonomi.gov.ct.tr/HABERLER/ArtMID/25940/ArticleID/116394/TA199OY-%e2%80%9cTEK-B%4%b0R-MARKAYI-%c4%b0%c5%9eARET-EDEN-JENERAT214R-ALIMINI-KONU%c5%9eMAM%e2%80%9d>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2014). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2013. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/2013-istk.pdf?ver=2016-11-25-122638-367>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2015). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2014. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/2014-istk.pdf?ver=2016-11-25-123002-697>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2016). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2015. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/2015-istk.pdf?ver=2016-11-25-125229-017>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2017). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2016. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/2016-istk.pdf?ver=2018-06-06-090147-373>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2018). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2017. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/Kitab%202017.pdf?ver=2018-10-26-113810-460>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2019a). Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri 2018. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Portals/44/Raporlar/%C4%B0statistik/03-Dti-Kitap/Kitab%202018.pdf?ver=2019-09-05-160250-973>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2019b). Hal Yasa Tasarısı İlk Toplantısı Yapıldı. 17 Eylül 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Haberler/ArtMID/13541/ArticleID/98863/Hal-Yasa-Tasar%c4%b1s%c4%b1-ilk-Toplant%c4%b1s%c4%b1-yap%c4%b1ld%c4%b1>

KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2019c). Hellim İstişare Komitesi Toplandı. 28 Ağustos 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://ticaret.gov.ct.tr/Haberler/ArtMID/13541/ArticleID/98850/Hellim-%c4%b0sti%c5%9fare-Komitesi-Topland%c4%b1>

KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015). KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onayı Sonrası Konsolide Versiyon. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

[http://spd.gov.ct.tr/Portals/117/%C3%9CFP/KONSOL%C4%B0DE%20RAPOR/B%C3%B6l%C3%BCm%20II%20Mevcut%20Durum%20ve%20E%C4%9Filimler%20\(%20Konsolide\).pdf?ver=2019-02-08-140143-657](http://spd.gov.ct.tr/Portals/117/%C3%9CFP/KONSOL%C4%B0DE%20RAPOR/B%C3%B6l%C3%BCm%20II%20Mevcut%20Durum%20ve%20E%C4%9Filimler%20(%20Konsolide).pdf?ver=2019-02-08-140143-657)

KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018). 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.stat.gov.ct.tr/gsmh.aspx>

KKTC İstatistik Kurumu Hanehalkı İşgücü Anketi Bülten-2019. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.stat.gov.ct.tr/HIA-BULTEN-YIL-6.aspx>

KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.stat.gov.ct.tr/IST-YIL-2018.aspx>

KKTC Kalkınma Bankası. (2019). Kümelenme Çalıştay Raporu: Kümelenme Model Önerileri. Bölgesel Kalkınma ve Kümelenme Zirvesi. Özoğul, B. 2 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.kktckb.org/Doc/049a35eb-f634-416f-a63e-034286879463.pdf>

KKTC Limanlar Dairesi Müdürlüğü. Liman İstatistikleri. Kasım 2019 Liman Trafığı (Genel). 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://limanlar.gov.ct.tr/Portals/36/Kasm%202019%20Ay%20Calsma%20Raporu.pdf?ver=2019-12-06-152127-660>

KKTC Limanlar Dairesi Müdürlüğü. Liman İstatistikleri. Liman Başkanlıkları. Gemikonağı Limanı. 6 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://limanlar.gov.ct.tr/L%C4%B0MAN-BA%C5%9EKANLIKLARI/GEM%C4%B0KONA%C4%9EIL%C4%B0MANI>

KKTC Mahkemeleri. 40/1982 ve 47/1995 sayılı Genel Tarım Sigortası Yasası. 12 Kasım 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.mahkemeler.net/cgi-bin/showtuzukharf.aspx?which-letter=G&>

KKTC Maliye Bakanlığı. Hazine ve Muhasebe Dairesi. Genel Gelir Gider Raporu (Aralık 2017). 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.hazine.gov.ct.tr/i/mozka/hazine/raporlar/GGG201712.pdf>

KKTC Maliye Bakanlığı Gelir ve Vergi Dairesi. (2018). 2017 Vergi Listeleri Açıklandı. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.vergi.gov.ct.tr/?q=content/2017-vergi-listeleri-a%C3%A7iklandi>

KKTC Maliye Bakanlığı Gelir ve Vergi Dairesi. (2019). Gelir ve Vergi Dairesinden Kurumlar Vergisi Yükümlüleri ile İlgili Duyuru. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.vergi.gov.ct.tr/sites/default/files/RESM%C4%B0%20GAZETE%20D%C3%96K%C3%9CMLER%C4%B0%202018%20T%C3%9CZEL.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2011). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2010-2011. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2010-11IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2012). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2011-2012. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2011-12IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2013). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2012-2013. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2012-13IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2014). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2013-2014. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2013-14IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2015). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2014-2015. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2014-15IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2016). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2015-2016. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2015-16IstatistikYilligi.pdf>

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2017). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2016-2017. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2016-2017_IstatistikYilligi_201701.pdf

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2018). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2017-2018. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2017-2018_IstatistikYilligi_201801.pdf

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://eohd.mebnet.net/sites/default/files/2018-19IstatistikYilligi-022019.pdf>

KKTC Polis Genel Müdürlüğü. Hava ve Deniz Limanları ile Kara Kapıları Telefon Numaraları. Kara Kapıları. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.polis.gov.ct.tr/telefon.aspx.html>

KKTC Posta Dairesi. Kurumsal. Hizmetlerimiz. Yurtiçi Posta Servisi. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://posta.gov.ct.tr/KURUMSAL/Hizmetlerimiz/Yurti%C3%A7i-Posta-Servisi>

KKTC Resmi Gazete. (2019). Sayı 166 EK 1. Organize Sanayi Bölgeleri (Değişiklik) Yasası. 26 Kasım 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.ktto.net/wp-content/uploads/2019/12/166_OrganizeSanayiB%C3%B6lgeleriDe%C4%9Fi%C5%9FiklikYasas%C4%B1.pdf

KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. 19 Kasım 2019 Tarihli Genelge. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://rkcmd.gov.ct.tr/DUYURULAR/ArtMID/39017/ArticleID/108015/Genelge>

KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Yabancı Sermaye İştirakiyle Kurulacak Şirketlerin Tescil Prosedürü. 14 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://rkcmd.gov.ct.tr/Portals/127/%C5%9Eirketler%20Formlar%C4%B1/Turkce%20Prosedur.pdf?ver=2019-08-26-104853-343>

KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı. Bitkisel Üretim İstatistikleri 2017. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://tarim.gov.ct.tr/en-us/%C4%B0statistikler>

KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı. Bitkisel Üretim İstatistikleri 2018. 19 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://tarim.gov.ct.tr/en-us/%C4%B0statistikler>

KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı. (2019). Haberler. Genel Tarım Sigortası Fonu. Kuraklıktan Zarar Gören Üreticilere Önemle Duyurulur. 25 Nisan 2019. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://tarim.gov.ct.tr/en-us/HABERLER/ArtMID/32324/ArticleID/79306/KURAKLIKTAN-ZARAR-G214REN-220RET%c4%b0C%c4%b0LERE-214NEMLE-DUYURULUR>

KKTC Telsim. Tarifeler ve Kampanyalar. Faturalı. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.kktctelsim.com/tarifeler-ve-kampanyalar/red>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2015 Turizm İstatistikleri. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/2015-Turizm-%C4%B0statistikleri>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2016 Turizm İstatistikleri. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/2016-Turizm-%C4%B0statistikleri>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2017 Turizm İstatistikleri. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/2017-Turizm-%C4%B0statistikleri>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2018 Turizm İstatistikleri. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/2018-%C4%B0statistikleri>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2019 Turizm İstatistikleri. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/2019-%C4%B0statistikleri>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2016). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2015. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<http://turizmplanlama.gov.ct.tr/Portals/131/%C4%B0statistikler/2015%20%C4%B0statisikleri/PDFTumu2015.pdf?ver=2019-09-13-124759-347>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2017). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2016. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://turizmplanlama.gov.ct.tr/Portals/131/%C4%B0statistikler/2016%20%C4%B0statistikleri/PDF%20YLLIK.pdf?ver=2019-09-12-120315-233>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2018). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2017. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://turizmplanlama.gov.ct.tr/Portals/131/%C4%B0statistikler/2017%20%C4%B0statistikleri/yllktumu-duzeltimis.pdf?ver=2019-09-12-110957-450>

KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://turizmplanlama.gov.ct.tr/Portals/131/%C4%B0statistikler/2018%20%C4%B0statistikleri/Yllktumu-2018.pdf?ver=2019-09-12-095757-220>

KTSO. (2014). İhracat ve Dış Ticaret Seminerleri - Sunumlar. KTSO Kuzey Kıbrıs'ta İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeler Sunumu. 18 Mart 2014. 2 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.kktcsanayiodasi.org/index.php/tr/2012-05-14-08-26-42/raporlar.html>

KTTO. Bilgi Bankası. İstatistikler. 2018 Bütçesi Gelir-Gider Raporu. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/wp-content/uploads/2019/12/2018-Mali-Gelir-Gider-Raporu.pdf>

KTTO. Girişimcilik Projesi Hibe Programı. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/girisimcilik-projesi-hibe-programi-2/>

KTTO. Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Yasası Hk. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/teknoloji-gelistirme-bolgeleri-yasasi-hk/>

KTTO. Üye Listesi. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/uye-liste/>

KTTO. Yabancı Uyruklu Çalışma İzni. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/yabanci-uyruklu-calisma-izni/#1501504009390-70ae4ee2-f6fc>

KTTO. Yatırımcılarla İlgili İzlenen Prosedür. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/yatirimcilarla-ilgili-izlenen-prosedur/>

KTTO. Yenilenebilir Enerji (Uygulama ve Denetim) Tüzüğü. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/yenilenebilir-enerji-uygulama-denetim-tuzugu/>

KTTO. Yeşil Hat Tüzüğü. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/yesil-hat-tuzugu/>

KTTO. Yeşil Hat Tüzüğü Kapsamındaki Satış İstatistikleri. 17 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/yesil-hat-tuzugu-kapsamindaki-satis-istatistikleri/>

KTTO. (2015). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Kayıtdışı Ekonomi Boyutlarının Ölçümü, Çözüm Önerileri ve Eylem Planı. Besim, M., Mungan, Z., Gürpınar, A. ve Saydam, G. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.ktto.net/dosyalar/eylemplani.pdf>

KTTO. (2018a). Güney Kıbrıs %48 Daha Pahalı. Eylül 2018. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.ktto.net/guney-kibris-48-daha-pahali/>

KTTO. (2018b). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2017-2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
https://www.ktto.net/wp-content/uploads/2018/03/kktc_raportr_son_23-03-2018.pdf

KTTO. (2019). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019. 4 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.ktto.net/wp-content/uploads/2019/09/KTTO2018-2019-tr-1.pdf>

Kuzey Kıbrıs Turkcell. Ürün ve Servisler. Paket ve Tarifeler. Faturalı. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.kktcell.com/faturali>

Lall, S. (2000). The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985-1998. QEH Working Paper Series.

Lipinski, B., Hanson, C., Leeson, G., Waite, R., Harper, S., Searchinger, T. (2013). Installment Three of Creating a Sustainable Food Future: Achieving Replacement Level Fertility. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
https://wrr-food.wri.org/sites/default/files/2019-07/WRR_Food_Full_Report_0.pdf

MALTA AI. (2019). Malta The Ultimate AI Launchpad: A Strategy and Vision for Artificial Intelligence in Malta 2030. Ekim 2019. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
https://malta.ai/wp-content/uploads/2019/11/Malta_The_Ultimate_AI_Launchpad_vFinal.pdf

141

Malta Individual Investor Programme Agency. The Individual Investor Programme of the Republic of Malta. 28 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://iip.gov.mt/individual-investor-program/>

MaritimeCyprus. Blue Growth Competition. 19 Aralık 2019. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://maritimecyprus.com/2019/12/19/blue-growth-competition/>

Melco Resorts and Entertainment Ltd. (2019). News-Releases. News Release Details. Melco Awarded 8th Invest Cyprus International Investment Awards. 12 Temmuz 2019. 8 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://ir.melco-resorts.com/news-releases/news-release-details/melco-awarded-8th-invest-cyprus-international-investment-awards>

MNG Kargo. Kuzey Kıbrıs. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.mngkargo.com.tr/icerik/kuzey-kibris#1>

NASA Black Marble Suomi NPP / VIIRS. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
[https://worldview.earthdata.nasa.gov/?p=geographic&l=VIIRS_SNPP_CorrectedReflectance_TrueColor\(hidden\),MODIS_Aqua_CorrectedReflectance_TrueColor\(hidden\),MODIS_Terra_CorrectedReflectance_TrueColor\(hidden\),VIIRS_Black_Marble,Reference_Labels\(hidden\),Reference_Features\(hidden\),Coastlines\(hidden\),VIIRS_SNPP_DayNightBand_ENCC\(hidden\),VIIRS_Night_Lights\(hidden\)&t=2016-01-01-T00%3A00%3A00Z&z=3&t1=2018-11-17-T00%3A00%3A00Z&v=-68.01177569204724,-39.058601109451985,111.98822430795276,46.582023890548015](https://worldview.earthdata.nasa.gov/?p=geographic&l=VIIRS_SNPP_CorrectedReflectance_TrueColor(hidden),MODIS_Aqua_CorrectedReflectance_TrueColor(hidden),MODIS_Terra_CorrectedReflectance_TrueColor(hidden),VIIRS_Black_Marble,Reference_Labels(hidden),Reference_Features(hidden),Coastlines(hidden),VIIRS_SNPP_DayNightBand_ENCC(hidden),VIIRS_Night_Lights(hidden)&t=2016-01-01-T00%3A00%3A00Z&z=3&t1=2018-11-17-T00%3A00%3A00Z&v=-68.01177569204724,-39.058601109451985,111.98822430795276,46.582023890548015)

Natural Earth Data. 25 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.natureearthdata.com/>

ODTÜ KALTEV. Araştırma Alanları. ODTÜ Kalkanlı Teknoloji Vadisinin Hedef Araştırma Alanları. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://odtukaltev.com.tr/arastirma-alanlari>

ODTÜ KALTEV. Hakkımızda. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://odtukaltev.com.tr/kaltev-hakkinda>

ODTÜ KALTEV. ODTÜ KALTEV'de Benim İçin Ne Var: Girişimciyim. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://odtukaltev.com.tr/girisimciyim>

ODTÜ Kuzey Kıbrıs Kampüsü. (2016). Duyurular. Kıbrıs'ın Güneşi ODTÜ Kuzey Kıbrıs Kampüsü'na Güç Sağlıyor. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://ncc.metu.edu.tr/tr/announcement/kibrisin-gunesi-odtu-kuzey-kibris-kampusuna-guc-sagliyor>

Oxford Dictionaries. Start-Up. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/start-up_1?q=start-up

ÖSYM. (2018). 2018 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2018/YKS/KONTKILAVUZ6082018.pdf>

ÖSYM. (2019). 2019 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2019/YKS/kontkilavuz_18072019.pdf

Pegasus. 25 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.flypgs.com/>

Presidency of the Republic of Turkey Investment Office. (2019). The State of Turkish Startup Ecosystem: An In-Depth Analysis and Evaluation. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.invest.gov.tr/en/publications/lists/investpublications/the-state-of-turkish-startup-ecosystem.pdf>

SC Imago Journal & Country Rank. 08 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.scimagojr.com/countryrank.php>

Scopus. 08 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.scopus.com/search/form.uri?display=advanced&origin=searchbasic&txGid=c78a74e8901ddc20ba711d4c060d9680>

Skyscanner. 8 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.skyscanner.com>

Startups Without Borders. Startup Visa: Here's 15 Countries that Offer the Startup Visa to Foreign Entrepreneurs. Hegazy, H. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://startupsweb.com/startup-visa-heres-15-countries-that-offer-the-startup-visa-to-foreign-entrepreneurs.html>

StartupRanking. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.startupranking.com/countries>

Statistics Iceland. Statistics. Accommodation. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://statice.is/statistics/business-sectors/tourism/accommodation/>

Şafaklı, O. V. (2006). KKTC'nin Olası AB Üyeliği Karşısında Kamu Bankalarının Stratejik Analizi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 15-1. s. 313-332. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/50275>

Şafaklı, O. V., Altay, O. A. (2018). Oran Analizi Üzerine Bir Vaka Çalışması: KKTC'den Kamu Kuruluşu Örneği. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 10-1. S. 48-61. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/438011>

T.C. BDDK. 8198 Sayılı Karar. 12 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/mevzuat_0926.pdf

T.C. BDDK. (2020). 13/01/2020 Basın Açıklaması. 12 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0764_01.pdf

T.C. Dışişleri Bakanlığı. Dış Politika. Temel Dış Politika Konuları. Kıbrıs. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma (1960). 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyeti_nin-kurulusuna-iliskin-temel-antlasma--1960_ingilizce_tr.mfa

T.C. Dışişleri Bakanlığı. Konsolosluk. Yurtdışı Seyahat Duyuruları. GKRY'ye Seyahat Edecek Vatandaşlarımıza Uyarı. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.mfa.gov.tr/gkry_ye-seyahat-edecek-vatandaslarimiza-uyari.tr.mfa

T.C. İçişleri Bakanlığı. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü. Türk Vatandaşlığı Kanunu. Yabancı Yatırımcıların Türk Vatandaşlığını Kazanmaları Bilgi Notu. 18 Eylül 2018. 28 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.nvi.gov.tr/kurumlar/nvi.gov.tr/hizmetlerimiz/vatandaslikhizmetleri/YabancıYatirimcilarinTurkVatandasliginiKazanmalari%20_1_.docx

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). On Birinci Kalkınma Planı Ticaret Hizmetlerinin Geliştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/TicaretHizmetlerininGelistirilmesiOzellhtisasKomisyonuRaporu.pdf>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Konaklama İstatistikleri. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201120/konaklama-istatistikleri.html>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Tesis İstatistikleri. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201131/tesis-istatistikleri.html>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2019). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/63643,turizmistatistiklerigeneldegerlendirme2018pdf.pdf?0>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/69320,turizmistatistikleri2019-4pdf.pdf?0>

T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler. Haziran 2019.

T.C. Resmi Gazete. (1999). 11.11.1999 Tarihli 23873 Sayılı Kanun. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23873.pdf>

T.C. Resmi Gazete. (2011). Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hukukuna Göre Kurulmuş Olan Üniversitelerin Karşılıklı Tanınmasına Dair Milletlerarası Anlaşma. 28 Mayıs 2011. Sayı 27947. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-23-1.pdf>

T.C. Resmi Gazete. (2017). Sanayinin Geliştirilmesi ve Üretim Desteklenmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 1 Temmuz 2017. Kanun No:7033. Sayı 30111. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170701-21.htm>

T.C. Ticaret Bakanlığı. Yurtdışı Teşkilatı. Orta Doğu ve Körfez. Kuzey Kıbrıs T.C. Pazar Bilgileri. Dış Ticaret Politikası ve Tarifeler. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/KKTC/pazar-bilgileri/dis-ticaret-politikasi-ve-tarifeler>

T.C. Ticaret Bakanlığı. Yurtdışı Teşkilatı. Orta Doğu ve Körfez. Kuzey Kıbrıs T.C. Ülke Profili. Doğrudan Yabancı Yatırımlar. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/KKTC/ulke-profilu/dogrudan-yabanci-yatirimlar>

T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı. (2018). Özel Tekne/Yat Barınma Yerlerinin ve Bağlama Sistemlerinin Kurulması ve İşletilmesine Yönelik Bir Model Önerisi. Göbel, A. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/kutuphane/ec4d4c71bb2f550.pdf>

T.C. Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. Öğrenci İstatistikleri. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://istatistik.yok.gov.tr/>

TEPAV. (2013). KKTC Devleti Fonksiyonel - Kurumsal Gözden Geçirme Çalışması. Nisan 2013. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.tepav.org.tr/upload/files/1455090622->

[3.KKTC_Devleti_Fonksiyonel_Kurumsal_Gozden_Gecirme_Calismasi_ANA_RAPOR.pdf](https://www.tepav.org.tr/upload/files/1455090622-3.KKTC_Devleti_Fonksiyonel_Kurumsal_Gozden_Gecirme_Calismasi_ANA_RAPOR.pdf)

TEPAV. (2013). KKTC Enerji Sektörünün Kurumsal ve Fonksiyonel Analizi. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.tepav.org.tr/upload/files/1455006727 - 2.KKTC_Enerji_Sektorunun_Kurumsal_ve_Fonksiyonel_Analizi.pdf

TEPAV. (2018). How to Facilitate B2B Interaction within the D-8 Framework? Aralık 2018. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://developing8.org/download-file.php?post_id=Mzc4MA==&file_field_name=cmVwb3J0X2ZpbGU=

The Institute For the Future. About IFF. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.unic.ac.cy/iff/about-iff/>

THY. 25 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.turkishairlines.com>

Times Higher Education. (2019). World University Rankings 2019. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2019/world-ranking#!page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats

TNT. Hizmet Noktalarımız. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.tnt.com/express/tr_tr/site/search.html?charset=UTF-8&q=kktc

Tracxn. 15 Temmuz 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://tracxn.com/>

TripAdvisor. (2019). Restoran Sayıları. 21 Mayıs 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.tripadvisor.com.tr/>

Turhan, T. (2008). Tarihsel Bakış Açısıyla Kıbrıs Türk Hukuk Sistemi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 57-2, s. 253-286.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/627034>

Turkish Souq. E-Commerce Platform: Turkey - Qatar. About Us. 27 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

https://www.turkishsouq.com/index.php?route=information/information&information_id=4

Turkcell. Paketler. Faturalı Hat. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.turkcell.com.tr/paket-ve-tarifeler>

TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Dış Ticaret İstatistikleri. 17 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046

TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. İşgücü İstatistikleri. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007

TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Turizm İstatistikleri. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072

TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Ulusal Hesaplar. Dönemsel Hesaplar. Üretim Yöntemiyle GSYH. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1105

TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Ulusal Hesaplar. Yıllık Hesaplar. Üretim Yöntemiyle Yıllık GSYH. 21 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://ilostat.ilo.org/data/>

Uluslararası Final Üniversitesi. Kuruluş Tarihçesi. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.final.edu.tr/m-9-hakkimizda/a-21-ufu-hakkinda>

Uluslararası Para Fonu (IMF). Dünya Ekonomisinin Görünümü Ekim 2019. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/02/weodata/weoselgr.aspx>

Uluslararası Para Fonu (IMF). Kamu Bütçe İstatistikleri. 13 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://data.imf.org/?sk=E86E9088-3830-4CA3-B240-1B0EC5E15221>

Uluslararası Para Fonu (IMF). Uluslararası Finansal İstatistikler. 10 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://data.imf.org/?sk=4C514D48-B6BA-49ED-8AB9-52B0C1A0179B>

UNESCO. Global Flow of Tertiary-Level Students. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>

146

UNESCO. Properties Inscribed on the World Heritage List: Cyprus. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://whc.unesco.org/en/statesparties/CY>

UNESCO UIS Education Dataset. Eylül 2019 güncellemesi. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?queryid=172>

UNESCO World Higher Education Database. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.iau-aiu.net/World-Higher-Education-Database-WHED>

UNWTO. (2013). UNWTO Tourism Highlights 2013. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415427>

UNWTO. (2014). UNWTO Tourism Highlights 2014. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>

UNWTO. (2015). UNWTO Tourism Highlights 2015. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>

UNWTO. (2016). UNWTO Tourism Highlights 2016. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>

UNWTO. (2017). Second Global Report on Gastronomy Tourism. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/gastronomy_report_web.pdf

UNWTO. (2017). UNWTO Tourism Highlights 2017. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>

UNWTO. (2018). UNWTO Tourism Highlights 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>

UNWTO. (2020). UNWTO World Tourism Barometer Volume 18 Issue 1. Ocak 2020. 11 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.1>

University of Michigan Library. Research Impact Metrics: Citation Analysis. H-Index Overview. 7 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://guides.lib.umich.edu/c.php?g=282982&p=1887449>

Vodafone. Tarife ve Ek Paketler. Faturalı Tarifeler. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<https://www.vodafone.com.tr/Tarifeler/tarifeler.php>

WIPO. IP Statistics Data Center. 9 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://www3.wipo.int/ipstats/>

WITS. Reference Data. WTO HS Agricultural. 9 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://wits.worldbank.org/referencedata.html>

World Population Review. (2019). Countries That Drive On The Left 2019. 11 Temmuz 2019. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://worldpopulationreview.com/countries/countries-that-drive-on-the-left/>

WTTC. (2020a). Cyprus 2020 Annual Research: Key Highlights. 20 Mart 2020. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://wttc.org/en-gb/Research/Economic-Impact/moduleId/704/itemId/98/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>

WTTC. (2020b). Iceland 2020 Annual Research: Key Highlights. 20 Mart 2020. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://wttc.org/en-gb/Research/Economic-Impact/moduleId/704/itemId/129/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>

WTTC (2020c). Malta 2020 Annual Research: Key Highlights. 20 Mart 2020. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.
<https://wttc.org/en-gb/Research/Economic-Impact/moduleId/704/itemId/158/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>

WTTC. (2020d). Turkey 2020 Annual Research: Key Highlights. 20 Mart 2020. 20 Nisan 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://wtcc.org/en-gb/Research/Economic-Impact/moduleId/704/itemId/224/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>

WTTC. (2020e). Economic Impact Report 2020 Global Infographic. 6 Nisan 2020.

<https://wtcc.org/en-us/Research/Economic-Impact/moduleId/1225/itemId/66/controller/DownloadRequest/action/QuickDownload>

YAGA. Hakkımızda. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://yaga.gov.ct.tr/tr-tr/Hakk%C4%B1m%C4%B1zda/YAGA-Hakk%C4%B1nda>

YAGA. Yatırım Fırsatları: Öncelikli Sektörler. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<http://yaga.gov.ct.tr/tr-tr/Yat%C4%B1r%C4%B1m-F%C4%B1rsatlar%C4%B1/%C3%96ncelikli-Sekt%C3%B6rler>

YAGA. Yatırım Teşvikleri. 7 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://yaga.gov.ct.tr/tr-tr/Yat%C4%B1r%C4%B1m-Te%C5%9Fvikleri>

YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://yaga.gov.ct.tr/Portals/31/%C4%B0Y%202017%20WEB.pdf?ver=2018-01-17-152606-877>

Yakın Doğu Üniversitesi. (2018). Robot Futbolunun En İyisi Yakın Doğu Üniversitesi... "NEUISlanders" RoboCup 2018 Dünya Şampiyonu Oldu. 22 Haziran 2018. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://neu.edu.tr/robot-futbolunun-en-iyisi-yakin-dogu-universitesi-neuislanders-robocup-2018-dunya-sampiyonu-oldu/>

Yakın Doğu Üniversitesi. (2018). Yakın Doğu Üniversitesi 3D Laboratuvarın Üretim Kapasitesi Yeni 3 Boyutlu Yazıcı ile Artırıldı. 21 Ağustos 2018. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

<https://neu.edu.tr/yakin-dogu-universitesi-3d-laboratuvarin-uretim-kapasitesi-yeni-3-boyutlu-yazici-ile-artirildi/>

Yıldırım Keser, H., Ay, S., Çetin, I. (2018). Ulaştırımda Karayolları: Türkiye'deki Gelecek Beklentileri. TESAM Akademi Dergisi. Temmuz 2018. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/528401>

Yıldız, Z. (2011). Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213959>

YÖDAK. 2018 Yılı Faaliyet Raporu. 11 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://yodak.gov.ct.tr/Portals/111/Faaliyet%20raporu%202018.pdf?ver=2019-08-27-103117-647>

YÖK. (2019). Vakıf Yükseköğretim Kurumları 2019. 6 Ocak 2020 tarihinde erişilmiştir.

https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/Haber%20%C4%B0%C3%A7erisindeki%20Belgeler/Yay%C4%B1nlar/2019/Vakif_Yuksekogretim_Kurumlari_2019.pdf

Yurtiçi Kargo. KKTC Hizmetleri. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

<https://www.yurtcikargo.com/tr/urun-ve-hizmetler/yurtdisi-hizmetler/k-k-t-c-hizmetleri/k-k-t-c>

Zile TSO. (2017). Kıbrıs Pazar Araştırma Raporu. 26 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.
<http://www.ziletso.org.tr/downloads/yayinlar/cde51f577f3077cd495b8aef89c85dc1.pdf>

Notlar

ⁱ İlgili aşamada, KKTC'nin 2018 yıl sonu nüfusu olan 372 bin 486'nın +/- yüzde 50 sapma aralığında nüfusa sahip 13 ülke listelenmektedir. Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC İstatistik Kurumu verilerinin baz alındığı bu karşılaştırmada, 13 ülke nüfus büyüklüklerine göre küçükten büyüğe olmak üzere şu şekilde sıralanmaktadır: Samoa, Sao Tome ve Principe Cumhuriyeti, Fransız Polinezyası, Yeni Kaledonya, Barbados, Vanuatu, İzlanda, Beliz, Bahama Adaları, Brunei Darüselam, Maldiv Adaları, Malta ve Cape Verde.

ⁱⁱ İlgili aşamada, KKTC'nin 2018'de kişi başı yurtiçi geliri olan 10 bin 189 dolar ve üzerinde kişi başı yurtiçi gelire sahip ülkeler temel alınmaktadır. İlgili hesaplamada, KKTC'nin 2018 yılına ait kişi başı GSYH değeri, yıl ortası döviz kuru temel alınarak TL kurundan dolar değerine dönüştürülmüş ve KKTC'nin 2018 yılı yıl sonu nüfusuna bölünerek elde edilmiştir. Analizin tekrarlandığı tarih olan 13 Nisan 2020'de Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergelerinde 2018 yılına ait kişi başı yurtiçi gelir verisi mevcut olmayan Fransız Polinezyası ve Yeni Kaledonya bu kapsamda analiz dışı bırakılmıştır. Kişi başı yurtiçi geliri KKTC'den daha düşük olduğu için elenen diğer ülkeler kişi başı yurtiçi gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru şu şekilde sıralanmaktadır: Sao Tome ve Principe Cumhuriyeti, Vanuatu, Cape Verde, Samoa ve Beliz.

ⁱⁱⁱ İlgili aşamada, küçük birçok adadan oluşan Bahama Adaları ve Maldivler ve kara bağlantısı mevcut Brunei Darüselam, tek bir kara parçası üzerinde yer alan ada formasyonunda olmadıkları için emsal ülke listesinden elenmektedir.

^{iv} İlgili aşamada nüfusun kır ve kent ayırımına ilişkin KKTC için en yakın tarihli 2011 nüfus sayımı göz önünde bulundurulurken diğer ülkeler için Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri verilerine göre 2018 yılı kentsel nüfus oranları temel alınmaktadır. Bu aşamada nüfusun yüzde 50'si ve/veya daha fazlası kentlerde yaşamadığı için Barbados emsal ülke grubundan elenmektedir.

^v Gelir düzeylerinin belirlenmesi için Dünya Bankası Atlas metoduna göre kişi başı milli hâsıla verileri temel alınmıştır. İlgili hesaplamada, KKTC'nin kişi başı GSMH değeri, yıl ortası döviz kuru temel alınarak TL kurundan dolar değerine dönüştürülmüş ve Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergelerinden Türkiye için elde edilen atlas faktörü ile birlikte KKTC'nin 2018 yılı nüfusuna bölünerek elde edilmiştir.

^{vi} Kaynak: TEPAV. (2013). KKTC Devleti Fonksiyonel - Kurumsal Gözden Geçirme Çalışması. Nisan 2013.
Kaynak: KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı. Dış Politikalar. Türkiye Cumhuriyeti ile İlişkiler.

^{vii} Kaynak: Henderson, J. V., Storeygard, A. ve Weil, D. N. (2012). Measuring Economic Growth from Outer Space. American Economic Review. 102-2, s. 994-1028.

^{viii} Kaynak: Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Ulusal Hesaplar, TEPAV hesaplamaları

^{ix} Kaynak: KTTO. (2015). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Kayıtdışı Ekonomi Boyutlarının Ölçümü, Çözüm Önerileri ve Eylem Planı. Besim, M., Mungan, Z., Gürpınar, A. ve Saydam, G.

^x Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017.

^{xi} Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017.

^{xii} Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, TEPAV hesaplamaları

^{xiii} Kaynak: European Council. Conditions for Joining the Euro Area: Convergence Criteria.

^{xiv} Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, KKTC İstatistik Kurumu Gayri Safi Milli Hasıla (2013-2018), Uluslararası Para Fonu (IMF) Kamu Bütçe İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları

^{xv} Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yıllığı 2018. Aralık 2019, TEPAV hesaplamaları

^{xvi} Kaynak: T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler. Haziran 2019.

^{xvii} Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, TEPAV hesaplamaları

- ^{xviii} Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri, KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015). KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onayı Sonrası Konsolide Versiyon, TEPAV hesaplamaları
- ^{xix} Kaynak: KKTC İçişleri Bakanlığı Şehir Planlama Dairesi. (2015). KKTC Ülkesel Fizik Planı: Bölüm II. Mevcut Durum ve Eğilimler, Bakanlık Kurulu Değişiklik Onayı Sonrası Konsolide Versiyon.
- ^{xx} Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ. Nüfus Sayımı ile İlgili Gelişmeler. 2011 Yılı Nüfus Sayımı Sonuçları.
Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ. Nüfus Sayımı ile İlgili Gelişmeler. 2006 Nüfus ve Konut Sayımı - Ana Sayfa.
- ^{xxi} Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ Nüfus Sayımı ile İlgili Gelişmeler, 2011 Yılı Nüfus Sayımı Sonuçları.
- ^{xxii} Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019.
- ^{xxiii} Kaynak: TEPAV. (2013). KKTC Devleti Fonksiyonel - Kurumsal Gözden Geçirme Çalışması. Nisan 2013, Turhan, T. (2008). Tarihsel Bakış Açısıyla Kıbrıs Türk Hukuk Sistemi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 57-2, s. 253-286.
- ^{xxiv} Kaynak: Alibaba, A. (2010). KKTC Hukukunda Yabancıların Çalışma Hak ve Özgürlüğü. AUHFD, 59 (4) 2010: 579-607.
- ^{xxv} Kaynak: KTTO. Yabancı Uyraklı Çalışma İzni.
- ^{xxvi} Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017.
- ^{xxvii} Kaynak: Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{xxviii} Kaynak: Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İş Gücü İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{xxix} Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017.
- ^{xxx} Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri
- ^{xxxi} Kaynak: UNESCO World Higher Education Database
- ^{xxxii} Kaynak: YÖDAK. 2018 Yılı Faaliyet Raporu.
- ^{xxxiii} Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017
- ^{xxxiv} Kaynak: Karabaş, E., Şafaklı, O., V. (2015). KKTC Yükseköğretim Sektörünün Performansı Üzerine Bir Değerlendirme. EUL Journal of Social Sciences VI(II):76-86. 7 Ağustos 2015.
- ^{xxxv} Kaynak: Atasoy, A. (2011). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Nüfus Coğrafyası. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 8-15, s. 29-62.
- ^{xxxvi} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018.
- ^{xxxvii} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019.
- ^{xxxviii} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018.
- ^{xxxix} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018.
- ^{xl} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2017). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2017-2018.
- ^{xli} Kaynak: KTTO. Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Yasası Hk.
- ^{xlii} Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017.
- ^{xliii} Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017.
- ^{xliv} Kaynak: YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017.
- ^{xlv} Kaynak: KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Yabancı Sermaye İştirakiyle Kurulacak Şirketlerin Tescil Prosedürü.

- ^{xlvi} Kaynak: KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. 19 Kasım 2019 Tarihli Genelge.
- ^{xlvii} Kaynak: KTTO. Yatırımcılarla İlgili İzlenen Prosedür, KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Yabancı Sermaye İştirakiyle Kurulacak Şirketlerin Tescil Prosedürü.
- ^{xlviii} Kaynak: KKTC Resmi Kabz Memurluğu ve Mukayyitlik Ofisi. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Yabancı Sermaye İştirakiyle Kurulacak Şirketlerin Tescil Prosedürü.
- ^{xliv} Kaynak: GKRY İçişleri Bakanlığı (Republic of Cyprus Ministry of Interior), Cyprus Investment Programme, 15 Mayıs 2019, KKTC Cumhuriyet Meclisi. Yurttaşlık Yasa Tasarısı, T.C. İçişleri Bakanlığı. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü. Türk Vatandaşlığı Kanunu. Yabancı Yatırımcıların Türk Vatandaşlığını Kazanmaları Bilgi Notu, Malta Individual Investor Programme Agency. The Individual Investor Programme of the Republic of Malta, TEPAV derlemeleri
- ⁱ Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017.
- ⁱⁱ Kaynak: YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017.
- ⁱⁱⁱ Kaynak: Dünya Bankası. (2017). İş Yapma Kolaylığı Raporu 2017.
- ⁱⁱⁱⁱ Kaynak: YAGA. (2018). Kuzey Kıbrıs İş Yapabilirlik Raporu 2017.
- ^{iv} Kaynak: YAGA. Hakkımızda.
- ^{lv} Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı. Yurtdışı Teşkilatı. Orta Doğu ve Körfez. Kuzey Kıbrıs T.C. Ülke Profili. Doğrudan Yabancı Yatırımlar.
- ^{vi} Kaynak: YAGA. Yatırım Fırsatları: Öncelikli Sektörler.
- ^{vii} Kaynak: YAGA. Yatırım Teşvikleri.
- ^{viii} Kaynak: FDI Markets.
- ^{lix} Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ. (2018). 2017 Yılı Ekonomik ve Sosyal Görünüm. Kasım 2018.
- ^{lx} Kaynak: KTTO. Girişimcilik Projesi Hibe Programı.
- ^{lxi} Kaynak: KEİ. Ç.K.A. Destekli Hibe Programları. 2018.
- ^{lxii} Kaynak: GKRY Liman Otoritesi (Cyprus Port Authority). Ports. Open Ports, GKRY Polisi (Cyprus Police). Police Border Marine.
- ^{lxiii} Kaynak: KTTO
- ^{lxiv} Kaynak: KKTC Limanlar Dairesi Müdürlüğü. Liman İstatistikleri. Kasım 2019 Liman Trafığı (Genel).
- ^{lxv} Kaynak: KKTC Limanlar Dairesi Müdürlüğü. Liman İstatistikleri. Liman Başkanlıkları. Gemikonağı Limanı.
- ^{lxvi} Kaynak: KTTO
- ^{lxvii} Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2019 Turizm İstatistikleri.
- ^{lxviii} Kaynak: Yıldırım Keser, H., Ay, S., Çetin, I. (2018). Ulaştırımda Karayolları: Türkiye'deki Gelecek Beklentileri. TESAM Akademi Dergisi. Temmuz 2018.
- ^{lxix} Kaynak: Highways in Europe. Cyprus Highways.
- ^{lxx} Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019.
- ^{lxxi} Kaynak: World Population Review. (2019). Countries That Drive On The Left 2019. 11 Temmuz 2019.
- ^{lxxii} Kaynak: International Air Transport Association. (2018). Global Fact Sheet: Scope of Aviation. Ekim 2018.
- ^{lxxiii} Kaynak: International Air Transport Association. (2018). Global Fact Sheet: Scope of Aviation. Ekim 2018.
- ^{lxxiv} Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. 2019 Turizm İstatistikleri.
- ^{lxxv} Kaynak: AA. (2019). THY'den KKTC'de Üniversite Okuyan Öğrencilere İndirim. 10 Eylül 2019.

^{lxxvi} Schengen Bölgesinde yer alan 26 ülke alfabetik olarak şu şekilde sıralanmaktadır: Almanya, Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İtalya, İspanya, İsveç, İsviçre, İzlanda, Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya Slovenya ve Yunanistan.

Kaynak: Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. Schengen Bölgesi Nedir?

^{lxxvii} Kaynak: ETIAS Europe Schengen Countries ETIAS Iceland. Country Information.

^{lxxviii} Kaynak: European Union. EU Member Countries in Brief: Malta.

^{lxxix} Kaynak: European Union. EU Member Countries in Brief: Cyprus.

^{lxxx} Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı. Konsolosluk. Yurtdışı Seyahat Duyuruları. GKRY'ye Seyahat Edecek Vatandaşlarımıza Uyarı.

^{lxxxi} Kaynak: KKTC Polis Genel Müdürlüğü. Hava ve Deniz Limanları ile Kara Kapıları Telefon Numaraları.

^{lxxxii} Kaynak: Euronews. (2018). Kıbrıs: 8 yıl aradan sonra iki yeni sınır kapısı açıldı. 12 Kasım 2018.

^{lxxxiii} Kaynak: International Telecommunication Union. (2019). Measuring Digital Development Facts and Figures 2019.

^{lxxxiv} Kaynak: BTHK. (2019). Cep Telefonları Bugün İtibariyle Adanın Her İki Kesiminde de Çalışmaya Başladı. 11 Temmuz 2019.

^{lxxxv} Kaynak: International Telecommunication Union. (2019). Measuring Digital Development Facts and Figures 2019.

^{lxxxvi} Kaynak: BTHK. (2019). Elektronik Haberleşme Sektörü: 3 Aylık Veriler Raporu, 2019 - 1. Çeyrek. Haziran 2019.

^{lxxxvii} Kaynak: BTK. (2019). Türkiye Elektronik Haberleşme Sektörü: 3 Aylık Pazar Verileri Raporu, 2019 - 1. Çeyrek. Haziran 2019.

^{lxxxviii} Kaynak: Kuzey Kıbrıs Turkcell. Ürün ve Servisler. Paket ve Tarifeler. Faturalı. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{lxxxix} Kaynak: Turkcell. Paketler. Faturalı Hat. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xc} Kaynak: KKTC Telsim. Tarifeler ve Kampanyalar. Faturalı. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcı} Kaynak: Vodafone. Tarife ve Ek Paketler. Faturalı Tarifeler. 5 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcii} Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı. Konsolosluk. Yurtdışı Seyahat Duyuruları. GKRY'ye Seyahat Edecek Vatandaşlarımıza Uyarı.

^{xciii} Kaynak: BTHK. (2019). Elektronik Haberleşme Sektörü: 3 Aylık Veriler Raporu, 2019 - 4. Çeyrek. Şubat 2020.

^{xciv} Kaynak: MNG Kargo. Kuzey Kıbrıs. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcv} Kaynak: Yurtiçi Kargo. KKTC Hizmetleri. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcvi} Kaynak: TNT. Hizmet Noktalarımız. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcvii} Kaynak: KKTC Posta Dairesi. Kurumsal. Hizmetlerimiz. Yurtiçi Posta Servisi. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcviii} Kaynak: Yurtiçi Kargo. KKTC Hizmetleri. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^{xcix} Kaynak: Yurtiçi Kargo. KKTC Hizmetleri. KKTC. 9 Aralık 2019 tarihinde erişilmiştir.

^c Kaynak: TEPAV. (2013). KKTC Enerji Sektörünün Kurumsal ve Fonksiyonel Analizi.

^{ci} Kaynak: KIB-TEK. Hakkımızda.

^{cii} Kaynak: Şafaklı, O. V., Altay, O. A. (2018). Oran Analizi Üzerine Bir Vaka Çalışması: KKTC'den Kamu Kuruluşu Örneği. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 10-1. S. 48-61.

- ^{ciii} Kaynak: ODTÜ Kuzey Kıbrıs Kampüsü. (2016). Duyurular. Kıbrıs'ın Güneşi ODTÜ Kuzey Kıbrıs Kampüsü'na Güç Sağlıyor.
- ^{civ} Kaynak: AA Şirket Haberleri. (2019). Turkcell'in İlk Güneş Enerji Santrali KKTC'de Kuruldu. 16 Mayıs 2019.
- ^{cv} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2019). AB'nin Enterkonnekteye İtirazı Olmayacak. 11 Aralık 2019.
- ^{cvi} Kaynak: KTSO. (2014). İhracat ve Dış Ticaret Seminerleri - Sunumlar. KTSO Kuzey Kıbrıs'ta İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeler Sunumu. 18 Mart 2014.
- ^{cvi} Kaynak: Birleşmiş Milletler COMTRADE, CEPII BACI, KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{cvi} Kaynak: Zile TSO. (2017). Kıbrıs Pazar Araştırma Raporu.
- ^{cix} Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı. Yurtdışı Teşkilatı. Orta Doğu ve Körfez. Kuzey Kıbrıs T.C. Pazar Bilgileri. Dış Ticaret Politikası ve Tarifeler.
- ^{cx} Kaynak: KTTO. Yeşil Hat Tüzüğü.
- ^{cx} Kaynak: KTTO. (2018). Güney Kıbrıs %48 Daha Pahalı. Eylül 2018.
- ^{cxii} Kaynak: TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Dış Ticaret İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{cxiii} Kaynak: TÜİK. Konularına Göre İstatistikler. Dış Ticaret İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{cxiv} İlgili ürün kodu 6 basamakta 040690 olarak temel alınmıştır.
- ^{cxv} İlgili ürün kodu 6 basamakta 080510 olarak temel alınmıştır.
- ^{cxvi} İlgili ürün kodu 6 basamakta 220890 olarak temel alınmıştır.
- ^{cxvii} Kaynak: KKTC İstatistik Kurumu. (2019). İstatistik Yılı 2018. Aralık 2019.
- ^{cxviii} Kaynak: KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı. Bitkisel Üretim İstatistikleri 2018.
- ^{cxix} Kaynak: T.C. Lefkoşa Büyükelçiliği Gümrük ve Ticaret Müşavirliği. (2019). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hakkında Genel Bilgiler, Haziran 2019
- ^{cx} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri (2019), TEPAV hesaplamaları
Not: İlgili ürün kodu 4 basamakta 0805 olarak temel alınmıştır.
- ^{cx} Kaynak: KEİ. (2018). KKTC Ekonomi Durum Raporu 2017.
- ^{cxii} Kaynak: KKTC Resmi Gazete. (2019). Sayı 166 EK 1. Organize Sanayi Bölgeleri (Değişiklik) Yasası. 26 Kasım 2019.
- ^{cxiii} Kaynak: Cherif, R. ve Hasanov, F. (2019). The Return of the Policy That Shall Not Be Named: Principles of Industrial Policy.
- ^{cxiv} Kaynak: Turkish Souq. E-Commerce Platform: Turkey - Qatar. About Us.
- ^{cxv} Kaynak: KKBB. Üye Bankalar. Bankalar.
- ^{cxvi} Kaynak: T.C. Resmi Gazete. (2017). Sanayinin Geliştirilmesi ve Üretim Desteklenmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 1 Temmuz 2017. Kanun No:7033. Sayı 30111.
- ^{cxvii} Kaynak: COMCEC. (2018). Analysis of Agri-Food Trade Structures to Promote Agri-Food Trade Networks in the Islamic Countries. Eylül 2018.
- ^{cxviii} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi Dış Ticaret İthalat ve İhracat İstatistikleri, TEPAV hesaplamaları
- ^{cxix} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2019). Hellim İstişare Komitesi Toplandı. 28 Ağustos 2019.

- ^{xxx} Kaynak: KKTC Kalkınma Bankası. (2019). Kümelenme Çalıştay Raporu: Kümelenme Model Önerileri. Bölgesel Kalkınma ve Kümelenme Zirvesi. Özoğul, B.
- ^{xxxi} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı Ticaret Dairesi. (2019). Hal Yasa Tasarısı İlk Toplantısı Yapıldı. 17 Eylül 2019.
- ^{xxxii} Kaynak: KKTC Ekonomi ve Enerji Bakanlığı. (2017). Kuzey Kıbrıs Sanayi Strateji Raporu 2017-2021.
- ^{xxxiii} KKTC Kalkınma Bankası. (2019). Kümelenme Çalıştay Raporu: Kümelenme Model Önerileri. Bölgesel Kalkınma ve Kümelenme Zirvesi. Özoğul, B.
- ^{xxxiv} Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). On Birinci Kalkınma Planı Ticaret Hizmetlerinin Geliştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- ^{xxxv} Kaynak: KKTC Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı. (2019). Haberler. Genel Tarım Sigortası Fonu. Kuraklıktan Zarar Gören Üreticilere Önemle Duyurulur. 25 Nisan 2019.
- ^{xxxvi} Kaynak: KKTC Mahkemeleri. 40/1982 ve 47/1995 sayılı Genel Tarım Sigortası Yasası.
- ^{xxxvii} Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı. Yurtdışı Teşkilatı. Orta Doğu ve Körfez. Kuzey Kıbrıs T.C. Pazar Bilgileri. Dış Ticaret Politikası ve Tarifeler.
- ^{xxxviii} Kaynak: Yıldız, Z. (2011). Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi.
- ^{xxxix} Kaynak: WTTC. (2020e). Economic Impact Report 2020 Global Infographic. 6 Nisan 2020.
- ^{cxl} Kaynak: WTTC. (2020e). Economic Impact Report 2020 Global Infographic. 6 Nisan 2020.
- ^{cxli} Kaynak: UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019.
- ^{cxlii} Kaynak: UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019.
- ^{cxliii} Kaynak: International Air Transport Association. (2020). Slower but Steady Growth in 2019. 6 Şubat 2020.
- ^{cxliv} Kaynak: UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019.
- ^{cxlv} Kaynak: UNWTO. (2019). UNWTO Tourism Highlights 2019.
- ^{cxlvi} Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme 2019.
- ^{cxlvii} Kaynak: T.C. BDDK. (2020). 13/01/2020 Basın Açıklaması.
- ^{cxlviii} Kaynak: T.C. BDDK. 8198 Sayılı Karar.
- ^{cxlix} Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı Turizm Planlama Dairesi. (2019). Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, TEPAV hesaplamaları
- ^{cl} Kaynak: Creatim. (2019). A Case Study of Slovenian Official Tourism Website Design: Tourism Website Design in 7 Steps: How We Made Slovenia Shine.
- ^{cli} Kaynak: KKTC Turizm ve Çevre Bakanlığı. (2019). Turizm Planlama Dairesi. Turizm İstatistikleri Yıllığı 2018, TEPAV hesaplamaları
- ^{clii} Kaynak: GKRY (Republic of Cyprus). (2017). Cyprus Tourism Strategy. 23 Mart 2017.
- ^{cliii} Kaynak: Melco Resorts and Entertainment Ltd. (2019). News-Releases. News Release Details. Melco Awarded 8th Invest Cyprus International Investment Awards.
- ^{cliv} Kaynak: UNWTO. (2017). Second Global Report on Gastronomy Tourism.
- ^{clv} Kaynak: UNESCO. Properties Inscribed on the World Heritage List: Cyprus.
- ^{clvi} Kaynak: Bloomberg. (2019). Business: At 7.8 % CAGR, Luxury Yacht Market Size to See USD 10,205.7 Million Revenue by 2025. Big Market Research, The Luxury Yatch Market Report. 26 Haziran 2019.
- ^{clvii} Kaynak: Icelandic Tourist Board. Numbers of Foreign Visitors.
- ^{clviii} Kaynak: European Commission. Maritime Affairs. Integrated Maritime Policy. Blue Growth.

- clix Kaynak: Government Europa. (2019). Cyprus-Ireland Blue Growth Initiative Takes Its First Steps. 2 Ekim 2019.
- clx Kaynak: MaritimeCyprus. Blue Growth Competition. 19 Aralık 2019.
- clxi Kaynak: Financial Mirror. (2019). Cyprus: Space Technology a Unique Way to Promote Blue Growth. 9 Eylül 2019.
- clxii Kaynak: UNESCO UIS Education Dataset. Eylül 2019 güncellemesi.
- clxiii Kaynak: UNESCO. Global Flow of Tertiary-Level Students.
- clxiv Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019.
- clxv Kaynak: Adalier, S. (2011). K.K.T.C Üniversitelerindeki Öğrenci Azalışının Giderilmesine Yönelik Bütünleşik Pazarlama İletişimi. Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Anabilim Dalı Halkla İlişkiler ve Tanıtım Yüksek Lisans Programı. Lefkoşa.
- clxvi Kaynak: Uluslararası Final Üniversitesi. Kuruluş Tarihçesi.
- clxvii Kaynak: ASELSAN. Haberler. ASELSAN Kıbrıs İleri Teknolojiler Araştırma Merkezi Açıldı.
- clxviii Kaynak: ODTÜ KALTEV. Araştırma Alanları. ODTÜ Kalkanlı Teknoloji Vadisinin Hedef Araştırma Alanları.
- clxix Kaynak: ODTÜ KALTEV. Hakkımızda.
- clxx Kaynak: ODTÜ KALTEV. ODTÜ KALTEV’de Benim İçin Ne Var: Girişimciyim.
- clxxi Kaynak: Yakın Doğu Üniversitesi. (2018). Yakın Doğu Üniversitesi 3D Laboratuvarın Üretim Kapasitesi Yeni 3 Boyutlu Yazıcı ile Artırıldı. 21 Ağustos 2018.
- clxxii Kaynak: Yakın Doğu Üniversitesi. (2018). Robot Futbolunun En İyisi Yakın Doğu Üniversitesi... “NEUISlanders” RoboCup 2018 Dünya Şampiyonu Oldu. 22 Haziran 2018.
- clxxiii Kaynak: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. (2019). Eğitim Ortak Hizmetler Dairesi Müdürlüğü. Eğitim İstatistik Yıllığı 2018-2019, ÖSYM. (2018). 2018 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu. Üniversitelerin web siteleri.
- clxxiv Kaynak: YÖDAK. 2018 yılı Faaliyet Raporu
- clxxv Kaynak: T.C. Resmi Gazete. (2011). Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hukukuna Göre Kurulmuş Olan Üniversitelerin Karşılıklı Tanınmasına Dair Milletlerarası Anlaşma. 28 Mayıs 2011. Sayı 27947.
- clxxvi Kaynak: ÖSYM. (2019). 2019 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu.
- clxxvii Kaynak: YÖK. (2019). Vakıf Yükseköğretim Kurumları 2019.
- clxxviii Kaynak: Dünya Ekonomi Forumu. (2018). Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 2018-2019.
- clxxix Kaynak: KTTO. (2019). KTTO Rekabet Edebilirlik Raporu 2018-2019.
- clxxx Kaynak: University of Michigan Library. Research Impact Metrics: Citation Analysis. H-Index Overview.
- clxxxi Kaynak: TEPAV. (2018). How to Facilitate B2B Interaction within the D-8 Framework? Aralık 2018.
- clxxxii Kaynak: Oxford Dictionaries. Start-Up.
- clxxxiii Kaynak: Harvard Business Review. (2016). Big Companies Should Collaborate with Startups. Yoon, E. and Hughes, S. 25 Şubat 2016.
- clxxxiv Kaynak: CB Insights. (2019). The Global Unicorn Club.
- clxxxv Kaynak: Chetcuti Cauchi. (2018). Launch of the Malta Digital Innovation Authority. 28 Eylül 2018.
- clxxxvi Kaynak: Cyprus Blockchain Technologies. Who We Are.
- clxxxvii Kaynak: The Institute For the Future. About IFF.
- clxxxviii Kaynak: MALTA AI. (2019). Malta The Ultimate AI Lunchpad: A Strategy and Vision for Artificial Intelligence in Malta 2030. Ekim 2019.
- clxxxix Kaynak: Presidency of the Republic of Turkey Investment Office. (2019). The State of Turkish Startup Ecosystem: An In-Depth Analysis and Evaluation.

^{xc} Kaynak: Startups Without Borders. Startup Visa: Here's 15 Countries that Offer the Startup Visa to Foreign Entrepreneurs. Hegazy, H.

^{xc} Kaynak: MALTA AI. (2019). Malta The Ultimate AI Lunchpad: A Strategy and Vision for Artificial Intelligence in Malta 2030. Ekim 2019.